

5.203.543
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS XIII.

SZEGED
1973

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN és HORVÁTH KÁROLY

A kötetet összeállította:
KESERŰ BÁLINT

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387422

B20 3543

Kiadja:
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

VÖRÖS LASZLÓ

AZ ESZTÉTIKAI VALÓSÁGFOGALOM NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSE

A művészet fogalmának csaknem valamennyi marxista igényű definíciójában — több más ismertetőjegy mellett és különböző konkrét megfogalmazásban — megtalálható ez a formula: a művészet a valóság sajátos tükrözése. S hogy ez így van, az törvényszerű, hiszen ebben a tételben a filozófia alapkérdésének a valóság és a művészet viszonyára vonatkoztatott vetülete fejeződik ki. A formula kifejtésének, értelmezésének menete azonban rendszerint az szokott lenni, hogy a kiinduló tételből azonnal rátérnek a tükrözés, ill. a speciális művészi tükrözés részletes elemzésére, megkerülve a „mi a valóság?“, „mi az, hogy valóság?“ kérdését. Történjen mindez akár azért, mert a problémát hallgatólagosan teljesen tisztázottnak, közismertnek tételezik, akár azért, mert túl bonyolult témát látnak benne s emiatt nem mernek nekivágni — a kérdés ilyen zárójelbe tétele előbb-utóbb megbosszulja magát: bizonyos határon túl komoly gátjává válik más fontos problémák alaposabb és egyértelműbb megoldásának.

Véleményünk szerint ez a helyzet a realizmus esetében is. Egyet-értünk Karel Kosíkkal:

„A viták arról folynak, hogy milyen a művész viszonya a valósághoz, hogy a művész milyen eszközökkel ábrázolja a valóságot, hogy ez vagy az az irányzat mennyire adekvátan, hűen és művészileg tökéletesen tükrözi a valóságot, de hallgatólagosan mindig feltételezik, hogy az, ami a legmagátólértetődőbb és legismertebb, ami tehát a legkevésbé szorul kérdésekre és vizsgálódásra, az éppen maga a valóság. De mi a valóság? Gyümölcsözők lehetnek a realizmusról és nem-realizmusról folyó viták, ha másodlagos problémák fogalmait teszik pontosabbá, de az alapkérdés megválaszolatlan marad?”¹

A válasz homálya, ill. hiánya kisugárzik sok más területre is, így pl. műfajelméleti vonatkozásokra, mindenekelőtt a líraelméleti kutatásokra, hiszen itt különös súllyal és sajátosan jelentkezik a „mi a valóság?“ problémája. Nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton — s a sok szempontból rokon területen, a zenénél — a legerőteljesebb és leggyakoribb a művészet valóságtükröző funkciójának tagadása, s az ún. „önkifejezés“ koncepció hangoztatása.

A sort sokáig lehetne folytatni, de már ez a két példa is elegendő lehet annak bizonyítására, hogy a fogalom alaposabb kifejtésére és értelmezésére szükség van. S mivel számunkra a probléma a *művészi* valóságtükrözés relációjában vetődik fel, a művészet vonatkozásában számításba veendő valóság fogalmának bizonyos körülhatárolására teszünk kí-

¹ Karel Kosík: *A konkrét dialektikája*. Bp. 1967. 96. l.

sérletet, áttekintve ennek néhány — általunk legfontosabbnak tartott — részkérdését; s bár közben a dolog természeténél fogva óhatatlanul érintjük a filozófiai valóságfogalom egyes problémáit is, nem ez utóbbinak körvonalaázása a célunk.

A „valóság” mint kifejezés, terminus technicus többféle értelemben fordul elő mind a köznapi, mind a tudományos szóhasználatban. Egyik fő jelentéssíkban az általános ontológiai létezés értelmében vett valóságot jelöli, azaz minden anyagit és tudatit, mindenféle reálist és fiktívet, tárgyt és eszmeit; mindent, ami valamilyen formában *van*, függetlenül konkrét létmódjától. Jelenti másrészt éppen e két szféra megkülönböztetését: az eszmeivel, a gondolattal, a képzelttel szembeni, attól függetlenül létező külső valóságot, az objektív valóságot. S jelenti harmadszorban a kettő viszonyát igazságértelemben, azaz a lényegi valóságot s a gondolati tartalom ennek való megfelelését (szemben a valótlansággal).¹

A dolog lényegét tekintve azonban nem terminológiai kérdésről van itt szó, tehát nem maga a „valóság” terminus technicus „hibáztatható” eme többértelműségért, hanem mindez csak szükségszerű következménye annak, hogy objektíve ennyire összetett és sokértelmű az a jelenség, amelynek jelölésére szolgál.² „Az anyag és a tudat egyaránt létezik. Lenin határozottan visszautasította az idealistákat, akik azt a badarságot tulajdonították a materializmusnak, hogy szerinte a tudatnak »kisebb a realitása«, mint az anyagnak.”³ Anyag és tudat létszerűen egyaránt valóság. De *nem* azonos valóság: „E létezésben való »azonosság« ugyanis csak szavakban tünteti el azt a valóságos ontológiai ellentétet, amely a fejekben és a zsebemben létező száz tallér között áll fenn.”⁴ Az emberi megismerő és gyakorlati tevékenység azonban megteremtheti az emberi fejben és az objektív realitásban egyaránt meglevőnek olyan kapcsolatát, ami már nemcsak pusztán létezőként, hanem igazságtartalom szerint is valóságot jelent: az ember „...gondolkodása igaz voltát, vagyis gondolkodása valóságát...”⁵

A maga helyén tehát mindhárom jelentéssíknak, valóságértelmezésnek létjogosultsága van, mindegyikük más-más vonatkozásrendszerben közvetíti a valóságot.⁶ Az első fontos kérdés mindjárt ebből adódik: „a

² A jövőre utaló lehetőség-valóság kategóriapár mostani gondolatmenetünk szempontjából külön figyelmet nem érdemlő speciális aspektust jelent.

³ Ez persze nincs ellentmondásban azzal, hogy könnyen előállhat terminológiai zavar is, ha az egyes jelentés síkokat következtetlenség, fölcserélgetve alkalmazzák anélkül, hogy tartalmi váltakozásuk kideríthető lenne — s ezt elősegíti a műszó többértelműsége is.

⁴ *A filozófia története*. Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk... V. kötet. Bp. 1965. 81. l.

⁵ Szabó András György: *Praxis és dialektika*. Bp. 1971. 30. l.

⁶ Marx: *Tézisek Feuerbachról*. Marx—Engels Művei. 3. köt. Bp. 1960. 7. l.

⁷ Az természetesen más kérdés, hogy az egyes tudósok objektív körülmények hatására vagy szubjektív megfontolásból magát a „valóság” kifejezést különösen melyik jelentésében használják, s hogy egyáltalán alkalmazzák-e mindegyikben. Marxnál és Engelsnél túlnyomórészt az „elgondolt, elképzelt, akart létezés” és az „érzéki, valóságos létezés”, tehát az eszmei és az anyagi megkülönböztetésére szolgáló fogalom, de elvétele igazságértelemben is megtalálható, pl. az idézett 2. Feuerbach-tézisben. Náluk az általában vett létezést jelentő előfordulással nem találkozunk. Ez érthető is, hiszen materializmusuk kifejtését ez a terminológiai gyakorlat egyértelműbben szolgálhatta. — Lenin a *Materializmus és empiriokriticismus*-ban —

művészet a valóság sajátos tükrözése" tételben a művészethez (a sajátos tükrözés révén) kapcsolódó viszonypárnak melyik valóságjelentés a tagja a három közül? A művészet egyik legfőbb specifikuma éppen abban van, hogy ebben az alapviszonyban az általános ontológiai létezőként vett valóság szerepel, méghozzá a külső és belső valóság *egyszerre*. Nem feladatunk most a művészet létrejöttét szükségszerűen előidéző, a művészetet életre hívó okok áttekintése, de itt elkerülhetetlenül utalnunk kell az egyik legdöntőbb okra, arra, hogy szemben minden mással, a művészet az egyetlen tükrözési és tevékenységforma, amelyben az ember a külső és belső totalitást (saját bensőjét is) szétbonthatatlan egységben objektíválhatta, sajátos valóságként újjáalkothatta.

Azzal, hogy a művészi tükrözésnek ez a valóság a tárgya, közvetlenül összefügg ennek a tükrözésnek sok más fontos jellemzője is. „Hogy *hogyan* lesznek számára mint az övéi, az a *tárgy természetétől* és a *nekik* megfelelő *lényegi erő* természetétől függ; mert éppen e viszony meghatározottsága alkotja az igenlés különös, valóságos módját. A szem szá-

„valóságos” szóalakban — néhányszor már használja az általános ontológiai létezés értelmében is. J. Dietzgennek arról a tételéről, hogy „mindazonáltal a nem-érzéki képzet is érzéki, azaz valóságos...” többek között ezt írja: „Az, hogy a gondolat is és az anyag is „valóságos”, azaz létezik — igaz.” (Bp. 1961. 295. l.) J. Ward azon nézetét, amely szerint a materializmus „a szellem tényeit... egy fokkal fenomenálisabbá, egy fokkal kevésbé reálisá teszi...” így véleményezi: „Persze badarság azt állítani, hogy a materializmus „kevésbé” valóságosnak tartja a tudatot.” (Uo. 340. l.) Ennek ellenére azonban Lenin is csaknem kizárólag a filozófia alapkérdéséhez közvetlenül kapcsolódó, ismeretelméleti jelentéskörben él a „valóság” műszóval, aminek fő oka nyilvánvalóan ugyanaz, mint Marxnál és Engelsnél. — Mindehhez azonban az említett okon kívül az is hozzájárul, hogy ők döntően nem a művészet és a valóság összefüggését tekintve vizsgálták. Ebben a relációban — később részletezendő tényezők miatt — már szükségszerűen jobban előtérbe kell kerülni az ontológiai valóság-aspektusnak, s ez a „valóság” kifejezés ilyen értelmű gyakoribbá válásában is megmutatkozik. Bizonyoságul néhány példa: „A valóságos életem persze nemcsak az embernek az objektív világ tárgyaihoz és élőlényeihez való viszonyát értjük, hanem belső életét is; néha az ember álmokban él — akkor az álmoknak (bizonyos fokig és bizonyos időre) bizonyos objektív értelmük van számára; még gyakrabban saját érzelmvilágában él az ember; ha ezek az állapotok elérik az érdekesség fokát, akkor a művészet is reprodukálhatja őket.” (Csernisevskij: *Válogatott filozófiai művei*. Első rész. Bp. 1952. 85. l.) — „Általában bizonyos előítélettel csak a társadalmi vagy esetleg csak a „külső” valóságot szokták valónak számítani, mint ami az emberi tudattól függetlenül létezik. De hiszen maga a tudat is valóság; az ember belső világa: élményei, érzelmei, még a legszubjektívebbek is; valóság az álom, az ábránd, a hiedelem is, csak eszünkkel a maga helyére kell ten-nünk. ... S az így felfogott valóság a művészetek számára elég teherbíró és széles: elférnek rajta nemcsak a szűkebb értelemben vett ábrázoló művészetek, aztán a prózai epika, a dráma, amelyeken elsősorban szoktuk demonstrálni a valóság vissza-tükröztetését — hanem olyan művészeti ágak is, mint a zene, a lírai költészet vagy a tánc.” (Barta János: *Néhány szó a tükrözési elméletről. Élmény és forma*. Bp. 1965. 10. l.) „A valóság természetszerűen magában foglalja az embert is, s ezzel az emberek vágyait, álmait, célkitűzéseit, hiányérzeteit, mítoszait. Amikor Garaudy ezt a teljességet úgy fogja fel, mint a valóság, plusz a valóság hiánya, csak annyit tesz, hogy szemben a marxista filozófiával a valóságot vulgárisan, mint léteit értelmezi, s nem egyszersmind a maga lét-tudat teljességében. Tehát egy világos és egyértelmű igazságot fogalmaz meg ködösen és filozófiailag pontatlan terminológiában.” (Gyertyán Ervin: *Művészet és szubjektivitás*. Bp. 1966. 42. l.) — „...maga az én világa is a művészi vizsgálódás tárgya, az én világa is objektív valóság. Akkor is az volna, ha nem hatna rá, nem formálná, determinálná a külvilág. De hat rá és determinálja, tehát az én világa olyan objektív valóság, amelyben áttételesen ott rejlik a nem-én is.” (Mesterházi Lajos: *Játék és varázslat. — Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 282. l.)

mára másképp lesz egy tárgy, mint a *fül* számára, és a szem tárgya maga másvalami, mint a *fülé*.⁸ Ez a dialektika érvényesül analóg módon itt is, a „mit tükröz” elválaszthatatlan a „hogyan tükröz”-től.

A külső és belső valóságmozzanatok összekapcsoltsága, mint a művészi tükrözés tárgya szükségszerűen eredményezi e tükrözés antropomorfizáló jellegét; azt, hogy — szemben a tudománnyal — nem magánvalóságának objektivitása szerint igyekszik reprodukálni a valóságot, hanem valamilyen módon mindig az emberre vonatkoztatottságban. Ez nem is lehet másként, hiszen a művészet számára a valóság már eleve tárgyában ilyen vonatkozásban adott. Visszaható folyamatként viszont maga a művészi tükrözés előszeretettel orientálódik olyan témák felé, melyek a két szféra összeötvöződése szempontjából kedvezőbb lehetőségeket tartogatnak.⁹ S mert „az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”, a legfőbb művészeti valóságterület a társadalmi valóság. De tovább folytatva a sort, közvetlenül levezethető a művészet tárgyából a tükrözés objektív-szubjektív egysége, a műalkotás egyszerűsége és megismételhetetlensége, az ábrázolás-kifejezés egysége, a szubjektumhoz kötöttség, és emberre vonatkoztatottság révén az érzéki megjelenítés tulajdonsága stb. — tehát végső soron a művészi és tudományos visszatükrözés minden lényeges különbsége.

A külső és belső valóságmozzanatoknak már a művészi tükrözés tárgyában meglevő elválaszthatatlan összekapcsoltságáról beszéltünk, s ebből az alapvető specifikumból eredeztettük a tükörképnek fő jellegzetességeit is. Ez utóbbit, vagyis a tükrözés végeredményét tekintve nagyjából ugyanilyen megállapításokhoz jut azonban egy másik felfogás is, amely szerint a művészetnek nincs specifikus tárgya, tükrözése ugyanúgy az objektív valóság egészére irányul, mint ahogy pl. a tudomány is.¹⁰ A különlegesség, a sajátzerűség egyedül a tükrözés „hogyan”-jának

⁸ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.* Bp. 1962. 73. 1.

⁹ Hans Koch: *Marxizmus és esztétika* c. könyvében (Bp. 1964. 184. l.) felteszi a kérdést, hogy miért nem találkozunk pl. az affinitással, boracitál, ciklikus szénláncokkal, bélbaktériumokkal stb., mint műalkotások tárgyával. De mindjárt hozzá is teszi: „Jól jegyezzük meg: nem a bélbaktériumoknak az ember által történő kutatásával, hanem maguknak ezeknek az élőlényeknek a létezésével?” Kérdésfeltevésében — a művészet és a tudomány valóságterületének bizonyos megkülönböztetésén túl — már benne rejlik a válasz is: elvileg minden valóságjelenség bevonható a művészi ábrázolás hatókörébe — az adott esetben pl. úgy, hogy az illető tudósnak az affinitás vagy a bélbaktériumok kutatása kapcsán szakmai feltékenységből konfliktusa keletkezik egy másik tudóssal, vagy esetleg szerelmi viszonya a laboránsnővel — de az is kétségtelen, hogy egyes élettények gazdagabb, mások szegényesebb tartalmúak az antropomorfizáló művészi tükrözés számára.

¹⁰ Pl.: „A művészet meghatározásához akkor jutunk el a legkönnyebben, ha a társadalmi tudat többi formájával való viszonyát elemezzük. Az ember különböző módon ismerheti meg a valóságot. A művészet és a tudomány két ilyen megismerési mód. Közel hozza őket egymáshoz az, hogy céljuk és tárgyuk egy: mind a tudománynak, mind a művészetnek az a feladata, hogy megismerje az objektív valóságot.” (G. Nyedosivin: *Művészetelméleti tanulmányok.* Bp. 1954. 13. l.) — „A művészi kép mint forma jelentkezik, amikor a művészet sajátosságát tisztázzuk a tudományhoz és más ideológiai formákhoz viszonyítva. Ebben az esetben a művészi forma lényegében a megismerés, a gondolkodás specifikus, esztétikai formája, amelynek tárgya az objektív valóság, a társadalom és a természet élete a maga egész változatosságában.” (A. Dremov: *A művészi kép formájának sajátossága.* MM. Marxizmus—Leninizmus Oktatási Osztálya Tájékoztató. Bp. 1961. 5. sz. 47. l.) — E nézetek részletes bírálatát lásd Burov: *A művészet esztétikai lényege.* Bp. 1962. Főleg „A kérdés feltevése” és „A művészet formai alapja és a vulgarizáló tendenciák a művé-

másféleségéből adódik, mert míg a tudományos tükrözésben a szubjektum tudata olyan közvetítő közeg, amelynek kizárólag a tiszta magánvaló reprodukálására kell korlátoznia aktivitását, a lehető legjobban viszszaeszközítve, kiiktatva a szubjektív hozzáadást, addig a művészi tükrözésben ilyen értelemben egészen másról van szó: a szubjektum tudata nemcsak egyszerű felvevő és továbbító közeg, hanem a tükrözés *folyamatában* maga is eltárgyasul és a műalkotás szerves alkotóeleme lesz. Vagyis itt a külső és belső valóság összeötvöződése nem már a kiinduló pontban adott, hanem az alkotói folyamatban történik meg a szubjektív hozzáadás, beleolvadás, az objektívnek szubjektívvel való átítatása formájában. Ez a nézet tehát végeredményben „a művészet a valóság sajátos tükrözése” formulában a „valóság”-ot a szűkebb értelemben, objektív valóságnak veszi, a belső valóságot pedig a „sajátos” elemének tekint.

Csak hogy ez a koncepció éppen arra nem adhat kielégítő magyarázatot, hogy maga ez a másféle tükrözésmód milyen objektív alapra vezethető vissza. A másféleséget önmagának a tükrözés mikéntjének más-milyenségével indokolja, ezért eredeti szándékaival homlokegyenest ellentétben végső soron szubjektivistá értelmezést ad — mert a szubjektum másféle módszerű tükröző tevékenységéhez köti a specifikumot —, bármennyire is hangsúlyozottan objektívnek vélt alapról indult el, amikor nyomatékosan kiemelte, hogy a művészet a szó legszorosabb értelmében vett objektív valóságot tükrözi.

Ennek a mechanikus koncepciónak ugyanaz a fő hibája, amit Marx az őt megelőző minden materializmusnál fogyatékoszágnak mondott: „... hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az *objektum* vagy a *szemlélet* formájában fogja fel; nem pedig mint *érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot*, nem szubjektívan.”¹¹ Ez a felfogás ugyanis ember és külvilág közt akarva-nem akarva pusztán szemlélődő viszonyt tételez fel, „az ember szemben a világgal” szituációt, és nem annak a kölcsönviszonynak mindenoldalúságát, ahogy a világban van az ember s az emberben a világ. Pedig éppen ennek a két oldalnak egységben-lété, az ember és a külvilág folyamatos kölcsönviszonyában együttlevőként élő külső és belső valóság alkotja a művészet sajátos tárgyát, ami persze szükségképpen magában foglalja — mint döntő elemet — a művészi tükrözés alanyának, a művésznak és a külvilágnak ugyanilyen viszonyát is, sőt nagyon sokszor éppen közvetlenül ennek kifejezéseként ölt testet. A most bírált felfogás viszont a művész és a külvilág közt az alkotófolyamat előtti stádiumban szintén szemlélődőnek veszi a kapcsolatot, ami csak az alkotói folyamatban vált át egyfajta emberi-érzéki tevékenységbe. Ezzel szemben mindazoknak az álláspontoknak ontológiai alapját, melyek a művészet specifikumának meghatározó elemét a már tükrözési tárgyában adott külső-belső valóság együttesében látják, a marxi emberfelfogás alkotja: „... a tényleges, ténykedő emberek ... a hús-vér emberek ... a valóságosan tevékeny emberek...”¹²

szetben” c. fejezetekben. Vö. még Sipos János: *Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében*. Társadalmi Szemle, 1968. 4. sz. 67—68. 1.

¹¹ Marx: *Tézisek Feuerbachról*. Marx—Engels Művei. 3. kötet. Bp. 1960. 7. 1.

¹² Marx—Engels: *A német ideológia*. Uo. 23. 1.

Nem ennek a tanulmánynak feladata az arra való kitekintés, hogy már most a tárgy sajátyszerűsége hogyan hat ki részleteiben a tükrözési folyamat és tükrökép jellegzetességeire, s hogy természetesen a művészi tükrözés ebben a felfogásban sem e valóság egyszerű átemelése, átfordítása a művészet alkotásaiba, hanem így is aktív, valóban *alkotó* tevékenységet feltételez. Ezen a helyen csak egyetlen lényeges momentumra térünk ki, egy olyan logikusan adódó következményre, melyet azonban még az ilyen kiindulású nézetek is csak ritkán szoktak következetesen levonni. Arról van szó, hogy a „mimézis mimézise” ilyenformán szükség-szerűen általános jellemző vonása a művészi tükrözésnek, nem pedig csak egyes művészeti ágaknak vagy műfajoknak, még ha aránya és közelebbi jellege természetesen más és más ilyen szempontból is. Hiszen ha a külső és belső világ, a művész énje és a tudatától független objektív valóság egyidejűleg jelen van a tárgyban, majd az alkotói folyamatban és tükröképként a műalkotásban egyaránt, a belső világ, az „én” pedig — amint arról később részletesebben szó lesz — lényegi tartalmaiban a külsőség által determinált, azt már egyszer tükrözve tartalmazó bensőség, akkor ilyen értelemben minden művészet „kettős tükrözés” is. Nemcsak az, de mindig az is.¹³ Amiből viszont még tovább az következik, hogy egyes művészeti ágak, műfajok sajátyszerűségét nem e „kettős tükrözés” meglétében vagy hiányában, hanem általános, mindenkori jelenlétének körén belül kell keresni.¹⁴

¹³ A mienkéhez közelálló gondolatmenettel ugyanerre az eredményre jut Jaroslav Volek: *A valóság művészi tükrözésének specifikus tárgyáról* c. tanulmányában. Ismertetí és részben idézi Rákos Péter: *A realizmus kérdései a csehszlovák irodalomtudományban. Világirodalmi Figyelő*, 1963. 4. sz. 377–8. l.

¹⁴ Erősen bírálható ebből a szempontból Lukács György okfejtése is *Az esztétikum sajátosságá*-ban. (Vö. Tamás Attila: *Polemikus gondolatok Lukács György esztétikájáról*. Híd, 1965. 4. sz. 505. l.; Csetri Lajos: *Lukács György esztétikája*. Tiszatáj, 1965. 8. sz. 638. l.) — Lukács egyébként, ami a sajátos tárgy mibenlétét illeti, közbülső helyen áll a mi felfogásunk és az előbb bírált koncepciók között. Nála az esztétikai visszatükröződés tárgyában — a természettel anyagcserét folytató társadalomban — annyiban van meg az objektív és szubjektív valóság összekapcsoltsága, amennyiben azt „már eleve, még mielőtt a művészet tárgyává lett volna, az emberi nem tevékenysége” feldolgozta (*Az esztétikum sajátossága*. Bp. 1965. 1. kötet. 277. l.); vagy ahogy másik helyen kifejti: „Már ismételten utaltunk arra, hogy az esztétikai visszatükrözés alapvető tárgya a természettel anyagcserét folytató társadalom. Itt éppúgy az egyén és a társadalom tudatától függetlenül létező valóságról van szó, mint a természet magánvalóságának esetében, de ez olyan valóság, amelyben az ember mint objektum és mint szubjektum egyaránt szükségszerűen mindig jelen van.” (Uo. 225. l.) — Nála azonban — ahogy az első idézetben explicite is megfogalmazódik — „a világban van az ember s az emberben a világ” egységének aránytalanul az első felére tevődik a súly a tárgy oldalán, a második pedig az alany, a művész síkján hangsúlyozódik, de kizárólag az *esztétikumalkotás* és az *esztétikum* szférájában, mivel itt megy végbe a szubjektivitás partikularitásának leküzdése, felemelkedése az emberi nembeliség szintjére, az emberi nem öntudatáig, ami azonban nem egyszerűen vett esztétikai visszatükrözés, hanem egyben *hű* és értéknívójában *legmagasabb szintű* alkotást eredményező tükrözés, azaz a tétel két oldala itt a lehető legtökéletesebben egyesül, mondhatni azonossá lesz. Ennélfogva a szubjektum részvételét tekintve az antropomorfizáló *tükrözésmódon* illetve a szubjektum-objektum esztétikumbeli azonosságán van a nyomaték, s elhalványul az, hogy a belső valóság par excellence belső állapotában is szerves alkotóeleme a művészet tárgyának, valóságának. — Mindez szorosan összefügg miméziselméletének ábrázolásközpontúságával, és szűken megvont esztétikumfogalmával. Emellett valóság- és tükrözésfogalmának meghatározatlansága, hallgatólagosan más-más értelemben való alkalmazása (vö. Tamás Attila és Csetri Lajos idézett művei) nem egy megállapítását erősen vitathatóvá teszi, nagy művének kiemelkedő erényei és érdemei mellett is.

Bármennyire szükségszerű is az általános ontológiai létezés értelmében vett valóság és a művészet viszonypárjának felvétele — mert ebből a valóságból, mint a művészi tükrözés tárgyából elemezhetők ki a művészet legáltalánosabb sajátosságai —, több szempontból is jövétehetetlen hiba lenne, ha itt megállnánk. Nemcsak azért, mert így egy eléggé tartalmatlan valóságfogalmat kapnánk, ami ugyan alkalmas, sőt elengedhetetlen a fő művészi specifikumok levezetésére — de ezen túl elvontsága miatt már nem sokra —, hanem ráadásul téves valóságfogalmat is, hiszen a komplex valóságfogalomnak egyetlen aspektusát, részét általánosítanánk egészé.

Ha nem lépnénk tovább, ugyanazt a hibát követnénk el, mint Dühring, aki a világ egységét létének egységében fogta fel, s akinek eme nézetét Engels — a mi problémánk szempontjából is feltétlenül figyelembe veendő gondolatokkal — így bírálta:

„Amikor a *létről* beszélünk, és *pusztán* a létről, akkor az egység csak abban állhat, hogy mindazok a tárgyak, amelyekről szó van — *vannak*, léteznek. Ennek a létnek az egységében, nem pedig valamiféle egyéb egységben vannak összefoglalva, és az a közös kijelentés, hogy mindannyian *vannak*, nemcsak nem adhat nekik semmilyen további, közös vagy nem közös tulajdonságokat, hanem minden ilyen tulajdonságot a vizsgálódásból egyelőre kizár. Mert mihelyt attól az egyszerű alapténytől, hogy mindeme dolgokat közösen megilleti a lét, akár csak egy milliméternyire is eltávolodunk, elkezdenek szemünkbe tűnni e dolgok *különbségei* — s hogy vajon ezek a különbségek abban állnak-e, hogy egyesek fehérek, mások feketék, egyesek élők, mások élettelenek, egyesek netalán evilágiak, mások netalán túlvilágiak, azt nem tudjuk abból eldönteni, hogy valamennyiüknek egyaránt a puszta létezés tulajdonítódik.

A világ egysége nem létében van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mivelhát előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet... A világ valóságos egysége anyagságában van...”¹⁵

A valóság nem teljesen szuverén, abszolút autonóm valóságszférák és területek összessége, hanem különböző viszonyban, így determinációs és egyéb vonatkozási s függőségi viszonyban levő elemek alkotják. Tehát a valóság tényleges ontológiai rajzát nem lehet pusztán annak alapján megadni, hogy egy adott valami egyszerűen van, létezik, s mint ilyen, létezése szerint valóság, hanem konkrét kapcsolatrendszerét is figyelembe kell venni; vagyis a valóság „ontológiai térképén” ki kell rajzolódni az ismeretelméleti különbségekből adódó valóságos ontológiai létmódbeli eltéréseknek, mindenekelőtt és alapvetően az anyag-tudat viszony rendszerének.

Ernst Fischer és Garaudy példája mutatja legjobban, milyen eredményre vezet az a valóságfogalom, amely a lényegyet tekintve megelégszik az absztrakt, általánosságban vett létezés valóságának figyelembe vételével.

„S amikor azt mondjuk, valóság — ezen mit értünk? Vajon csak a külvilág számít-e valóságnak, s az író funkciója ennek töretlen visszatükrözése volna, vagy pedig maga a tükör is a valóságba tartozik-e, ez az eleven, tevékeny, nem ritkán helyét változtató tükör? Vajon nem lényeges mozzanata-e a valóságnak az a sokféle mód, ahogyan a külvilág szubjektív élménnyé lesz? Vajon csak az-e a valóság, amit az emberek tesznek, és amit velük tesznek, avagy talán az is, amit álmodnak, sejt-

¹⁵ Engels: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. Marx—Engels Művei. 20. kötet. Bp. 1963. 46. l.

tenek, éreznek, ami még nincs jelen..."¹⁶ — írja Ernst Fischer, Garaudy pedig ezt: „Mert a valóság, ha magába foglalja az embert is, már nemcsak az, ami, hanem emellett mindaz, ami hiányzik belőle, amivé még válnia kell, s aminek az emberek álmai s a népek mítoszai az erjesztői.”¹⁷

Fischer és Garaudy szavakban ugyan nem tekintenek el a művész korhoz és osztályhoz kötöttségétől, vagyis a társadalmi lét tudatot meghatározó szerepétől, ám egy elvont és abszolút képlekeny lehetőségfogalom ürügyén polgárjogot adnak mindenféle „álom, sejtelem, érzelem, képzelet” valóságosságára számára úgy, hogy ezt végül is ugyanolyan nyomatékos valóságelemnek tekintik, mint bármilyen reális dolgot, eseményt. Differenciálatlanul, megkülönböztetés nélkül vonják be a valóságfogalomba az objektív és a szubjektív, a reális és a képzeletszülte elemeket, így végső soron pusztán azon az alapon, hogy egyik is és a másik is létezik, egyenrangúsítják e két valóságszférát. Ha tehát Gyertyán Ervinhez kapcsolódva azt mondjuk, hogy Fischer és Garaudy elszubjektivizálják a valóság fogalmát, akkor ezt nem azért tesszük, mert ebbe a fogalomba befoglalják a belső valóságot is — ez inkább pozitív mozzanatot náluk —, hanem azért, mert ebben a valóság-koncepcióban egy esetleg ködös, zavaros agyszülemény, egy álom, sejtelem, fantazmagória a jövőről *ugyanolyan valóságértékű*, mint mondjuk egy fontos reális esemény, vagy mint egy olyan gondolatsor, amely objektív igazságot tartalmaz.¹⁸

Ernst Fischer és Garaudy fontos különbségeket összemósó valóságértelmezésével ellentétben, másik végletként Caudwell túlzottan éles elválasztóvonalat húz a külső és a belső valóságszféra közé, ezáltal lény-

¹⁶ Ernst Fischer: *Kafka. Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 192. l. Pontosan ugyan-ezt a nézetet, de némileg más megfogalmazásban fejti ki: *Korszellem és irodalom*. Bp. 1966. 87. l.

¹⁷ Roger Garaudy: *Parttalan realizmus. Parttalan realizmus?* Bp. 1964. 184. l. Garaudy eme mondataira vonatkozik — s véleményünk szerint a bennük kifejtett álláspontot helyesen bírálja — Gyertyán Ervin könyvének a 7. jegyzetpontban más összefüggésben már idézett részlete.

¹⁸ Ebből a differenciálatlan, homályos és sokértelmű, önkényesen alakítható valóságfogalomból logikusan adódik a parttalan realizmus teóriája (vagy ez utóbbi formálta ki magának logikusan ezt a valóságértelmezést? — ez most mindegy). Az ő valóságfogalmuk természetéből eredően ugyanis föl sem vethető a *hű* tükrözés kérdése. Ez a nivelláló jellegű, egyenrangúsító valóságfelfogás eleve kizárja a *hű* valóságtükrözés kritériumainak megállapíthatóságát. Ha az álom és a sejtelem ugyanolyan nyomatékú és értékű valóságelem, mint valamilyen reális esemény; ha az álom és a sejtelem, s általában a belső világ nincs függési viszonyban a külvilággal, akkor mihez legyen *hű* ez a bensőség? Akkor csak önmagához lehet *hű*, ennél fogva — objektív viszonyító mérce, fokmérő híján — egyáltalán nincs is értelme a *hű* valóságtükrözés követelményét fölvetni. Nem is teszük: „Ha a művészetben a realizmus lényege az objektív adott valóság elismerése...”; „Ha úgy döntünk, hogy a művészetben nem a *módszert*, hanem a *magatartást*, a valóság ábrázolását ismerjük el realizmusnak...”; „Ha viszont realizmusnak ismerünk el minden olyan művészetet és irodalmat, amely a valóság ábrázolásán fáradozik...” — írja Ernst Fischer, következetesen mellőzve a *hű* kritériumát (idézetek a 16. jegyzetpontban megjelölt helyekről). Garaudy is ugyanígy fogalmaz: „...nincs művészet, amely ne volna realista, vagyis amely ne külső és tőle független valóságra vonatkoznék.” (I. m. 179. l.) Amennyiben viszont a valósághűség jegye hiányzik, tehát realizmus = valóságábrázolással általában, akkor tényleg parttalanoknak kell lenni a realizmusnak, mert ilyen legtágabb értelemben mindenféle művészet szükségszerűen valóságtükrözés. Így függ össze nagyon közvetlenül ez a homogén valóságfogalom a parttalan realizmus koncepciójával.

gileg függetleníti és elválasztottságukban helyezi egyazon valóságsszintre őket, azaz ellenkező oldalról indulva köt ki ugyanott, ahol Fischer és Garaudy. Nála ezért a művészi megjelenítés szempontjából döntően e kelleténél jobban önállósított belső világra, a genotípus belső valóságára helyeződik a figyelem, s ezen az alapon különbözteti meg a tudományt és a művészetet is:

„A művészet adaptálja a genotípust, és annak vonásait a külső valóságba vetíti — így mondja el nekünk, mi a genotípus. A tudomány befogadja a pszichébe a külső valóság tükröződését, így mondja el nekünk, mi a külső valóság”;¹⁹ „A művészet valóság-darabja és a tudomány valóság-darabja között az a különbség, hogy a tudományt csak az érdekli, milyen viszony van a valóságból kiemelt darab és a világ között, a művészetet ellenben a genotípus és a valóságból kiemelt darab közötti viszony érdekli, ezért mit sem törődik a rész mögött álló teljes világgal... A tudomány sajátos érdeklődési területe a külső valóság világa; a művészet a belső valóság világával foglalkozik.”²⁰

Noha Caudwell a dráma és epika műneménél többé-kevésbé elismeri a külső valóság visszatükrözésének funkcióját is, lévén műve és valóságfogalma líraközpontú — a líra lényegét pedig a genotípus belső valóságának, főként tudattalan és ösztönvilága kifejezésének tekinti — ez az alap rányomja bélyegét művészetfelfogására általában, s módszertanilag abból a tévedésből származik, hogy az „izolált Én” szubjektív polgári lírájának egyes jellegzetességeit túláltalánosítja a lírára mint olyanra egészen véve, sőt a valóságfogalomra is.²¹

A tényleges valóságban a tudat se nem az anyagtól elszakított, ön-elvű szubsztancia — Lenin erre nyomatékosan utal, amikor többször hangsúlyozza, hogy súlyos hibát követ el, aki az ismeretelméleti alapviszony ellentétének érvényességét eme szűk határokon túlviszi²² —, nem is az anyagnak passzív tükré csupán, de nem is vele minőségileg egybevonható-összemeshető. Éppen a *Feuerbach-tézisek* kapcsán már említett marxi valóság- és emberfelfogás szolgálhat egyedül helyes alapul anyag és tudat valóságos viszonyának megértéséhez, amelyben amannak elsődlegessége s emennek másodlagossága nem olyan keretek között érvényesül, ahol adva van egyik oldalon az embertől érintetlen külső tárgyi világ, s az emberi belső ennek elvont eszmei-képmási létezése csak. Ellenkezőleg: a kettőt ellentétének egységében tartalmazó emberi-érzéki, gyakorlati tevékenység alapozza meg másodlagosságában is „a tudat valóságának tényleges ontológiai mibenlétét”,²³ mert „a tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk.”²⁴

Csak innét érthető meg, hogy „nincs »tisztá szubjektum« sem társadalmi-ontológiai, sem pedig gnoszeológiai vonatkozásban.

A szubjektum mindig magába fogadja a külsőt, az objektumot, s maga is része ennek a »külsőnek«. Ennek következtében »bensősége«, szubjektivitása csak viszonylagos lehet.

¹⁹ Christopher Caudwell: *Illúzió és valóság*. Bp. 1960. 261. l.

²⁰ Uo. 265. l.

²¹ Vö. Lukács György: I. m. 1. kötet. 243. l., valamint Egri Péter: *Caudwell líraelméletéről*. Filológiai Közlöny, 1962. 1—2. sz. 58—9. l.

²² Lenin: *Materializmus és empiriokriticismus*. Bp. 1961. 173. és 297—8. l.

²³ Szabó András György: I. m. 31. l.

²⁴ Marx—Engels: *A német ideológia*. Marx—Engels Művei. 3. kötet. Bp. 1960. 25. l.

Ez ismeretelméletileg azt is jelenti, hogy nincs olyan emberi tudat, amelynek tartalma csak önmaga lenne. Az öntudatot (vagy »én«-tudatot) megelőzi a »tárgyi tudat«, a külvilág tudata. A tudat tartalma valami külső a tudathoz képest, ami azonban *mint* visszatükrözés mégis a tudatban van...

A szubjektum *lényegét kifejező funkció, a tevékeny aktivitás* nem kizárja, hanem éppen feltételezi az objektumok... meghatározó szerepét.”²⁵

Ezért, habár „a művészet a valóság sajátos tükrözése” formulában az általános ontológiai létű valóságvonatkozás szerepel, ez ugyanakkor olyan valóság is, amelyben érvényesülnek a másik, a megkülönböztető-differenciáló valóságsík törvényei is; azaz olyan valóság, amely nem homogén a függésvizonyok tekintetében sem, hanem legfőbb vonalaiban, „alapszerkezetében” két olyan szféra alkotja, amelyek közül az egyik — a belső világ, függetlenül attól, hogy közelebbről az anyag-tudat általános relációban, vagy a konkrétabb én-külvilág viszonyban vesszük — tartalmában végső fokon a másik által determinált, annak — megintcsak végső soron — tükrözését jelenti. Természetesen ez a tükröző bensőség, mivel olyan szubjektum belső világa, amely folyamatos gyakorlati-tevékeny kapcsolatban áll a külvilággal, nem lezárt és megállapodott, hanem mozgó, folyamatosan objektíválódó-szubjektíváló dinamikus tudat, amely „nemcsak visszatükrözi az objektív világot, hanem teremti is.”²⁶ Vagyis Lukács György sokszor hangsúlyozott alaptétele, hogy „ha ugyanis meg akarjuk vizsgálni a mindennapi életben, a tudományban és a művészetben megvalósuló visszatükröződés különbségeit, eközben állandóan tisztában kell lennünk azzal, hogy mindhárom forma ugyanazt a valóságot adja vissza”²⁷ — kétségkívül igaz, természetesen abban az értelemben, hogy valamennyi az *anyagiságában egységes* valóságot tükrözi.²⁸ A líra esetében is alapvetően erről a valóságról és ilyen valóságról van szó, az itt jelentkező sajátosságok nem ezeknek a fő valóságviszonyoknak megbontása révén, hanem eme alapkörön belül — külön tanulmányban részletezendő módon — érvényesülnek.

Mivel a valóságos anyag-tudat viszonyt a valóságos emberi-érzéki tevékenységből mint ontológiai alapból vezettük le, ebből logikusan következik, hogy semmiféle tudati tükrözés, így a művészi tükrözés sem lehet cél, hanem eszköz. Sajátos eszköze eme mindenoldalú emberi gyakorlat, a „világ megváltoztatása” hatékonyabb és gazdagabb kibontakozásának, a benne teljesebb emberként való részvételnek s ezáltal az emberibb emberlét valódi, tevőleges megteremtésének. Am éppen ez indokolja a harmadik, az igazságértelmű valóságsík belépését a valóságfogalomba. Hiszen a művészet, első viszonyban az általános ontológiai létű valóságot tükrözvén, megteheti, hogy a külső-belső világ mindenkori művészi együttesében az egyensúlyt felbillentse a belső valóság javára, s olyan művet alkosson, amelyben „a szubjektum, mint szubjektum tetszeleg önmaga előtt és így érvényesül, ahelyett, hogy magának a dolognak szerve és eleven tevékenysége lenne...”²⁹ Az igazi emberi kiteljesedést-

²⁵ Lick József: *Személyiség és filozófia*. Bp. 1969. 35. l.

²⁶ Lenin: *Filozófiai füzetek*. Művei 38. kötet. Bp. 1954. 187. l.

²⁷ Lukács György: I. m. I. kötet. 29. l.

²⁸ Lukács így is értelmezi, már néhány mondattal az előbb idézett részlet után.

²⁹ Hegel: *Esztétika*. I. kötet. Bp. 1952. 293. l.

kibontakozást azonban magától értetődően az olyan művészet szolgálhatja mindenekelőtt sikerrel, amely nemcsak létszerűen ad valóságot, hanem ezen túl igazságtartalmában is.

Mihelyt tehát az — esztétikai szempontból — két fő valóságszféra megkülönböztető viszonyát tartalmazó második valóságsík figyelembe vétetik, ez azonnal s szükségszerűen involválja a harmadikat is. De nemcsak maga után vonja, hanem a lehetőségét is megteremti reális létének s megítélhetőségének, mert a külső és belső valóság ilyen függésvizonyának alapján az igazságként vett valóság, a tükrözés hűsége kritériumának problémája már felvethető, míg Ernst Fischer, Garaudy vagy Caudwell valóságfogalmának esetében erre nincs lehetőség.

Az igazságértelem szerinti valóság néhány különlegesen bonyolult kérdés elé állítja a kutatót.³⁰ Arról van ugyanis szó, hogy míg az eddigiekben a különböző valóságvonatkozások egymásból következtek, ill. egymást előlegezték, addig itt már nem egyszer keresztezik egymást, vagy éppenséggel szembenállanak. Ez könnyen érthető is, hiszen az első két valóságsík viszonyában pl. a szubjektív képzelgések hamis tükrözést eredményezhetnek, s ilyenkor az adott fantazmagória, illúzió mint tudatállapot valóság, de igazságtartalmában nem-valóság. Fontosabb azonban számunkra most az, hogy ha ez a tükröző viszony adekvát, az ellentmondás akkor is fennállhat: az eredmény ilyenkor is lehet valótlanosság.

A „hű (igaz) valóságtükrözés” ugyanis kétértelmű kifejezés, amelyben a hű (igaz) jelző egyformán vonatkoztatható az összetételnek külön az egyik és külön a másik tagjára, s ettől függően a kifejezés tartalma is lényegesen más és más lesz. A vízbe dugott pálca megtörtnek látszása objektív valóság, ennek érzéki csalódásvoltához hű tükrözése, gondolati reprodukálása (a pálca eltörtnek gondolása) azonban egészen mást jelent és más eredményt ad, mint az a tükrözés, amely megmutatja a jelenség látszatjellegét, ál-valóságát (sőt esetleg ennek okait is).

A harmadik valóságsíkon belül tehát nagyon fontos a két oldalnak, az objektív valóság igazságának és a tükrözés „igazságának” (adekvátságának, hűségének) világos megkülönböztetése. A kettő nem jár együtt szükségszerűen, bár szorosan összetartozik. Mindez elsősorban annak következménye, hogy a lényeg és a jelenség egyaránt az objektív valóság kategóriája, de „a jelenség kifejezheti a lényegét hamisan, nem adekvát módon (látszat)”,³¹ vagyis lényeg és jelenség, látszat és nem-látszat igazságértelemben nem azonos valóságértékűek.³² Ezért is szükséges, hogy a második valóságsík után tovább lépjünk, mert bizonyos tekintetben még az sem differenciál eléggé, hanem további disztinkciók kíváncsoznak az igaz-valóság és ál-valóság között a primer valóság területén, ill. ennek visszatükrözésénél.

A marxista esztétika mindig is hangsúlyozta a valóság lényege hű tükrözésének fontosságát, jó néhány elméleti kérdés azonban mindmáig

³⁰ Magától értetődő, hogy a valóságfogalomnak ez az aspektusa különösen a realizmus problematikája szempontjából számottevő. Fejtegetéseinkben azonban — témánkhöz híven — nem a realizmusról mint olyanról lesz szó, hanem a vele ugyan szorosan összefüggő, de a komplex realizmus tárgykörnek csak egy összetevőjét képező kérdésről.

³¹ *Filozófiai Kislexikon*. Bp. 1970. 185. 1.

³² Vö. Almási Miklós: *A látszat valósága*. Bp. 1971. 90. 1.

nem oldódott meg megnyugtatóan ezzel kapcsolatban. Számunkra most különösen kettő fontos közülük: amelyek azzal függnek össze, hogy bizonyos relációkban egyáltalán, elvileg lehetséges-e a valóság igazságáról, ill. hű tükrözéséről beszélni.

Az egyik adódó problémakör érzékeltetésére a Vigotszkij könyvében említett érdekes szituációt hozzuk fel: „Ha éjszaka a szobában lógó kabátot embernek vélem, tévedésem teljesen nyilvánvaló, mert az élményem hamis, s nem felel meg neki semmiféle reális tartalom. A félelem azonban, amely közben elfog, teljesen reális. Tehát összes fantasztikus és irreális élményeink lényegében teljesen reális emocionális alapon játszódnak le.”³³ Egyrészt adva van tehát egy belső, érzelmi realitás, amit ténylegesen átél ez a valaki, s ami nem marad meg belső állapotában, hanem fiziológiailag kivetül — ha másban nem, hevesebb szívdobogásban vagy a lélegzet elakadásában; de ki is egészíthetjük a hatást, feltételezve, hogy a sokk tartós, talán egész életre szóló ideggyengeséget, szorongást eredményez, esetleg üldözési mániát indít el; vagy az ijedelem közvetlen cselekvést vált ki, pl. az illető odavág valamit a kabáthoz. Itt valóság — létszerűen — maga az érzelemállapot, valóság az ennek hatására objektíválódott testi-anyagi-szervezeti működésbeli súlyos rendellenesség, vagy a kiváltott tett, másrészt viszont mindez igazságtartalma szerint valótanságra, hiedelemre, képzelgésre épül. Mi az igazi, a végső, a szintézis-valóság az ilyen összekuszálódott valóságvonatkozású esetekben? Egyáltalán: miben van az *érzelem* igazságtartalma; eldönthető-e ez, vagy pedig már eleve föl sem vethető?

A *gondolat* vonatkozásában gyökeresen más a helyzet. A szubjektív gondolat objektivitása, vagyis igazságtartalma elvileg könnyen mérhető: „A gondolkodás igaz objektivitása az, hogy a gondolatok nem csupán a mi gondolataink, hanem egyúttal *magánvalósága* a dolgoknak és a tárgyinak általában.”³⁴ Néhány sorral később Hegelnek ragyogó kifejezése van erre a viszonyra: „...*gondolt magánvalóság*...” A gondolat valósága tehát elvileg közvetlenül összevethető tárgyával.

De van-e — ennek analógiájára — *érzett magánvalóság*? Igazság-értelemben *közvetlen* viszonyként nincs. Az érzelemnek a szorosan vett tárgyi-anyagi világban nincs analogonja, tehát ilyen vonatkozásban a megfelelés vagy meg nem felelés emiatt már eleve föl sem vethető. A tárgy által kiváltott érzelmi élmény motiváltsága, pszichológiai hitelessége szintén nem lehet mérvadó, hiszen ez az adott egyén és a konkrét szituáció mindenkori erőterében — persze hangsúlyozottan igazságértelemben — teljesen relativisztikus. A társadalmi tudatban már lehetséges az egyéni tudathoz képest objektív érzelmi adottság — pl. korérzés, korhangulat, társadalmi pszichikum —, de ez egyrészt önmagában véve heterogén valami, másrészt — ezzel összefüggésben — igazságtartalma sem feltétlen, hiszen megjelenhet benne szélesebb társadalmi méretekben a hamis tudat is. Vegyünk csak egy olyan példát, hogy mondjuk 1940-ben egy adott embert hatása alá kerít a fasiszta demagógia, azaz egyéni érzelmi világa adekvát tükre lesz egy akkori nagy embercsoport objektíve

³³ Lev Vigotszkij: *Művészetpszichológia*. Bp. 1968. 337. l. Az érzelem realitását illetően vö. még Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Bp. 1962. 294. l.

³⁴ Hegel: *Enciklopédia. A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Első rész. A logika. Bp. 1950. 92. l.

létező hangulatának-ézelmének; mégis: ez az ézelmi tartalom igazság-értelmben valóság-e? Tehát nem úgy értékelve ezt az ézelmi valóságot, hogy igazi-e az ézellem önmaa motiáltságában vagy a korhangulathoz való hűségében, hanem hogy tartalmában igaza van-e akár a korhangulatnak, akár az azt tükröző egyéni tudatnak.

A szubjektív ézellem igazsága, valósághűsége ennélfogva nem viszonyítható közvetlenül se objektív természeti, se társadalmi megfelelőjéhez, mert az előbbi nem létezik, az utóbbi pedig mint igazságértékű valóság egyáltalán nem megbízható.³⁵ Hogyan lehetséges mégis az ézellem igazságmozzanataról, „ézelmi ítélet”-ről beszélni, s ezt objektív alapon nyugvó mérlegre tenni? A választ abban a körben kell keresni, hogy a belső tudati világ egyes komponensei nem különálló és elszigetelten élő, hanem egymást át- meg átjáró és kölcsönösen alakító faktorok:

„Az ézelmek nem elkülönült tartalmát jelentik tudatunk működésének, hanem szüntelen egységes működésének egyik, a többivel elválaszthatatlan egységben működő funkcióját. Fogalmilag körülhatárolható tárgyi tájékozódásunkkal, és ebből eredő cselekvéseinkkel nagyjából egyidejűleg, elválaszthatatlan kísérőkként élük életüket. Alapvető funkciójuk az, hogy a valóság tudatunkban megjelenő tényeit szüntelenül saját létünkre, illetőleg létünk tudatára vonatkoztassák”;³⁶ „Az értelem, ézellem, akarát klasszikus hármas egysége nem térben vagy idő-fázisokban elkülönített szentháromság, hanem a tudati tevékenység egyidejű hármas funkciójaként áll előttünk.”³⁷

Ez az egységes tudati működés az alapja annak, hogy „minden ézellem megtestesül, fixálódik valamely eszmében”,³⁸ mint ahogy az eszme, a gondolat is — akár latens, akár nyíltabban meglevő — ézelmi kísérettel jár, ami halványabb vagy feltűnőbb „holdudvarként” ott van körülötte. Éppen eme elszakíthatatlan kapcsolat következtében válik lehetségessé az igazságtartalmában objektíve lemérhető „ézelmi ítélet” megjelenése, vagyis másképpen mondva az, hogy az ézelmi viszony igazságvalóságát a *gondolati viszony közvetítse*, s annak ilyen szempontból vett valóságát ezen keresztül állapíthassuk meg.

Igy nézve előbbi példánkat: a fasisztává lett ember tudatának ézellemtartalma, a maga külső valóságához való olyan emocionális viszony, amely egyben gondolatilag is igenlő, harmonikus; s mivel objektív alapja, „tárgya” — a fasiszta eszmerendszer és tömegpszichózis — igazságtartalmában valótlanság, ennek ézelmi ítéletként való igenlése sem valóság igazságértelmben, azaz bármennyire is hű tükrözése ez egy létszerűen — sőt objektív létmódban — tényleges valóságnak, igazságértelmben nem-valóság, mert tárgya önmagában véve nem az.

Ezzel azonban csak az itt előfordulható egyik főtípust adtuk meg, amikor már magának a tárgynak gondolati igazságtartalma minősít, s ami lényegében a nagyobb horderejű társadalmi kérdések körére szorít-

³⁵ Ezért vallanak eleve kudarcot mindazok a kísérletek, amelyek a lírai realizmus fő jegyét abban próbálják keresni, hogy X költő hűen kifejezte-e egy adott embercsoport — réteg, osztály stb. — élményvilágát, vagy csak saját szűk bensőjét adta. Ezen az alapon ugyanis egyrészt majd minden jelentős költő realistának minősíthető, másrészt ugyanúgy realista lesz az 1914 őszén patetikus háborús verseket író Juhász Gyula, mint 1917—18 mélyen háborúellenes Juhásza, mert az objektív ézelmi tömegbázis mindkét esetben meglev.

³⁶ Újfalussy József: *A valóság zenei képe*. Bp. 1962. 147. l.

³⁷ Uo. 152. l.

³⁸ Ribot szavait idézi Vigotszkij: I. m. 335. l.

kozik; melyek már eredeti természetüknél fogva az emberi nembeliség lényeges vonatkozásait tartalmazzák, úgyhogy a hozzájuk való akár leg-szimplább viszony is eme nembeliség érdemi tartalmára vonatkozó állás-foglalást jelent.

A világ nagyobbik részét azonban olyan jelenségek képezik, amelyek ugyan az objektum-szubjektum viszonyban mindig érzelmeket váltanak ki, de magánvalóságukban — igazságértelemben — gondolatilag közöm-bösek. Ilyen pl. a Vigotszkij-i szituáció, amely a legkülönbözőbb módon válhat élménnyé úgy, hogy igazságértékén akár a legkisebb csorba esnék: egy erős idegzetű ember számára kedélyes sztori témája lehet, egy gyen-gébb alkatúnál viszont esetleg üldözési mánia elindítója stb. Vagyis egy és ugyanazon tárgy ugyanolyan szituációban más-más emberben teljesen eltérő érzelmi reagálást válthat ki anélkül, hogy ennek igazságtartalmát maga a tárgy determinálná. Itt rengeteg múlik magának az érzelmi él-ménynek milyenségén, pl. intenzívebb vagy halkabb voltán, szűkebb vagy tágabb intellektuális összefüggésbe ágyazottságán, gyorsan perifériakussá váló vagy a tudat egészét megrázó jellegén. Ilyenkor tehát az érzelmi élmény igazságtartalmát nem a tárgy, hanem maga az élmény minősít-heti. S ezen a ponton éppen ezért roppant fontos az alábbi sajátosságot hangsúlyozni: ilyen esetekben a dolog lényege, a valóság- nem-valóság kérdése nem dönthető el a primer valóság területén, hanem csakis ennek művészi vetületéből kiindulva. Hiszen pl. a Vigotszkij-i alaphelyzet, a „vélt ellenség” hiedelem műalkotásbeli létében kifejezhet egy teljesen szubjektív-partikuláris egyedi élményt és történetet, de megjelenhet Jó-zsef Attila *Levegőt!*-jének az egyéni megriadáson keresztül objektív tár-sadalmi okú kor-szorongást kifejező, „nembeliségbe emelkedő” érzelmi ítéletében-viszonyában.

Az igazi művészi alkotásban a művész egész benső világának lénye-gét adja, mert ha valóban felülemelkedik partikuláris szubjektivitásán, alkotásából nem hiányozhat sem az érzelmi, sem a gondolati megítélés, legyen ez utóbbi esetleg még oly szorosan az érzelmi viszonyba burkolva is. Úgyhogy végső soron igazat adunk Lukács György megállapításának: „Csak a nyelvi kifejezésben hangzik paradoxonnak, ha azt mondjuk: a tavasz vagy a tél igazán költői megformálása egyúttal azt is elárulja, hogy milyen álláspontot foglal el a költő kora valóban nagy áramlataiban és harcaiban.”³⁰

Ha pedig az igazi művészetben, így a lírában is valamilyen formában mindig jelen van a gondolati ítélet, akkor az érzelmi állásfoglalás igaz-sága, valósága is lemérhető. Természetesen nemcsak akkor tanulságos ez, ha a racionális és az emocionális harmóniában van, hanem disszonanciá-juk esetén is. A fontos az, hogy az érzelmi viszony valamilyen módon a gondolati által közvetítődjék, tehát viszonyíthatóságuk egyáltalán meg-legen. Király István mutatja ki nagyszerű verselemzéseiben, hogy Ady „két meggyőződése” gyakran úgy tört felszínre a versekben, hogy ha pl. racionálisan optimisztikus, hívó forradalmárként szólt, az érzelmi felhan-gokban volt jelen a kétség és bizonytalanság érzete, s a kor magyar való-ságát és Ady bensőjét ez a kettősség is igaz módon, valóságosan tükrözte. Nagyon logikusan hangsúlyozza ezért Király István, hogy a lírai realiz-

³⁰ Lukács György: I. m. 2. kötet, 595. 1.

musnak egyik legfontosabb s nélkülözhetetlen eleme a direkt gondolatiság.⁴⁰

Az igazságértelemben vett valóság szempontjából a másik legkényesebb kérdés a látszatvalóság problémája. Almási Miklós *A látszat valósága* c. könyvében ennek a témakomplexumnak számos részeseit megvizsgálja. A mi problémánk nézőpontjából azonban mindazok a válfajok és típusok egybefoghatók, amelyek nem az egyéni torzítás vagy szubjektív tévedés folytán állnak elő, hanem valamilyen módon objektív érvényességű s szükségszerűen létező látszatot jelentenek, s amelyek ilyen értelemben a hamis tudat gyűjtőfogalomba sorolhatók, függetlenül most attól, hogy eredendően az összemberi megismerés éppen adott nem kielégítő színvonala, vagy pedig bizonyos objektív társadalmi körülmény a meghatározója, előidézője.

Az itt adódó kérdést a következőképpen exponálhatjuk: Homérosz műveinek egyik alapeleme a mitológikus világkép; mármint ezt figyelembe véve Homérosz igazságértelemben a valóságot ábrázolta-e, vagy nem? A probléma teljesen reális, ezt mutatja az a több évtizedes vita, amely — ha olykor áttételesen is — ekörül zajlik. Annak a polémiának mélyén ugyanis, amely azt vitatja, hogy a realizmus kezdettől fogva jelen van-e a művészetben, vagy pedig csak a kritikai realizmustól kezdve számítható, ennek a kérdésnek másféle értelmezése és megoldása rejlik.⁴¹ Az egyik nézet szerint eleve nem lehet szó Homérosz valóság-hűségéről, hiszen a tényleges valóságban nincsenek mitológiai lények, tehát Homérosz nem a valóság igazságát ábrázolta. A valóság realista ábrázolása csak akkor jöhetett létre, amikor ez a valóság legfontosabb, alapvető vonatkozásaiban úgy jelenhetett meg az ember számára, amilyen magánvalósága szerint. Ez viszont csak a társadalom és az emberi megismerés bizonyos szintjén vált lehetségessé. A természet materialista felfogásán túl mindenekelőtt annak felismerése volt döntő feltétele a realizmus megjelenésének, hogy az ember társadalmilag determinált, még pontosabban mondva osztálylány.

Engels több művében is foglalkozik azzal a fejlődési folyamattal, amely mind a természettudományban, mind a társadalomtudományban végbement a saját koráig, legplasztikusabban a *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása* c. írásában:

„Míg azonban a történelem e mozgató okainak felkutatása minden előző korszakban a hatásaikkal való bonyolult és rejtett összefüggéseknél fogva csaknem lehetetlen volt, a jelenkor ezeket az összefüggéseket annyira leegyszerűsítette, hogy a rejtély megoldható lett. A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia uralkodó igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatérével ugyanennek a ténynek

⁴⁰ Persze nem a legszűkebben, „filozófikusságként” értelmezett gondolatiság: „Ady... sosem művelte a szó szűkebb értelmében vett gondolati lírát, nem volt kimondott bölcselő költészete, szélsőséges affektivitás volt jellemző reá, és semmi esetre sem valamifajta fegyvelmező, rejtőzködő intellektualitás. Nála érzés formájában, mint indulat jelent meg még a gondolat is, nemhogy az érzés hűlt volna le intellektuális reflexióvá. A gondolkodói igényesség azonban ennek ellenére is átjárta líráját...” (Király István: *Ady Endre*. Bp. 1970. II. kötet. 81. l.)

⁴¹ Egy harmadik álláspont érveire — amely szerint a realizmus a reneszánszban lépett színre — külön nem térünk ki, mivel ez problémánk érdemi része szempontjából csak fölösleges túlbonyolítás lenne.

ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói... mindenütt nyíltan kimutatják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy e két országban a munkásosztály, a proletariátus a harmadik harcoló fél a hatalomért. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak az, aki szándékosan behunyja szemét a tények előtt, nem veszi észre, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje, legalább a két leghaladottabb államban.”⁴²

Nem véletlen — mondják a most tárgyalandó koncepció hívei —, hogy az Engels által megjelölt időpont és két ország lényegében egybeesik a kritikai realizmus színrelépésének helyével és idejével: csak ekkor vált lehetségessé olyan valóságsszemlélet, amely a természet és társadalom legfontosabb törvényszerűségeit helyesen ismerte fel, azaz csakis ekkortól kezdve teremtetődött meg az alap az igazi valóság adekvát művészi tükrözése számára.

A másik, a realizmust már a művészet kezdeteinél ottlevőnek tekintő felfogás pedig így érvel: kétségtelen, hogy Homérosz világképe mitológikus, úgyszintén az is, hogy a reális valóságban nincsenek istenek. Ennyiben tehát valótlanlás, amit ábrázol, de ugyanakkor *valós valótlanlás*, mert mindez nem Homérosz szubjektív agyszüleménye, hanem a kor — társadalmi léte által determinált — társadalmi tudatának egyik legfontosabb eleme, tehát Homérosz éppen így ábrázolta hűen a maga korának valóságát. Vitathatatlan, hogy 1830 körül új lehetőségek tárultak ki a valóságtükrözés számára s új fejezett nyílt a realizmusban, de ez még nem bizonyíték a megelőző realizmus tagadására.

Itt nyilvánvalóan a valóság fogalmának más-más értelmezéséről van szó, még pontosabban mondva arról, hogy ezen a fogalmon belül hova helyezik a nagyobb súlyt. A Homéroszt realistának minősítők az 1—2. valóságsíkot döntőbbnek tartják, s ennek következtében a harmadikból a „hű tükrözés” momentumát részesítik előnyben. A másik nézet hívei viszont következetesen a harmadik sík belső logikáját, a „valóság igazságának hű tükrözése” normáját kérik számon.

Nem kétséges, hogy az elvileg leghívebb valóságtükrözést ez utóbbi nyújtja: úgy ábrázolni a valós valóságot és a hamis tudat valós valótlanosságát, hogy emennek hamis jellege, de objektív alapjai, okai egyaránt tükröződjének; úgy tükrözni pl. a Homérosz korabeli valóságot, hogy a kor szellemének mitológikussága, ám egyidejűleg ennek mint hamis tudatnak társadalmi létbeli előidézői is megvilágítást kapjanak. De eme abszolút valóságshűségnek problematikussága éppen ebben a tökéletességben rejlik: ennek alapján a művészet számára igazságértelemben nagyon sokszor csak *post festum* történő valóságtükrözésre nyílt lehetőség. Ezért nem indokolatlan egy másik álláspont alapkonceptiója sem, amely szerint a valóság igazsága = a valós valóság *vagy* a valós valótlanlás tükrözésével; s ahol ez a választás természetesen nem szubjektív, önkényes aktusként értelmezendő, hanem akkor lép hatályba, ha az igazi valóságot objektíve olyan leplek fedik, hogy a *kor embere számára* csak a látszat hozzáférhető.

Itt végeredményben arról van szó, hogy a valóság hű tükrözésénél figyelembe kell venni a tükrözés mindenkori feltételeit is. Esetünkben ez nyilván *nem az egyéni* feltételekre vonatkozik, hiszen ezek abszolúti-

⁴² Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Marx—Engels Válogatott Művek. II. kötet. Bp. 1949. 389. l.

zálása egyfajta parttalan realizmushoz vezetne. Ellenkezőleg: mindig az adott korszak (s nemzet, nép) *társadalmi tudatának feltételei* a meghatározóak, s egyúttal ez a fő kritériuma a „vagy” érvényességének is: ha az adott társadalmi tudat tartalmazza annak feltételeit, hogy önmaga és alapja, a társadalmi lét valódi igazságában feltárulhasson, akkor ez, és *csakis* ez a valóság igazságértelmeiben; ha viszont nem, akkor az objektíve és szükségszerűen meglevő látszat, a valós valótlanosság, a hamis tudat hű tükrözése is igazságértékű.⁴³ Vagyis itt arról van szó, hogy Homérosz *nem tehetett mást* — kora szellemiségének alapján —, mint hogy a mitológikus világkép keretében írt; Thomas Mann viszont már *megtehetette* — azaz elvileg választhatott —, hogy a József-történetet a biblia belső mítoszvilága vagy a modern társadalomtudomány (benne a pszichológia) fényében, tehát saját kora szemléletvilágában, vagy immanensen az ó-testamentumében írja meg, de ilyenkor már *nem mindegy*, hogy melyik szemléletmódot választja. Ebben az esetben már minősítő jellegű a valóságfelfogás: a mitikus vagy racionális világkép alapján ábrázol-e.

A valóság összetett, „többlepcsős” fogalom, mert egyaránt tartalmazza az ontológiai és az ismeretelméleti aspektust. Első síkjában minden valóság, ami valamilyen formában van, létezik; a másodiknak az a fő tartalma, hogy elsődleges és meghatározó az objektív valóság, s a szubjektív valóság ennek tükrözése végső soron; míg a harmadikban valóság az objektív valóság lényege (szemben a jelenséggel, látszattal), ill. ennek hű szubjektív valóságbeli tükrözése.

Jól látható, hogy egyre szűkülő körök jönnek így létre mind a külső, mind a belső valóság szférájában. Éppen ezért egy adott dolog, jelenség valóságfoka, valóságértéke annál nagyobb, minél több valóságsíkot foglal magában. A fő problémát az adja, hogy a „szintézisvalóság”, a három sík teljes összhangja koránt sincs meg mindig, nagyon sokszor ellentét van köztük. S ez a szembenállás feloldhatatlan, ti. mint ahogy pl. az első és második síkbeli valóságjelleg nem eredményezi automatikusan, szükségszerűen, hogy valami a harmadikban szintén valóság lesz — mindez ellenkező irányban is érvényes: ha valami igazságértelmeiben nem-valóság, ez nem semmisíti meg az első két síkbeli valóságjellegét. Ezért ilyenkor a komplexitás, a „szintézisvalóság” keresésénél sokkal fontosabb bizonyos *elhatárolások* megtétele.⁴⁴ Ennek hiányában a valóság fogalma semmitmondó és üres, mert minden belefér. Pontosabbá és differenciáltabbá válik azonban, ha tudjuk és megjelöljük, hogy éppen milyen értelemben használjuk, a három fő valóságsík közül melyikre alkalmazzuk a „valóság” kifejezést (s persze helyesen fogjuk fel az adott valóságsík helyét a komplex valóságfogalomban), s a harmadikon belül a további megkülönböztetést is megteesszük a valóság igazsága és a tükrözés hűsége közt,

⁴³ Ez a probléma kapcsolódik az érzelem igazságtartalmával összefüggésben elmondottakhoz. Ottani példánk ebből a szempontból is megállja helyét. Elég csak a nagyszámú kommunistára utalni ahhoz, hogy világos legyen: a fasiszmus országában *belülről* is adott volt olyan társadalmi tudati optimális szint, hogy a fasiszta ideológia és tevékenység igazságtartalmában hamisnak minősülhessen.

⁴⁴ Vö. Tamás Attila: *Barta János művészetelméleti tanulmányairól* — Barta János: Élmény és forma. Tiszatáj, 1966. 1. sz. 70—71. l., T. R. Ho-ang: V. I. Lenin i ponjabije „realnoszty” v szouremennoj nauke. Filozofszkije Nauki, 1969. 4. sz. 43. l.

valamint a kor társadalmi tudatának lehetőségeiből adódó alternatív vagy nem-alternatív állásfoglalás kérdésére is ügyelünk.

Mindez természetesen még csak a valóságfogalom felvázolásának alapvonalait jelenti. További témánk — a lírai realizmus — szempontjából is számos részletkérdése vár még kimunkálásra, ez azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

Ласло Вёрёш

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Почти во всех определениях понятия искусства, претендующих на марксистскую позицию, фигурирует следующая формула: искусство есть специфическое отражение действительности. Но в большинстве случаев в изложении этого положения уже нет ответа на вопрос „что такое действительность?“, и этот факт делает проблематичным истолкование данной формулы.

„Действительность“ — это понятие многоплановое. Оно содержит в себе, с одной стороны действительность в значении онтологического бытия, то есть всё что входит в понятие материи и сознания; всё что *существует* в какой-либо форме, независимо от конкретного способа его существования. Во вторых, оно означает именно различие этих двух сфер: объективную действительность, которая существует независимо от идейного, воображённого. Во третьих, оно содержит в себе соотношение этих двух сфер в значении истины, то есть действительность по сути, и соответствие мысленного содержания этой действительности.

Какой план понятия действительности будет соответствующим парным понятием искусства в выше названной формуле? Одна из специфических черт искусства именно в том, что в этом основном соотношении действительность фигурирует, как общее онтологическое бытие, как внутренняя и внешняя действительность *одновременно*. Неразделимая соединённость моментов внешней и внутренней действительности как *специфический объект* художественного отражения определяет собой и дальнейшие основные специфические черты этого отражения.

Но на этом нельзя остановиться, потому что в понятии действительности в пределах общего онтологического бытия должны быть выделены расхождения в способе существования, исходящие из различия гносеологического, прежде всего система *соотношения материисознания*. Поэтому, несмотря на то, что в данной формуле фигурирует первый план действительности — одновременно это и есть такая действительность, которая не является однородной при отношениях зависимости, а её основную структуру составляют две такие сферы, из которых первая — внутренняя действительность — в своём содержании в конечном счёте детерминирована второй, является отражением второй.

Именно это оправдывает включение третьего плана действительности — в значении истины — в понятие действительности. Сложность проблемы состоит в том, что отдельные планы здесь часто не совпадают, а перекрещиваются или даже противостоят: то, что является действительностью в таком смысле, уже не является действительностью в другом смысле и наоборот. В таких случаях самой основной задачей является сделать определённые *разграничения*, или точно указать, что в данном случае какой из планов действительности используется как понятие „действительность“. Без этого, понятие действительности пустое и бессодержательное, потому что может содержать в себе любое значение.

EGY CSOKONAI-VERS KELETKEZÉSTÖRTÉNETÉHEZ

(A reményhez.)

Csokonai legnépszerűbb költeményének végső szövege a Juhász Géza kronológiai kutatásait tekintetbe vevő, Vargha Balázs szerkesztette új kiadások szerint 1803-ban született. A régebbi Csokonai tanulmányok, monográfiák és életregények jórésze romantikus elképzeléssel szerette a vers keletkezését összekapcsolni a Lilla-szerelem csalódással végződött befejezésével. Ezek az elképzelések az elmúlt fél évszázad kutatásai által nem igazolódtak. Ma már valószínűnek látszik, hogy a vers előbb is létezett. Később látjuk, hogy Harsányi István, az 1922-es Csokonai kritikai kiadás egyik szerkesztője 1797-re vagy 1798-ra tette a keletkezés idejét, újabban irodalomtörténészeink inkább az 1796-os, sárospataki keletkezés hipotéziséhez közelítenek, de összességében hiányosnak vagyunk azzal a végső szöveggel dolgozni, amelyre vonatkozólag biztos adataink 1803-ból vannak. Maga Csokonai a Lilla-dalok végére helyezte el költeményét, bár kötetben való megjelenését nem érte meg, lírai életművének java csak postumus módon, halála évében, 1805-ben jelent meg.

A vers korábbi létezését Nagy Gábornak, Kazinczy és Csokonai debreceni ügyvéd-barátjának feljegyzéseivel igazolják, melyek a komáromi kapcsolata előtti időben született szerelmi versek között sorolják fel a Lilla-dalok II. kötetének 48. énekét is, mely pedig *A reményhez* c. költemény volt.¹ Noha Nagy Gábor feljegyzéseinek szavahihetőségét már Haraszti Gyula 1880-as Csokonai monográfiája is megkérdőjelezte,² Juhász Géza óta az elmúlt másfél évtized magyar marxista irodalomtörténetírása általában elfogadja ezt az adatot.

De ha Nagy Gábor feljegyzéseinek tanúságtételétől el is tekintünk, kétségtelenül bizonyítja a szöveg 1803 előtti létezését Csokonainak Márton Józseffel, a bécsi magyar irodalmi kör egyik befolyásos alakjával, barátjával való levelezése. Esetleg már 1800 őszén megismertethette vele a költeményt, mert 1801. március 19-én hozzá írott levele „mind hajdani, mind a múlt ősszel megújított barátságunk”-ról³ beszél. S ez a Márton József 1802. október 19-i levelében ezt írja Csokonainak:

„Küldje fel nékem, még egyszer a Reményhez írt gyöngy énekét. Elvesztettem: — vagy talám ellopták tőlem. Mihelyt Bétsbe megyek (5, 6 nap múlva) azonnal, kiszedtem a kóta nyomtatóval az első (sorral) versel együtt, mert azt tudom könyv nélkül annyira szerettem hogy egybe megtanultam. A Nótáját már az előtt is tudtam Koschovitz 12 Magyarjaiból megtanultam, melly ott éppen utolsó. Ezt hát le-

¹ Csokonai emlékek. Szerk. Vargha Balázs. Bp. 1960. 387. p.

² Haraszti Gyula: Csokonai. Bp. 1880. 189. p.

³ Csokonai összes művei. Harsányi—Gulyás kiad. Bp. 1922. II. 462.

kótáztatni nem kell tsak a verseit kérem.”⁴ S még az év december 7-én egy levele utóiratában ezt írja: „Az én kedves Nótám a Reményhez írt Dall! Felséges ez Édes Barátom!”⁵

Márton — aki még Csokonai életében megkezdte a küzdelmet művei kiadásáért és meg is jelentette 1813-ban Bécsben, három kötetben Csokonai életművét — 1803-ban külön füzetben adta ki kedvenc Csokonai-dalát, Kossovits József zenéjével.

*

Ez is hozzájárulhatott a költemény gyors népszerűségéhez: 1807. szeptember 10-én Döbrentei Gábor már ezt írja Kazinczynak: „De hallottam Pesten egy Angyalka leánytól Csokonaynak *Földiekkal játszó*... énekét. Tsak érezni szeretem én ennek szépségeit, mint sem szárazon írogatni a benn fellelendő Magyar karaktert. Bár többen is támadnának, kik Nemzeti Muzsikánkat tisztogatnák.”⁶ Zabolai Kiss Sámuel pedig Marosvásárhelyről írja a széphalmi mesternek 1809. szeptember 18-án: „Ilyen alkalmatosság vett engemet a Musika tanulására: Csak hamar lejövetelem után ifjú Grófné, Teleki Rákkel játszott a boldogult Csokonainak *Földiekkal játszó-Énekét*, s azt Gróf Teleki Józsefné más Grófnékkal énekelték a Muzsika után, a M. Dámáknak oly érzéssel való Magyar Énekekből származott örömem kevés idő múlva szemrehányást tett, hogy miért nem tanultam én eddig Muzsikát, holott arra mind kedvem, mind alkalmatosságom volt, — Miért kell nekem egy oly szép és kedvelt Magyar Éneknek tudása nélkül lennem! — Úgy gondolom, hogy egy oly jó Poéta, ki Muzsikus is — és a Poezisben közelített Csokonaihoz, valamely szép Musikai darabok által hasznos szolgálatot tehetne, a Magyar nyelvnek jobban való meg kedveltetésére.”⁷ De nemcsak ilyen nyomai vannak népszerűségének. A kor kéziratoss énekeskönyveiben és versgyűjteményeiben gyakran fordul elő, Stoll Béla 1963-as bibliográfiája,⁸ e gyűjtemények eddigi legteljesebb felmérője 13 helyen tünteti fel, de megtalálható Szirmay Antal *Quodlibetjében* (1812)⁹ és Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeiben*, a 210/a szám alatt, kottájával együtt.¹⁰

*

A költemény keletkezésére vonatkozólag egy 1918-ban publikált Kazinczy levél és Kazinczy Tübingai pályairatának 1916-os kiadása hoztak új eredményeket. A két adat összefüggésére először Harsányi István figyelt fel.¹¹ Kazinczy Zabolai Kiss Sámuelhez írott 1810. március 28-i levele a vers akkor már közismert zenéjére vonatkozólag ezt jegyzi meg:

„Kedves dolog lesz talán tudni az Úrnak, hogy a *Földiekkal játszó Musicája* Zemplény Vgyében készült. Kosovics József udvari Muzsicusa volt 1794-ben Szulyovszki Menyhértnek s barátja. Midőn ez Dec. 14-dikén Rákócson, a maga házá-nál, elfogattatott, s velem Budára vitetett, Kosovics a Szulyovszki szerencsétlenségére készítette azt a Musikai Compositiót.”¹² Csokonai versének lehetséges keletkezésére pedig az alábbi feltételes módú variációt közli Tübingai pályairata eredeti magyar szövegében: „Ez énekben mentségére lehet a szegény Csokonainak, hogy ő ezt a szörnyű hosszúságú schémát a Kosovich közönséges kedvellést nyert muzsikái compositiója miatt választotta, s meglehet, hogy parancsolatja volt, hogy erre írjon.”¹³

⁴ Csokonai emlékek. i. m. 122—123. p.

⁵ Uo. 126. p.

⁶ Kaz. lev. V. 128.

⁷ Kaz. lev. VI. 528. p.

⁸ A magyar kéziratoss énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Bp. 1963.

⁹ 7. sz., 2. versszakos változat.

¹⁰ Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kiad. Bartha Dénes és Kiss József. Bp. 1953. 338. p.

¹¹ ItK. 1927. 119. p.

¹² Kaz. lev. XXII. 250. p.

¹³ Kazinczy Ferencz Tübingai pályaműve... Bp. 1916. 166. p.

De ez a mondat a keletkezés körülményeire vonatkozó feltevésen kívül mást is tartalmaz: a mentetetés formájába becsomagolt egyik első bírálatot. Bármennyire népszerűvé is vált, énekelt dalként bármennyire hozzátartozott magyar arisztokraták, vidéki nemesek és városi (amennyiben az akkori Magyarországon egyáltalán lehet beszélni városról) polgárok köreinek mulatságaihoz, ez a népszerűség éppen nem használt neki a Kazinczy vezetete korabeli irodalmi modernség táborában. Hisz Kazinczy épp a pillanatnyilag népszerűnek, az avasnak érzett nemesi közizlésnek üzent hadat mind nyelv- és stílusújítási, mind irodalmi programjával. Amilyen mértékben növekedett Csokonai népszerűsége halála után azoknak körében, akik életében vagy kitaszították — szülővárosa kollégiuma mintájára — vagy csak félig-meddig fogadták be, egy-egy huzamosabb vendéglátás erejéig az országban ide-oda vándorlásra kényszerült, a „foglalkozásszerű vendég” státusába szorított poétát, annál kevésbé lelkesedett érte Kazinczy és köre. Érdeemes röviden illusztrálni Kazinczy felfogásának változását a verssel kapcsolatban.

Alig egy hónappal azután, hogy a költő halála hírért megkaphatta, így ír 1805. márc. 6-án Nagy Gábornak, debreceni ügyvédjének és közös barátjuknak: „Neki az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a *Pilangó*, a *Remény*, a *Szemrehányás*. De ebben is van holmi, ami változtatást kíván.”¹⁴ Véleményét más barátaihoz írt leveleiben is megismétli. S e véleményt a szövegek birtokában és ismeretében írhatta, hisz a költő Lil-lájának szövegét nem sokkal előbb váltotta ki a kiadást 1802 óta húzó kassai Landerer nyomdásztól. De ahogy a költő hagyatékának kiadása körül összekülönbözik a nekrológ és a felállítandó emlékmű feliratának vitájában (Árkadia-pör) a Csokonai nevét egyre inkább zászlajára tűző „debrecenyiséggel”, annál kevésbé hallgatja el kifogásait.

1808-as Tübingai pályairatában a magyar nyelv fejlettségének illusztrálására irodalmi szövegeket közöl, magyarul és német prózai fordításban. Egy-egy Rájni, Földi, Virág, Ráday, Dessewffy, Orczy, Barcsay és Kis János vers mellett csak 3 költőtől közöl 2—2 verset, Daykától, Csokonaytól (Kazinczy y-nal írta Csokonai nevét, akárcsak ebben az időben maga Csokonai is) és Kisfaludy Sándortól. Csokonaitól a *Szemrehányás*-t és A *reményhez*-t közli. A beválogatás ténye még nagyrabecsülését bizonyítja, de a hozzá függesztett kommentár már fenntartásosabb:

„Poetische Funken sind auch hier und der Vers fließt bezaubernd, nur dass wegen Lillen die Trillen wie mit Haaren herbeigezogen werden. Aber ob das Lied wirklich schön sei? ob das Vergnügen des Lesers nicht fast in jeder Zeile gestört werde? ob man von diesem Lied angeregt wird — das sage jedem sein eigenes Gefühl.”¹⁵

Tekintve, hogy egy Németországban meghirdetett pályázatra, nemzeti felbuzdulásból s többek között irodalmi nyelvünk dicséretéért, német nyelvű megjelenés reményében írta Kazinczy ezt a művét, kényszeredett dicsérete s az, hogy a vers értékének eldöntését az idegen olvasó ízlésére bízta, valódi érzelmeiről a verssel kapcsolatban eléggé árulkodik. Pályairatának fennmaradt eredeti magyar szövegében viszont, ha különösebben nem is kommentálja, sajátkezűleg aláhúzott és felkiáltójelekkel is kiemelt szövegrészek mutatják, hol nem tetszett neki a vers szövege.

¹⁴ Kaz. lev. III. 278. p.

¹⁵ Kazinczy Tübingai pályaműve. i. m. 115. p.

Ezek az 1. versszakban: *Bókol* (!) untalan; *Sima* (!) száddal stb.; *Csak* (!) maradj stb.; a 2-ban: *Végig* (!) ültetéd; *Fáim* (!) éltetéd; *Fűszerezted* (!) azt.; *fürge* (!) méh; *friss meleggel* (!); a 3-ban: *zöld fáim* (!); Régi jó világom (!); *A gyöngykoszorúkat* (!); a 4-ben: *trillák* (!); *Tarka* (!) képzetek.

A teljesség kedvéért viszont hozzá kell tenni elismerőbb hangnemű megjegyzését is: „Az ének valóban bájos, s tanulatlan olvasónak sokkal kedvesebb lesz mint a Dayka két dalai, mert — Non quivis videt immo-
dulata poemata iudex! A Csokonai verseit olvasván, azt vélnénk, hogy ő ezeket készen merítette magából, a Daykaén megtetszik a kínlódó körömrágás.”¹⁶

Kazinczy felkiáltójelei értelmének megfejtéséhez stílustörténeti tanulmányra volna szükség. Erre most nem vállalkozhatunk, de megjegyezhetjük: 1808-ban a klasszicizálódó Kazinczynak a rokokó érzékenység finomkodó szavain és a népies fordulatokon kívül elsősorban a későbarokkos-rokokós strófászerkezet hosszúsága nem tetszett a költeményben. Innen már egyenes út vezet odáig, hogy a 10-es évek vége felé, Kölcsey Csokonai recenziója megjelenésének idejében hosszú levélvitát folytat Dessewffy barátjával arról, hogy Szemere Pál *Remény*-szonettje sokkal különb Csokonai művénél, 1829-ben pedig a Muzáronban, Szemere folyóiratában nyit vitát Kölcsey recenzióját védő tanulmányában, melyben di-
cséri Csokonai népies dalait, s le is közli őket — némi stilisztikai átfésüléssel, mintegy ízelítőt adva abból, milyen lett volna a költő műveinek Kazinczy-féle kiadása —, tárgyalt költeményünkről viszont ezt írja: „Mert, csak valljuk-meg, maga az a csudálójától csudált trillás és Lillás Földiekkel játszó is rendes egy Óda!”¹⁷

Figyelmet érdemel a műfaji megjelölés is; míg 1808-ban hol éneknek, hol dalnak (Lied) nevezte, itt már mint ódát minősíti le. Akárcsak az a tény, hogy a költemények címében jelzett dalszerűség ellenére Csokonai két népies dalát, a *Szerelem dal*-a csikóbőrös kulacshoz-t és a *Paraszt dal*-t ódái könyveibe sorolta be, Kazinczy műfaji bizonytalankodása is azt jelzi, hogy a korabeli költői gyakorlat legjobb versei már kezdték kinőni a klasszicista műfaji rendszert.

*

Visszatérve a költemény keletkezésének kérdésére, bár a ránk maradt egyetlen hiteles szöveget joggal helyezik a kiadások az 1803-ban keletkezett versek közé, az eddig idézettek is világossá teszik korábbi létét. Harsányi István említett közleményében arról szól, hogy „E dallam (ti. Kossovich zenéje) szerzősekor Csokonai *A remény*hez című eme verse még nem volt megírva, mert azt 1797-ben írta s 1798-ban átdolgozta.” Harsányi adataira is támaszkodva a fél évtizede elhunyt debreceni irodalom-professzor és kiváló Csokonai-kutató, Juhász Géza újra megvizsgálta a sárospataki Nagykönyvtár 1707. számú, Holmi-Minden c., 1806 és 1824 között összeírt kéziratgyűjteményét, a gyűjtemény 167. lapján található 121. dalt, Csokonai versének 3 versszakos „variánsát” a költemény ös-
szövegének minősítette. Azt írja róla:

¹⁶ I. m. 166—167. p.

¹⁷ *Muzáron*, IV. 73. p.

...Kazinczy maga tájékoztat Tübingai Pályaművében, hogy egy zempléni földbirtokos család „parancsolatjára” készítette Csokonai, nyilván pataki diák korában vigaszul rokonuknak a Kazinczyval együtt bebörtönzött Szulyovszki Menyhértnek. Megszabták még a dallamot is: Kossovits József zenéjében. Ritmusából Csokonai okvetlenül kihallott valami kurucost, mi másért használta volna föl újból, épp ezt a formát, némileg rövidítve, az *Oh szegény országunk* lázadó szövege számára?¹⁸

S ezután közli a szöveget, melynek 3. versszaka a közismert vers két utolsó strófájának összevonása. Így hangzik:

Hadj el ó reménység, hadj el éngemet
Mert ez a keménység úgyis eltemet
Érzem a kétségben volt erőm el hágy
Fáradt Lelkem Mennybe, Testem földbe vágy,
Oh csak Lillát hagytad volna tsak magát nekem,
Most panaszra nem fakadna gyászos éneke
Karja közt a bukat el felejténém
a gyöngy koszorúkat nem irigyleném

A továbbiakban Juhász Géza azt állítja, hogy a szöveg lejegyzésekor ugyan már kapható volt a Lilla szövege, de ez a szöveg nem onnan „hahem nótaszövegként, ivás közben szokásos egyes apró módosításokkal” a pataki diákok által ismerhetett eredeti szövegből került bele. A szövegben így alig van szerelemről szó, a Lilla név is csak kontaminációként került bele, nem csoda tehát, hogy Kazinczy, aki Szulyovszkyn keresztül már a börtönben hozzájuthatott a szöveghez s nagyon jól tudta, miféle reményt gyászol ez a dal, miért volt annyira felháborodva a Lillák-trillák miatt, vagyis a „nemzeti dal”-nak szerelmi panasszá való átalakítása miatt.

„Képzeltető, mekkorát szisszent, mikor régi rabénekekre ismert a *Lilla*-kompozícióban. Mintha csak szerelmi nyögdecseletést csapott volna egy gyászének végére a szörnyű ízlésű Csokonai! Miért is titkolta volna nemtetszését? Azt azután ne csodáljuk, hogy híven visszhangozták fiatalabb tisztelői!... Csakhogy mit ártott ez? Mihelyt Márton József bécsi professzor, volt debreceni diák közreadta megzenésítve, hamarosan énekelték az egész országban, társadalmi különbség nélkül. Egyik legkedveltebb dala lett a XIX. század fordulójának. — Hadd figyelmeztessen még valamire *A reményhez* és az *Oh szegény országunk* ritmusának közös kuruc jellege. Igazában az a talányos, hogyan lehetett a *Culturában* a Rákóczi-nóta elénekeltetését Pálóczi Horváth Ádám hatásának tulajdonítani. Hiszen a Pofók énekelte strófa debreceni tájszólása, a *szíp-níp* messziről harsogja, hogy gyermekkorából vitte ezt a Dunántúlra Csokonai.”¹⁹

Ugyanezt a feltevést, rövidebb formában, már három évvel korábban közölte Csokonai *verselése* c. tanulmányában.²⁰ A keletkezésre és a 3 strófás összövegre vonatkozó érveinek egy részét, úgy érzem, nem árt újra megvizsgálni. Úgy tűnik, Juhász egy kissé szabadon interpretálja az általunk korábban már idézett Kazinczy-nyilatkozatokat, amikor azt írja, hogy Kazinczy a Tübingai pályaműben arról tájékoztat, Csokonai „egy zempléni földbirtokos család parancsolatjára készítette” a verset. Itt a Harsányi által közölt két adat összevonása történt meg, mert mint már láttuk, Kazinczy csak a dallam születésére vonatkozóan tudott biztosat a megbízatásról, s a versre vonatkozóan csak találgat: „... meglehet, hogy parancsolatja volt, hogy erre írjon...” de hogy kitől s mikor, azt még csak nem is találgatja.

¹⁸ Juhász Géza: *Talányos Csokonai?* ItK, 1966. 405. p.

¹⁹ Uo. 406–407. p.

²⁰ *Studia Litteraria*. Tom. I. 1963. 60. p.

Ami az összövegnek tekintett szövegváltozat Juhász Géza által elvégzett rekonstrukcióját illeti, abban is elég feltűnő, hogy mindazokat az elemeket boros hangulatú szövegromlásnak ítéli és kiiktatja, melyek a keletkezés időpontjára és körülményeire, valamint Csokonai Rózsijára (Földiné) vonatkozó elméletének ellentmondanak. Hajlok arra a feltevésre, hogy ugyanaz a hangulat, mely a „fürge méh” helyett Juhász Géza szerint predadaista „fürge mély”-t íratott a szöveg láthatóan emlékezetből leírójával, produkálta emlékezetkiesés útján a 2 utolsó strófát összevonó, 3 versszakos változatot, s nem összövegről van szó; hanem annak a Csokonai-szakértőnek lehetett igaza, akivel Juhász — nevének említése nélkül — vitázott, mert a szöveget nem tartotta többnek „kései, torzult, csonkult” változatnál.

Ha ily módon az „összövegre” és Csokonai „*Nemzeti dal*”-ára vonatkozó feltevését némi kételkedéssel is fogadhatjuk, annál inkább érdemes foglalkozni a vers ritmusának kurucos voltára vonatkozó megfigyelésével.

Kétségtelen, hogy a közismert és a XVIII. század közepe táján keletkezett *Rákóczi nóta* szövegritmusa visszhangzik a versben. Hogy pedig ez a hazafias kesergő valóban félig-meddig nemzeti dallá válhatott, hogy jórészt ebből a dallamból alakította ki 1815 tájára Bihari János a Rákóczi induló verbunkos zenéjét, az ma már kézikönyv-igazság.²¹ Sok fajta fennmaradt szövegváltozatából a legismertebbnek az első versszaka így hangzik:

„Jaj, régi szép magyar nép, | Az ellenség téged mikép | Szaggat és tép! | Mire jutott állapotod, | Romlandó cserép. | Mint egy kedves eleven kép, | Voltál olyan szép, | Magyar nép! | De a sasnak körme között | Fonnyadsz mint a lép. | Szegény magyar nép, | Mikor lesz már ép? | Megromlottál, mint cserép, | Jaj, hát szegény magyar nemzet | Jóra mikor lép?”

Az erősen változó szótagszámú sorok a maguk monoton, unásig vizsztatérő, többnyire egyszótagú rímeivel csak egy vonatkozásban azonosak, kétüteműségük tekintetében. A szótagszám tekintetében hosszabb sorok 7—8 szótagosak, a rövidebbek 3—4—5 szótagosak, többnyire oly módon ütemezve, hogy a rövid sor második ütemében csak egy szótag van, s verstani leírásához szünetjelet kell alkalmazni. Az idézett strófa sorainak szótagszám szerinti leírása kb. így festene: 4/3; 4/4; 3/1; 4/4; 3/2 vagy 4/1; 4/4; 4/1; 2/1; 4/4; 4/1; 4/1; 4/1; 4/3; 4/4; 4/1. A századforduló leírásaiban leggyakrabban szereplő és Kölcsey versének szövegét is befolyásoló része az a második strófa, mely a kuruc vezéreket siratja:

„Jaj, Rákóczi, Bercsényi | Magyarok híres vezéri, | Bezerédi! | Hová lettek magyar népnek | Vitéz vezéri, | Nemzetünknek hírszerzői, | Fényes csillagi, | Ocsikai? | Az ellenség mindenfelől | Őket emészti, | Űzi, kergeti, | Búval epezíti. | Közinkbe sem ereszti, | Jaj, hát szegény nemzetünket | Mikép mellyeszti!”

Ez a szövegrész található meg Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeiben* is 11. számmal a következő változatban: „Haj Rákóczi, Bercsényi, Bezerédi! | Magyar vitézek nemes vezéri! | Hova lettek, hova mentek válogatott vitézi?”²² A 13. szám alatt pedig Horváth saját versének, a *Travesziált Rákóczinak* két, a. és b. változatát közli, melyek közül a b. „forradalmi” tartalma miatt egy másikat is szükségesnek tartott írni gyűjteménye számára:

²¹ Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Bp. 1955. 37. p.

²² Pálóczi Horváth: i. m. 137. p.

a) „Haj Rákóczi! Bercsényi! Bezerédi! | Magyar vitézek nemes vezéri! | Mit mondanak azok a meghóltak ezeri? | Akik a Haza földében, Édesanyjok kebelében | Elveszték honyi fegyverrel, Értetek buzogván vérrel | Pannon mezei.” b) „Haj, Rákóczi! Bercsényi! Tököli! | Ha hamvatok nemét nem gyűlöli, | Keljete fel, a nemest a hatalom öli. | Ez rab ugyan *Emberiség*. | De neked is, szép nemesség! | Veszteted e veszedelem, | És az adott engedelem | Már jövendőli.”²³

Kétségtelen, hogy e szövegek egyike sem hathatott arra a — kétségtelenül debreceni tájszólásban írott — változatra, melyet Csokonai Pófókkal énekeltetett el a *Cultura* csurgói „ösbemutatóján”, gróf Festetics György nagy rémületére: „Haj Rákóczi, Bercsényi, — Tököli | Nemzetünknek régi híres magyar vitézi | Hová lettek, hova mentek nemzetünknek | Régi híres magyar vitézi? | Szegény magyar níp || Mikor lesz már íp | Mert a sasnak körme között, körme között | Fonnyad mint a lip. | Töredékeny mint cserip | Szegény magyar níp.”²⁴ A szöveg, ha nem is követi pontosan a Rákóczi nóta sorbeosztását s többször össze is von egy sorra hosszabb és rövidebb sorokat, 3, sőt 4 üteművé is téve azokat, kétségtelenül közelebb áll a teljesnek tekintett szöveghez, mint Pálóczi Horváth szövege. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Horváth nem ismerhette teljesebb szöveget.)

Ha most idézzük Juhász Géza Csokonai verseléséről szóló tanulmányát: „A *reményhez* is voltaképp: 4, 2a; 4, 1b; 4, 2a; 4, 1b; 4, 2c; 4, 1d; 4, 2c; 4, 1d; 4, 4e; 4, 1f, 4, 4e; 4, 1f; 4, 2g; 4, 1h; 4, 2g; 4, 1h; — hozzátevé, hogy a 4, 2 és 4, 1 helyett állhat bárhol 3,3 és 3,2 vagy „hibás” sor: 2, 3, sőt tagolatlan 5 is (»Kiszáradtanak«) ...” akkor világos a rokonság a Rákóczi nóta ritmusával. De ugyanezek a kétütemű, 6/5-ös és 8/5-ös szótagszámú sorok váltakoznak az először Gulyás József által közölt²⁵ *Oh szegény országunk* c. Csokonai-versben, melynek szövege erősen magán viseli Horváth Ádámék nemesi kuruckodó „forradalmiságának” nyomait.

1. versszak.

Oh, szegény országunk!
Oh, szegény hazánk!
Elmúlt szabadságunk,
Nyakunkon a hám,
Hová legyünk? Jaj! mit tégyünk?
Csúf a rabota.
Oly országba mért nem mégyünk,
Hol nincs despota?

Utolsó versszak.

Hacsak bécsi lelket
Rókától nem kér,
Méltóságos telket
A magyar nem nyer.
Így lett úrrá holmi Nitzki
És Grasalkovics;
Holmi német itzki, fitzki,
Holmi rác ics, vics.

Igaz lehet az a vélemény, hogy a Rákóczi nóta elénekeltetése miatt Festetics által kioktatott Csokonai mérgében írhatta íróasztalfiókja számára utolsó sorában a csurgói iskola és saját patrónusának is odavágó kurucos versét.

De ugyanott arra is felhívja Juhász Géza a figyelmet, hogy ugyanennek a ritmusnak felhasználásával készült a költő két további, Somogyban írt verse: a *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban*, valamint a kuruckodó somogyi nemesség egyik jeles képviselőjét sirató: *Czindery sírja felett*. Az előbbi elég közismert szövegét nem idézem, de az utóbbi utolsó versszakát azért közlöm, mert még egyik tartalmi motívumában is emlékeztet *A Reményhez*-re:

²³ Uo. 138—139. p.

²⁴ *Csokonai összes művei*. i. m. III. 344. p.

²⁵ ItK. 1936. 95. p.

Alig várom, hogy érhessem | Kimúlásomat, | Hogy ismét megülelhessem | Kedves Pálomat. | Amaz elfelejthetetlen | Mióta felszállt, | Nékem e világ kietlen | Pusztasággá vált. | Oh, egek hajléki! | Sírhalomok árnyéki! | Lelkemet, | Testemet | Fogadjátok bé!

„Nékem e világ kietlen | Pusztasággá vált” ... kiben nem csengetné vissza a *Földiekkel játszó* néhány sorának hangulatát. Ez a Somogyban született verscsokor a *Rákóczi nótát* idéző ritmusával kétségtelenül visszhangozza a somogyi nemesség kuruc-hagyományokat őrző hangulatát, melyben a hamu alatt parázslik az 1790-es nemzeti mozgalom nemesi felkelésének lángja. S ez a formaihlet könnyen indukálhatná az emberben azt a véleményt, hogy ha *A reményhez* ritmusához hasonló versképződmények nem fordulnának elő Csokonai életművében más időszakokban is, akkor a ritmushlet rokonsága a vers somogyi tartózkodása idején való megszületését igazolná, kb. Harsányi datálásával egybeesően. S akkor természetesen fölöslegessé válnának a Csokonai rokokó-heroizmusáról, ill. a szomorú, reményeit búcsúztató mondanivaló és a könnyed, kecses, zenélő forma közötti ellentmondásokról szóló, a vers eddigi elemzéseiben gyakran visszatérő sztereotip gondolatok. A problémára épp a *Czindery sírja felett* figyelmeztetett: ha ezt a kifejezetten sirató jellegű gyászverset is ebben a formában írta meg Csokonai, akkor erre két magyarázat is lehetséges: az egyik a Juhász Géza által adott, mely szerint az ellenzéki Czindery gyászolására szól a kurucos ritmus. A másik viszont megkérdézteti velünk, vajon nem volt-e a halottsiratásnak egy olyan kialakult formája, mely a *Rákóczi nóta* ritmusáéval rokon.

Csomasz Tóth Kálmán: *Halottas énekeskönyveink dallamai* c. tanulmányában a leginkább rokon ritmusú a 32. számú *Butsut vettem, el-kell mennem* | *E földről nékem* kezdetű ének, s a tanulmány írójának jegyzete róla s a rokonának tekinthető *Vigyázz halálodra halandó ember-ről* azt mondja, hogy „igazolja Szabolcsi megállapításait a Tyukodi- és Rákóczi-nóta földalatti életéről és hatásairól egészen a verbunkos-stílus kezdődő irodalmáig...”²⁶ Ez a református halottas ének megtalálható a Losontzi-féle 1778-as gyűjteményben és a debreceni 1791-esben egyaránt; Csokonai tehát ismerhette a kollégiumi kántálásokból. Mégsem valószínű az, hogy már debreceni diáksága idején összekapcsolta volna ezt a formát a gyászritmus képzeteivel; 1794-ben született búcsúztató versei négyütemű 12-esekben íródtak. De a kuruc kesergő ritmus hozzákötődését a gyász hangulatához elősegíthette Ányos Pál híres sirató verse, az *Egy hív szívnek kedvesse sírja felett való panaszi*: „Ím, koporsód ajtajánál áll hív szeretőd! | De látom, hogy bé van zárva setét temetőd...”²⁷, melynek négy strófájában az első 4 sor négyütemű 13-as, az utolsó 4 pedig 6/6/6/5-ös szótagszámú sorokból áll, az utolsó versszak vége pl. így hangzik: „Míg bennem a lélek | Piheg, gyászban élek; | Már többet — víg kedvet | Nem is reménlek.” A 13-as sorokat itt is 8/5-ösre lehet vágni, akkor a végső sorok 6/5-ös osztásával készen áll Csokonai versének ritmikai képlete. Ugyanekkor született és szintén a kassai Magyar Museumban megjelent másik gyászverse — formájában Zrínyi-vers — viszont más vonatkozásban lehetett előkészítője a remény-versnek. Ugyanis *A megaggott világfiának emlékezete* c. vers kezdete: „Reménség, reménség! be hamar meg-

²⁶ Kodály Emlékkönyv. *Zenetud. Tanulmányok*. I. Bp. 1953. 318. p.

²⁷ *Magyar Museum*. II. 12. p.

tsalál; | Vasmatskával festve be heába valál!”...²⁸ Csokonai 1800-as vasmacska-verseit, pesszimista remény-felfogásának legélesebb kifejezéseit (*Egy eltörött vasmacskára; A fiatal remény*) indukálhatta. Másrészt viszont ez az Ányos vers szolgált az első ismert verbunkos dallam szövegül, amikor Verseggy még 1780-ban megzenésítette.

Ha ilyen mozzanatokat tekintetbe is kell venni, a döntő lökést e kurucos gyászdallam kialakulásához Csokonai akkor is Sárospatakon kaphatta, ha a vers nem is ott született. Szabolcsi Bence több tanulmányában, elsősorban *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* és *A magyar zene stílusfordulója a XVIII. században* (Adatok az „új népdal” történetéhez) címűekben részletesen foglalkozik a század zenei kultúrájának fejlődésével. Megállapítja, hogy Maróthy György 1739-es kezdeményezése, majd 1743-as zsoltárkiadása nyomán a homofon jellegű magyar zenekultúrába betör a Goudimel-féle négyszólamú zsoltáréneklés egyszerűsített változata, sőt Patakon még több szólamra oszlik a kántus, és először temetéseken, majd egyéb egyházi alkalmakon szerepelve végül világi jellegű repertoárt is kialakít, ősi és népi dallamvilágot a korszerűbb európaival egyesítve. S miként a pataki melodiáriumok anyaga bizonyítja,²⁹ nemcsak gyászt, hanem szerelmi panaszt is hordozhatnak ezek a „kurucos” ritmusok, melyek dallamukban és ütemezésükben a kuruc világ dallam-és ritmusvilágát sokféle és gazdag változatban egyesítik a későbarokk és rokokó bonyolult és játékos strófaszerkezeteivel és szinte manierisztikus tisztarím-technikájával. (Mint ahogy a *Rákóczi-nóta* rímei is Rimay János egyik manierisztikus nemzeti panaszversének rímeit visszhangozzák. S talán nem árt itt közbevetőleg utalni Julow Viktor kutatásainak legújabb eredményeire Csokonai manierista vonásairól.³⁰) De a legtöbb kuruc nóta ritmusát már Bartók Béla (*A magyar népdal* 1924.) a kolomejka kanásztáncszerű ritmusára vezette vissza, ezt a ritmust pedig 9—15 szótagos sorraival újabban a középkor „vagáns”-dalaiból eredeztetik. Vagyis — mind-egy, hogy milyen közvetítéssel — az európai középkori és modernebb zenei fejlődés szekvencia- és moduláció-elveinek beáramlását, az új népdal-stílus kialakulását segítik elő a korábbi századokban keletiesen egy-szólamú dalkultúránkban a kuruc dalok éppúgy, mint a jórészt rájuk is támaszkodó, részben viszont közvetlenebb és újabb nyugati impulzusokat is fölvevő „pataki stílus” műdalai. S ezért ez az énekes kultúra — ahogy Szabolcsi Bence bizonyította — döntő lépéssel készítette elő nemcsak a magyar népdal stílusának megújulását, hanem instrumentális muzsikánk új stílusának, a verbunkos-stílusnak kialakulását is. Ezzel a „pataki stílus”-sal való közvetlen találkozás jó előiskola lehetett Csokonai számára „kurucos” ritmusú verseinek formájához, de általában a rokokó „átkomponált” dalformáinak kialakításához, és ahhoz is, hogy Kossovits muzsikájának szelleméhez méltó dalszöveget írjon.

Mert bármilyen sok elem és hatás készíti elő akár Kossovits verbunkos-dallamát, akár Csokonai „dalszövegét”, azért a legközvetlenebbül mégis Kossovits „*Lassú magyar*”-ja szabta meg a költő versének formá-

²⁸ Uo. I. 194. p.

²⁹ L. A XVIII. magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumából (1770—1800). Szerk. Bartha Dénes. Bp. 1935.

³⁰ Eddig nem publikált kutatások. Előadásként elhangzottak az IT debreceni Csokonai-vándorgyűlésén, 1973. okt. 20-án.

ját, az a dallam, amely nélkül kora hosszú ideig el sem tudta képzelni *A reményhez-t*.

Szabolcsi Bence részletesen foglalkozik a verbunkos stílusának kérdéseivel *A XIX. század magyar romantikus zenéje* című tanulmányában. Kossovits dallamának jellemzéséhez szükségtelen részletesen foglalkoznunk e kérdésekkel; elég megjegyeznünk azt, hogy „...A verbunkos nyelve tele van nemzeti szimbólumokkal, azaz országos érvényűnek elfogadott képletekkel és fordulatokkal, sőt a verbunkos maga ilyen szimbólum: felkarolása ezért egyet jelent a magyarsághoz való csatlakozással.”³¹ Vagyis — hozzátehetjük — egyszerre fejezi ki a fellendülő, egyelőre nemesi magyar nacionalizmus csaknem valamennyi oldalát: a kibontakozó irodalmi népiességgel párhuzamosan a nemzeti öntudatot növelő „régí és népi” kultuszát, az elmúlt évszázadok túlnyomórészt keleti és balkáni kapcsolatait s a jelen helyzetet, amikor még önállósági törekvéseink jellegét és formáját is nagyrészt megszabja a Habsburg-birodalmon belüli helyzetünk és a jórészt Bécsen keresztül közvetített korszerű európai kultúra tartalmi és formai gazdagsága.

Az olaszos belcanto, az énekelt zenei műfajok uralkodó divatja a bécsi magas zene világában már éppen elmúlóban van, kiszorítja a zenei klasszika, de eredményei most szívárognak le a népszerű dalirodalomba, a többnyire ezt az iskolát kijáró, magyar viszonylatban idegen származású udvarházi zenészek szintjére. A rokokó németes-olasz dalirodalmára Szabolcsi szerint éppúgy „a dallam elsőbbségének s a szöveg alárendeltségének” felfogása jellemző, mint az 1780 után kibontakozó új magyar dalstílusra, az énekes verbunkos divatjára. Legjellemzőbb sajátosságai a dúr és moll-tonalitás előtérbe lépése, a pontozott ritmus, dallamalakításában pedig egy sor ornamentális figura érvényesül; Szabolcsi szerint ezek a „sújtásos cifrák” a következők:

...szomszédos hangok váltóhangos-előkés, késlettetésszerű összekapcsolásából eredő jellegzetes hangkötések, kolorált záróformulák, közöttük a híres „bokázó”, a hangkötések további megszínezéséből eredő triola-passzázsok, a jellegzetes „neki-futások”, vagyis az ütemelőző ornamentális felbontásai, a tonika-dominánshaladás kolorált körülírása stb. Jórészüket (pl. a triola-passzázsokat, hangkötéseket) megtaláljuk az 1780—1820 között virágzó olasz operazene ismert figurációs alakzatai között, sőt a még jóval régebbi nyugati zenében; mégis, ahogyan a magyar zenében megjelennek... egyedülálló és újszerű színezet ömlik el rajtuk s a legnyugatiasabb formulák is belesimulnak a verbunkos zene sajátos magyar szövetébe.³²

Ez a leírás csaknem minden elemében érvényes már a korai verbunkos szakaszára és Kossovits *Lassú magyar-jának* dallamvezetésére is.

A dallam ütemjelzése 2/4-es verbunkos ütem, *Lassan s illetőve* utasítással. Hangneme C-moll és dúr-kiegészítője, az Esz-dúr. Felépítésének leírása Szabolcsi szerint: „A (8 ütem, C-moll) — B (8 ütem, Esz-dúr) — A (da capo, 8 ütem, C-moll) — C (coda, 8 ütem, C-moll).”³³ A hangnem megválasztása is jelzi a hangulat jellegét: a korabeli hangnem-értelmezés esztétikai rendszere szerint a C-moll tragikus, az Esz-dúr pedig az ünnepléses pátoz (olykor hősiesség) mondanivalójának hordozására alkalmas.³⁴ Kazinczy értesülésének helyességét ez is igazolja.

³¹ Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. I. m. 36. p.

³² Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai*. II. Bp. 1961. 268—269. p.

³³ Uo. 273. p.

8 ütemű zenei periódusai szabályosan feleződnek két-két négyütemű zenei mondattá, s minden zenei mondat negyedik, tehát utolsó üteme hiányos, szünetjellel írható le. Szinte kívánták tehát, a már korábban elemzett, „kurucos” lüktetésű szöveget. Ha a zenei leírás meg is felel a Szabolcsi-leírta képletnek, egyébként azonban a dallam az 1., 2. és 4. periódusban teljesen azonos, csak a 3. periódus két zenei mondata tér el az előzőktől dallamában és a díszítettség fokában. Az 1., 2. és 4. periódus mindegyik zenei mondatára 23 hangjegy jut. A nekik megfelelő Csokonai versszövegrészek a 6/5-ös szótagszámú kétsoros 11-esek. 11 szótagra 23 hangjegy jutván, az 1 szótagra eső hangjegyszám átlaga 2,09. Ezzel szemben a dallam 3. periódusának egy-egy zenei mondatára csak 18 hangjegy jut, s a nekik megfelelő Csokonai-szövegrész, az egyes strófák 9—12. sorai 8/5-ös, kétsoronként tehát 13 szótagos versperiódusok. A szótagonkénti átlagos hangjegymennyiség 1,38. Szükségszerűen lesznek az 1., 2. és 4. periódus szótagjai melizmákkal gazdagon díszített, az alaphangokat kényelmesen körüljáró dallamúak. 1/8-os, 1/16-os, 1/32-es, sőt 1/64-es hangjai valósággal körülömlik a szöveg egy-egy szótagját. Így lesz az 1. sor „játszó”-jának 4, a 2. sor „látszó”-jának 5 hangja stb. S például az első 4 verssorban a páros sorok végén levő rímzőkön, az önmagukban (bár szünettel) ütemet képező s negyedig kitartott szótagokon (-mény, -mény) kívül csak egyetlen szótag van, melyre csupán egyetlen hang esik, a Földiekkel 3. szótagja. Ugyanez jellemző a dallamot ismétlő 5—8. és 13—16. sorra is. Ezzel szemben a 9—12. sorban a félütemet képviselő 2 -lém-mel együtt a 2×13, vagyis 26 szótag közül 15-re esik csupán egy hang, a további 11-re is legfeljebb 2—2, az áriaszerűen díszített sorokhoz képest e sorok üteme tehát valósággal lírai recitativónak tűnik.

A verbunk-táncok felépítésének megfelelően itt az egyes periódusok lassú-lassú-gyors-lassú egymásutánban követik egymást, vagyis a da capo tétel trió-jellegű. Ugyanezt a gyorsított jelleget mutatja a 9—12. sorok szövegritmusa is, a 6/5-ös kettős sorokkal szemben a 8/5-ös kettős sorai-val. De már az előbbi megjegyzésem is utalt arra, hogy a kevesebb szótagszámú versperiódusok a maguk jóval dúsabb dallamdíszítésével áriaszerűeknek tűnnek. Ha megnézzük Csokonai esztétikai kézikönyveit, akár Sulzer esztétikai lexikonának Cantate címszavát,³⁴ akár Eschenburg Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften-jének megfelelő részeit,³⁵ azt láthatjuk, hogy a kantáta-formára, mely számtalan példát nyújthatott Csokonainak olasz műfordításaiban, különösen Metastasio műveiben, valamint azokban az olasz mesterekben, kiktől szintén fordított s akikre és a műfajra vonatkozóan gazdag példaanyagot találhatott világirodalmi műveltsége egyik legfontosabb forrásának, Eschenburg Beispielsammlungjának VI. kötetében, éppen áriák, arietták ill. recitativók váltakozása volt jellemző, s a kettőt az különbözteti meg egymástól, hogy míg az áriák melizmákkal gazdagon díszítették, addig a recitativo, zeneileg inkább deklamáltan előadva, nem igényel melizmatikus feldíszítést. Kicsit és távolról tehát e dallam szövegének költői megteremtéséhez Csokonai műfordítói gyakorlata is segítséget nyújthatott.

³⁴ Szabolcsi Bence—Tóth Aladár: *Zenei lexikon*. Bp. 1965. II. 123. p.

³⁵ Sulzer, J. G.: *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*. Frankfurt—Leipzig, 1798. I. 480. A Recitativ címszó pedig IV. 8. p.

³⁶ Berlin—Stettin, 1783. 154. p.

A 16 sorossá tördelt, bonyolult rímjátékú költeményt nehezen lehetne visszavezetni az egyszerű dalformák bármelyikére is. Ezért neveztük — s azt hiszem, joggal — „átkomponált” dalnak, mely annyira jellemző volt a rokokó műdal típusok strófaszerkezetére. Mégis, ha követjük azt az eljárást, amelyre Szabolcsi Bence mutatott példát a XVIII. század kollégiumi zenéjéről szóló tanulmányában, a Veress Márton-féle „Dalos könyv” (1793) 72/b darabjának elemzésével³⁷ — azt állapíthatjuk meg, hogy az 1., 2. és 4. periódus és a nekik megfelelő versszövegrészek azonos dallama és szövegritmusa, s a tőlük eltérő dallamú és szótagszámú 3. periódus egymáshoz való viszonyát az egyik leghagyományosabb dalforma, az ún. Reprizenbar, vagyis a visszatűtő bar-formával, az A A B A képlettel lehet leírni. S talán ez a zenei közeg, Kossovits dallama s az általa megkívánt, bár bonyolult, de mégis elsőrendűen dal-jellegű forma a magyarázata a versszöveg rendkívüli zeneiségének és azoknak a még Csokonainál is szokatlan és verselméleti tanulmányában általa sem helyeselt rímeknek is,³⁸ melyek nem csupán ragrímek, hanem a legtöbb esetben 2, de néha 3 szótagra is kiterjedő sorvégi összecsengések, valósággal a kénrím határát súrolva.

Dallam és szöveg részletes összevetése további tanulmányozást követelne éppúgy, mint annak a vizsgálata is, hogy a Juhász Géza által leírt sémát és Kossovits zenéjének ütemrendszerét mily módon színezi a költemény szövegének — zökkenésektől nem teljesen mentes — trochaikus lejtése, ami miatt végső soron a vers teljes ütemrendszerének leírásához tekintetbe kell venni nem csupán a verbunkos irodalmának tanulságait, hanem a nyugatias versgyakorlatnak azokat az elméleti kérdéseit is, melyek az ún. jambusdallamok körüli vitákban merültek fel. Ez azonban már későbbi vizsgálatok feladata lesz.³⁹

Lajos Csetri

DE LA GENÈSE D'UN POÈME DE CSOKONAI

(A reményhez — À l'espérance)

Le fait que le rythme de ce poème peut être rapproché à celui des chants „kuruc” (insurgés à l'époque de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi, au tournant du 17e et du 18e siècles) est depuis longtemps connu par les historiens de la littérature hongroise. L'auteur analyse d'abord les poésies de Csokonai rappelant le rythme de „Rákóczi-nóta”, puis s'occupe des chants funèbres calvinistes, ainsi que d'une des poésies les plus connues de Pál Ányos. Bien sûr ce poème de Csokonai ne soit pas un hymne national — contrairement à la théorie de Géza Juhász — l'auteur croit pouvoir décerner dans le rythme du poème le ton de l'amertume nationale des „kuruc”. Il ajoute en même temps d'autres considérations à son analyse: il y a une affinité entre le rythme „kolomeika” de la plupart des chants „kuruc”, entre la culture musicale laïque des étudiants hongrois du 18e siècle et enfin entre le style „verbunkos” en formation à l'époque. En se basant sur tout cela, il compare le texte du poème de Csokonai à l'air du „Lassu Magyar” de József Kossovits, un des représentants de ce nouveau style, air qui est un élément de la genèse du poème analysé. Finalement, l'auteur constate que la structure complexe de ce poème remonte à la forme „Reprizenbar” (une structure strophique très connue), bien que le poème de Csokonai corresponde, dans ses strophes, aux „durchkomponierte Lieder” de l'époque rococo.

³⁷ Szabolcsi B.: *A magyar zene évszázadai*. I. m. 81—82. p.

³⁸ Csokonai összes. I. m. II. 528—532. p.

³⁹ Tanulmányom csak a vers keletkezésének ritmuselőzményeit tárgyalta, teljességre ebben sem törekedve. Keletkezésének eszmetörténeti előzményeit, reményfelfogásának fejlődését a vers elemzésével együtt másik tanulmányomban tárgyaltam, mely az ItK 1973. Csokonai különszámában jelenik meg.

HORVÁTH IVÁN

BALASSI POÉTIKÁJA

(Kérdések)

Balassi lírájában határozottan megfigyelhető a küzdelem egy, a nagy nyugati költészetekben a 16. század óta virágzó, de nálunk csak Petőfivel, majd a nyugatosok korai költészetével elterjedő műfaj, a *rövid dal* (short poem) hazai megvalósításáért. Az 1874-ben, illetve 1952-ben felfedezett versek közül a BÖM I:46, 79, 84, 87 (?), 92, II:1—5. számú rövid dalokat nem tekintve igaznak tetszik Arany J. dalcentrikus bírálata, melyet a Balassi-kritika nem szeret figyelembe venni: „Maga Balassa, Rimai, Beniczki sem mondhatók a *dal* művelőinek mai értelemben. Rövidebb világi verseik a leíró vagy tankörben forognak, s ha olykor a lelkesebb Balassa lyráig hevül is, az a mit lantja zeng, csak széles értelemben vehető dálnak, de nem látszik, hogy különösebben a dal belformája után törekednék. [...] Így módon Balassa versei is fölvehették a zenei külsőt, bár hiányzott bennök a dalszerűség, melyre nem csupán az kívántatik, hogy a szöveg sora megfeleljen a zeneinek. Több azokban a leíró elem, részletezés, hosszabb a lélekzet, csekélyebb az összpontosítás, hogy sem a dal megtűrhetné; s az egyéni sorsára, speciális körülményekre vonatkozó helyek nem engedik érzelmeit amaz általánosságra emelkedni, mely a dalt a sokaság ajkán meghonosítja. E szerint bátran elmondhatjuk, hogy a dal, mint költői forma nem létezett irodalmunkban [...]”.

1. Legtipikusabb versszakformája a 6a6a7b6c6c7b6d6d7b szerkezet, melyet többféleképpen variált: részint a szótagszámokat változtatta, részint (egy versében) egy negyedik periódust fűzött hozzá. A strófa eredetére nézve két vélemény hangzott el. Horváth J. (1948, 22 kk) öt, 6—6—7-es osztású periódusokat tartalmazó magyar költeményről tud a Balassi-versszak létrejöttét megelőző évtizedekből: Nagybáncsai (1560), Melius (1570), Dóci (1567), Pataki Névtelen (1577), egy töredék (1577?). A teljesség kedvéért felsorolhatta volna Sztárai zsoltárait (1560 után), a Heltai-betoldást (1574), egy további töredéket (1577?) és a Bornemisza-énekeskönyv (1582) egyik névtelenjét is. Ez utóbbi, mely mindmáig elkerülte a figyelmet, különösen érdekes. Turóczi-Trostler J. (1933, 1941) és Julow V. (1971, 49) szerint a Balassi-versszak nyugati eredetéhez „nem férhet kétség”. Fő érvük Peter Herbert egy éneke (1566), mely nemcsak ritmikailag, hanem belső rímeiben is megfelel a Balassi-versszaknak; azonban nem sikerült bizonyítani, hogy Balassi ismerte volna Herbert költészetét. Új érveléssel szolgálunk a közvetlen hazai eredet iskolájának, felhíva a figyelmet a Bornemisza-énekeskönyv (1582, 238 kk) *Tiztassagnac keresse* c. darabjára (6x6a7a6x6a7a), amelyben, bár más módon, mint Herbertnél vagy Balassinál, szintén belső rímeket találunk, s amelyet,

éppúgy, mint a Lucretia-históriát (6x6x7a6x6x7a6x6x7a), Balassi feltétlenül ismert. A német metrikával való összehasonlításnak több értelme lett volna, ha történeti poétikai vizsgálat érdekében, s nem a közvetlen hatás bizonyítása végett történik.

Az egyes metrumok nemritkán meglepően hosszú életűek (elég a hexaméterre gondolni). Annál feltűnőbb, ha egy metrumot — az adott esetben a Balassi-versszak alapjául szolgáló *aabaab*... illetve *aabccb*... típust — határozottan középkorinak (reneszánsz előttiinek) tudunk minősíteni. Általán ismert legkorábbi változatai *aabaab*... rím szerkezetű leoninusok, amelyekből az elsőt a 10. századra keltezi A. Jeanroy (1889, 369). A típus a hazai latinságban a 13. századtól mutatható ki (Horváth J., 1931, 52). A kvalitatív latin versben is korán jelentkezik a (Stabat mater) típus, amelyet (egy sor erejéig) már a 12. században megtalálunk Magyarországon (Horváth J., 1931, 32). Ez részint a népszerű latin világi versekben (*Carmina Burana*, vö. Turóczi-Trostler J., 1941), részint a provanszi és francia szerelmi költészetben folytatja útját. H. Spanke (1955), A. Jeanroy (1889) és K. Bartsch (1870) alapján feltétlenül említendő a provanszi G. Riquier, R. d'Orange, B. de Ventadour, B. de Born, Marcoat, a francia Jehans Erars, Perrins d'Angeco, Jehan Bodeaus, Maistre Guillaume li Viniers, Bastorneis, Moniot d'Arras működése. Turóczi-Trostler (1941) részletesen bemutatja a strófatípus útját a Minnesang költészetében. A 16. században a típus a reformáció (Szabolcsi B., 1938) és ellenreformáció (Le Hir, Y., 1963, 29 kk) közköltészetébe kerül, és elterjed Kelet-Európában (Kopczyńska, Z., 1964, 222 kk).

S nemcsak maga a strófatípus, hanem annak egyes, Balassi-kedvelte versgrammatikai kiaknázási módjai is tömegesen mutathatók ki középkori versekből. Pl. a) a *parallelismus membrorum* egyszerű alkalmazásaként nemcsak hangtanilag, hanem mondattanilag is *aabccb* szerkezetet valószínűleg a BÖM I:44, *Szemiben nyílamot*... Ebben megegyezik a következőkkel: P. Damianus, Jeanroy, 366, *O miseratrix*...; Névtelen, Bartsch, I:37, *Vers moi*...; Bastorneis, Bartsch, III:47, *Tout maintenant*...; Herbert, Turóczi-Trostler, 1933, 143, *Der milde*...; Névtelen, Waldapfel, 1941, 31, *Mam kuchareczkę*...; b) Balassi strófaépítésének különleges példája a BÖM II:5, *Lettovább*... versszak, amelyben a perióduson belül *aab* szerkezetet a periódusok között is érvényre juttatja; így a versszak nemcsak „vízszintesen”, hanem „függőlegesen” is *aab* szerkezetű. Hasonló megoldás Erars, Bartsch, III:16, *Pastorel*...; c) Balassi „tobzódik” a rímarchitektúrában a BÖM I:80, *Ez világ minékünk*... versszakban, amelyben az öt *-unk* végződésű és az ugyanennyi *-ünk* végződésű rímvariánsorozatot rejtett rendszert alkot, s a két láncolat a versszak végén egyszerre zárul le (*a-a-b-b-b-b-a-a-ab*). Némileg hasonló (*aabaa-bbb-abba*) Bodeaus, Bartsch, III:39; stb.

Általában nem az a benyomásom, hogy a tipológiai elemzés közelebb vinné a Balassi-versszakot a sajátosan reneszánsz versformákhoz. A Balassi-versszak számmisztikai értelmezése, amelyre javaslatot tettem (1970), csak erősíti a versszak középkori kapcsolatait. A reneszánsz formákkal való összevetésben mégis az a legfeltűnőbb különbség, amely a Balassi-versszakot a reneszánsz líra egyik reprezentatív formájától, a szonett-típusú rövid daltól választja el. Ternér, szimmetrikus jellegénél talán még nagyobb probléma, hogy az egymás után sorakozó Balassi-verssza-

kok metrikai egyformasága miatt a Balassi-versszakokban írott költemény természete szerint hajlik a hosszúságra. E versszakokból gyakorlatilag korlátlan számút írhatna egymás mellé a költő, s bár ez Balassit nem sarkallta olyan kísérletekre, mint Listiust, aki a 17. században majd eposzt írt Balassi-versszakokban, az akrosztikon-játékban való (különösen ifjúkori) tobzódását lehetővé tette, épp úgy, mint azt, hogy az általa fordított hosszabb elégiákat és rövidebb epigrammákat egyformán terjengős magyar versben adja vissza (*Eckhardt S.* 1972, 255). Balassi Celia-korszakát viszont már a rövid dal felé való fejlődéseként értelmezhetjük *Komlowszki T.* (1968, 641) alapján: „[...] a kései versek terjedelemcsökkenése [...] különösen a három-három versszakra „korlátozott” Célia-énekek arról is tanúskodnak, hogy Balassi (akár tudatosan, akár nem) kísérletet tett az egész vers terjedelmét befolyásoló-meghatározó fegyelem kialakítására is. Ezt a lépést majd Faludi teszi meg, de először Balassi próbálkozott vele, még kissé mechanikusan, hiszen csak a Balassi-strófák számát szabta meg, s nem új, zárt formát honosított meg.” Faludi *A pipárul* c. sonettójának, mint a rövid dal magyarországi előfutárának méltatója, *Turóczi-Trostler* (1938, 7) valamivel kevesebbet ismer el Balassi érdeméről: „Egyet azonban még nem ismert (vagy ha igen, csak néhány kivételes esetben): az egész vers testére érvényes zárt architektúra művészetét. Számos versében a termékeny hangulat, a teremő versölet, a tápláló alaphelyzet már régesrég kimerült, amikor még mindig nincsen vége a versnek. [...] Epigónjai alatt nem javul, sőt ellenkezőleg rosszabbra fordul ez a helyzet [...] Az esedékes második lépést Faludi teszi meg.”

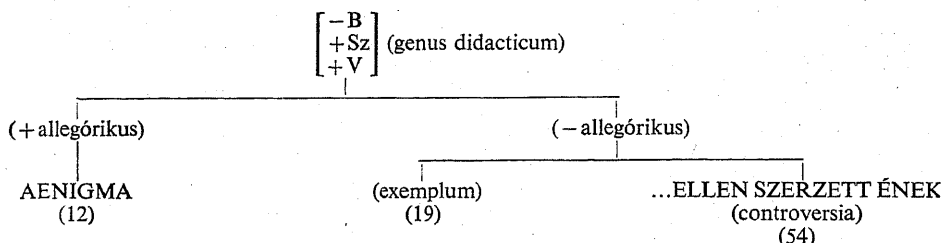
A *Stoll B.* felfedezte miniatűr dalciklus (*BÖM* II:1—5. sz.) darabjai, melyeket egyesek (pl. *Csanda S.*, 1971, 580) indokolatlanul „strófáknak” neveznek, alkalmasak arra, hogy bennük a rövid dal felé tartó, *Komlowszki* által megállapított fejlődés csúcsait lássuk. Anélkül, hogy e vitailésen elemzésükbe belemennénk, megállapíthatjuk, hogy ezek az egy-egy versszak terjedelmű kis költemények az „új, zárt formát”, „az egész vers testére érvényes zárt architektúra művészetét” jelentik, mivel egyetlen versszaknyi vers pontosan az a maximális terjedelem, amelyet még meghatároznak a Balassi-versszak szabályai, s így a terjedelmi változás új minőséget eredményez. A *Turóczi-Trostler* szerint „esedékes második lépést” tehát nem „Faludi teszi meg”, hanem Balassi maga.

2. Balassi verseit egy 17. századi hagyomány alapján szerelmi, vitézi és istenes versekre szokás osztani. Feltűnő, hogy az 1961-es népszerű kiadás (*Helikon*), mely ezt a felosztást veszi alapul, Balassi százegynéhány verséből csupán négyet tud a „Katonaénekek” cím alatt csoportosítani. Ezek közül az első vallásos, pünkösdi ének, a második vallásos és szerelmi egyben (a versfők a *SUSANAM* szöveget adják), a negyedik kontextusát tekintve feltétlenül szerelmi vers, s hasonló kontextuális vonatkozások még a harmadikról (Vitézek, mi lehet) is kiderülhetnek (ld. később). A csak a témák alapján való felosztás elméletileg természetesen épp annyira durva és tarthatatlan, mint amennyire a gyakorlatban annak bizonyult.

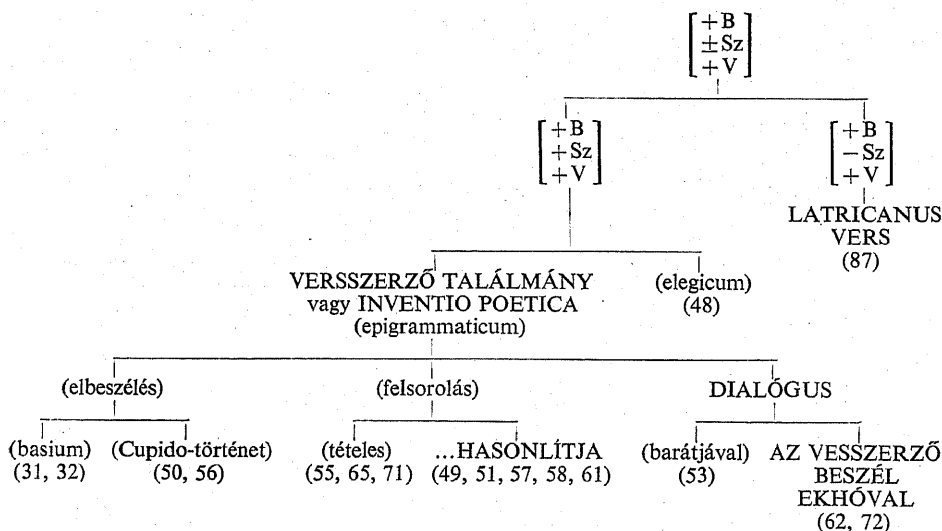
2.1 Kézenfekvő, hogy a műfaji felosztást válasszuk, hiszen a 16. századi nyugati költőknek — köztük Balassinak is (vö. *Eckhardt*, 1972, 150) — volt műfajelméleti képzettségük. A részletes filológiai elemzés előtt

is már világosan elkülönül néhány nagy műfaji csoport. A csoportok alapjául szolgáló retorikai „tartalomban” a 16–17. századi szerelmi költészet sablonjainak megfelelő módon (vö. *Eckhardt*, 1972), három réteget különböztetünk meg, úgymint a bókot vagy dicséretet (B), a szájalomkeltést (Sz) és a vádat vagy szemrehányást (V). A magától a költőtől való műfaji megjelöléseket nagybetűkkel jelzem. A műfajokat a BÖM I versszámaival csak *illusztrálom*.

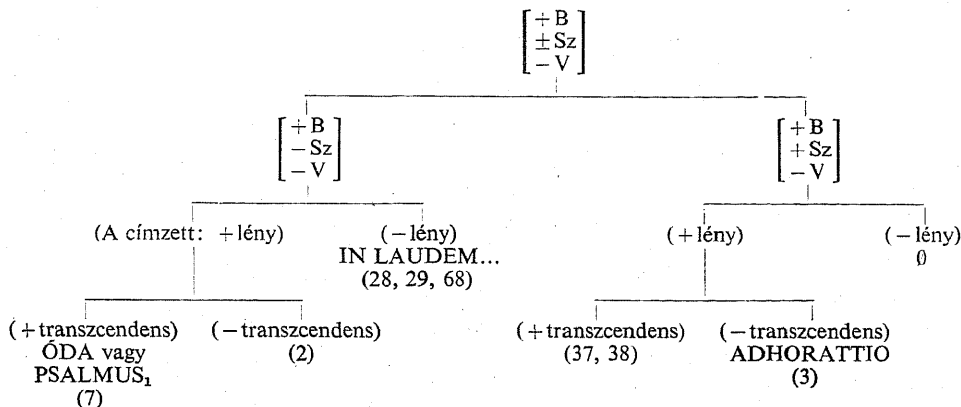
2.1.1

2.1.2

Érdekes módon a + szájalomkeltési sablon alkalmazása a vers címzettjének társadalmi helyzetétől látszik függni (vö. még BÖM I:86, 67). A sztemma összehasonlításában nagy hasznát vettem *Eckhardt* (1972, 216 kk) áttekintésének.

Az *IN LAUDEM...* csoporttal kapcsolatban: a kódex *Eiusdem generis* kifejezését Eckhardt valószínűleg nem elég pontosan értelmezi („ugyanazon fajta”). A helyes értelmezés — mivel Balassi műfajkonceptiójának *megvoltát* nem érzem támadhatónak — inkább ez lenne: „ugyanabból a műfajból”.

2.2 Besorolásra vár a többi közt még a *TÖRÖK BEYT* (47), az embléma (14?, 10, 11), a *SOMNIUM* (13, 17) és a rövid dal (46, 79, 87?, 92, II:1—5) műfaja. De a műfaji tagoltság, sőt: műfajelméleti igényesség és gazdagság, mely az életműben megnyilatkozik, magában véve is mutatja Balassi azon igyekezetét, hogy költészetét a kortárs Nyugatével szinkronba hozza. Az e törekvését gátló provincializmusokat (költeményeiben sokkal nagyobb szerepe van az alkalomnak és a sablonnak, mint nagy nyugati kortársainál) kielégítően magyarázza, Balassi — semmiképpen sem Shakespeare-i vagy Ronsard-i — teljesítményét pedig alig felmérhetően nagynak mutatja az az eddig meg nem cáfolt tény, hogy előtte a 16. században Magyarországon nem írtak szerelmes verset, s még egyéni vallásos költeményt is csak egyet-kettőt szereztek. Egy romantikus irodalomtörténeti koncepció (*Gerézy R., 1962*) ugyan balassias szerelmes verseket szeretne látni a 16. század Balassi-előtti „virágénekeiben”, „szereleménekeiben”, azonban ezek a jelek szerint épp ellenkezőleg: leány- és asszonycsúfoló, szalonképtelen dalocskák voltak, amilyeneket a férfiak nem a nőknek, hanem elsősorban egymás szórakoztatására szoktak írni. Ha a korabeli „irodalomkritika” tanúságait nem írjuk a szokásos módon a papi elfogultság számlájára, úgy látjuk, hogy e tanúságok a döntő pontokon teljesen egybevágznak a fennmaradt virágének-törmelékekkel. Érdemes táblázatba foglalni a Balassi-előtti „szerelmi” költésre vonatkoztatható, legtöbbet eláruló kortárs kritikai megnyilatkozásokat, a 16. századi virágénekműfaj Balassi-előtti szövegeivel együtt:

Tanúság illetve szöveg	„éltékes”	„durva, trágár”
Sylvester János, 1541	+	+
Melüs Juhász Péter, 1561	—	+
Huzár Gál, 1574	—	+
Bornemisza Péter, 1578	—	+
(Agendarius) 1583	—	+
Balassi Bálint (Campianus), 1594	—	—
Körmöcbánya-i tánczó, 1595	—	+
A Botta G.-féle töredék, 1510—1542	—	(+)
Peter fírjen... 1581	—	+
Zöldvári ének, 1531	—	(+)
Az agnónek s az agnónek... 1581	—	+
A Fajkos ének feltehető későbbi 15. (?) sz.	—	+
Páduai ének, 1540 k.	—	—

A *Páduai éneket* — ismeretlen nemzetiségű *Ungaro* (magyar alattvaló) többszörös fordításon átment költeményét — nem tekinthetjük komoly ellenérvnek, amint hogy a 15. századi hazai lírának a 16. század végére a jelek szerint alaposan elfelejtett (vö. *Bornemisza*, 207v tévedését) latin és egyébként is problematikus (vö. *Galeotto Marzio* nyilatkozatának toposzjellegét, a soproni töredék vitatott műfaját, Török Imre „verses üdvözlétének” kezdetlegességét) magyar nyelvű emlékeit sem. A 16—17. század fordulóján számos olyan megjegyzés hangzik el a „virágénekről” vagy „szereleménekről”, amely nem említi, vagy egyenesen kizárja a műfaj szalonképtelenségét. Ezeket már nem tudtam figyelembe venni, mivel szerzőik (*Bogáti Fazekas M.*, a *Balassi-kódex* másolója, *Rimay J.* stb.) Balassi szellemi környezetéhez tartoztak, s így közvetlenül kellett érzékelniük Balassi erőfeszítését a műfaj differenciálására. E differenciálás iránt az utókor egyébként elég kevés fogékonyságot tanúsított (vö. a Zrínyi-könyvtár katalógusának 17. századi bejegyzését Balassiról).

3. A versformák és a műfajok kérdése után — befejezésül — a ciklusok kérdését érinteném. A *Maga kezével írott könyvére* vonatkozó „háromszor harminchármas” elképzelésnek (*Gerézdi R.—Klaniczay T.*, 1964, 471, *Horváth I.*, 1970, 673 k) három filológiai akadály van: a kódex két megjegyzése (C 80 és 46 k) valamint *Rimay* (RÖM 43) látszólagos inkompetenciája. a) A C 80 világosan elárulja a költő kompozíciós tervét: az „[Iste]nhez ualó énekek [...] mas könyvb en uadnak nemis adgia azokat ki medig Töb psalmest nem forditt meg azokhoz”. A C 62—63. sz. istenes énekek bemásolása tehát mindenképpen a költő szándéka ellen való volt. A két ének jelenlétét, a C 99—116. lapok üresen hagyását és a számozásbeli ugrást 61-ről 71-re az magyarázza, hogy a másolók — a költő szándékát félreértve, vagy felülbírálv — nem mondtak le a szóban forgó

istenes énekek megszerzéséről. Ezeket tehát kirekesztjük a *Maga kezével írott könyv* kompozíciójából, bár a másolás Varjas B. (C, Előszó) és Klaniczay (1957, 268 kk) alapján valószínűleg még meg is előzte a kompozíció teljes kialakulását. **b)** A C 46 k megjegyzését egy elveszett szerelmes versről és egy elveszett könyörgésről úgy szokás értelmezni, hogy e kettő is beletartoznék a lírai önéletrajz 1. részének 33 (ezekkel együtt 35) énekébe. Ténylegesen azonban Balassi kirekesztette ezeket a kompozícióból (ellentétben a C 36. sz., szintén elveszett, de a kompozícióba beillesztett énekével). Ha mármost a megjegyzés nem a kompozícióból rekeszti ki a két éneket, akkor kronológiai utalást tartalmaz, meghatározván azokat a verseket, „kiket Balasi Baljnt giermeksigetul fogua hazasagaigh szerzet”, összesen 35-öt, de amelyekből kettő elveszett. Ezt a mai kronológiai konvenció igazolja (mindössze a BÖM 5, 6, 7, 8. sz., Eckhardttól lényegében indoklás nélkül 1584 előttre keltezett verseket kell az 1584 utáni időre áttenni). **c)** A RÖM 43 — a „háromszor harminchármas” elképzeléshez döntő fontosságú — megjegyzést Eckhardt (BÖM I, 7) úgy értelmezi, mintha Rimaynak nem állott volna módjában ismernie Balassi *Maga kezével írott könyvét*. Azonban a Rimaynak hiányzó BÖM I:86. sz. vers nem lehetett benne a *Maga kezével írott könyvben* sem, a BÖM I:43, nemcsak Rimaynál, hanem a kódexben is hiányzóként van feltüntetve, a BÖM I:96. pedig Klaniczay (1957, 319) szerint alighanem azonos a BÖM I:75.-kel. A **b)** alpont kronológiai következtetésével összhangban viszont a RÖM 43 megjegyzéséből ismert, BÖM I:99. sz. töredéknek azonosaknak kell lennie a C 46 k által megőrzött, BÖM I:100. sz. töredékkel (a metrum lehetővé teszi az azonosítást). Így Rimay egész kommentárját autentikusnak tarthatjuk, a kódex-adta sorrendet pedig kis változtatásokkal elfogadhatónak.

Többszörösen szervezett, mikro- és makrociklusokból felépített gyűjtemény áll előttünk, a 99 soros *Hymni tres*-szel bevezetett istenes énekektől a két, 33—33 verset számláló epiko-lírikus ciklusig, s ezt a jövő Balassi-kiadóinak tiszteletben kell tartaniuk. A bevezető C 1. sz. szerint mindkét epiko-lírikus ciklus epikuma énigmatikusan a lírai versek sorrendjébe van rejtve, de a kódolás a két ciklusban eltérő módon történik. Az első valóban „lírai önéletrajz” (Gerézy—Klaniczay, 1964, 471), de nem elhanyagolható misztifikálással: a ciklusból a gyanútlan olvasóban, amilyen a költő első biográfusa (Erdélyi P., 1899) volt, Balassira nézve határozottan hízog épikuma bontakozik ki. (A feleség jelentőségének növelése, a költő menekülése a szerelemtől stb.) A második ciklus epikuma kétszeres átalakítás eredménye: az első csak a valósághoz képest volt fikció — ez az első részhez képest is az. Waldapfel J. (1926) találóan nevezte „regénynek”. A történetben az első ciklus misztifikált, de valóságos személyeit (Balassi Bálint, Losonczy Anna) fiktív szereplők helyettesítik (Credulus, Júlia). Teljesen fiktív szereplő Cupido és Venus. A gondos fikcióból következőleg e 33 versben csak utalások formájában azonosítódik Credulus és Balassi, Júlia és Anna személye. Cupido a költőnek álmában megmutatja Júliát (C 37.), akivel az találkozik is (C 38.), és köszönti, mire Júlia csak mosolyog (C 39.). A költő Cupidóhoz fordul (C 40.) stb. Végül, látván, hogy Júlia nem fogadja hódolatát, elhatározza, hogy Júlia nevét nem említi többé (C 58.). A kutatás itt szokta megállapítani az ún. „Júlia-ciklus” végét. Holott lélektanilag triviális választ ad

a következő sorozat: a Zsófiához (C 59.), a két bécsi virághoz (C 60.), a vitézi élethez (C 61.), Margithoz (C 71.), költőtársaihoz (C 72.) intézett versek sora. A szépségek e katalógusszerű felsorakoztatása azonban nem tudja elnyomni szívében a szenvedést, ezért a költő elhagyja az országot, verseit tűzre veti (C 75.). E kontextuális helyzetet a versek (különösen a népszerű C 61.) kommentátorainak figyelembe kell venniük.

A versforma területén Balassi egy középkori, strófikus szerkesztésmódtól eljut a rövid dal zárt formájáig (de nem ír szonettet), a műfajok területén is szinkronba kerül a Nyugattal (de messzemenően az alkalom és a sablon uralma alatt marad), a *Maga kezével írott könyvét* pedig minden szempontból a reneszánsz nagy szonett- és dizain-gyűjteményei mellé állíthatjuk (vö. Rousset, J., 1968). Bizonyos tekintetben még ennél is jobb jelölt a Stolltól felfedezett kis dalciklus, amelynek darabjait (a magyar költészetben a 18. század végéig követetlen módon) a „hangulati rokonság” fűzi össze. Állító formában feltett kérdéseim — összefoglalva — arra irányultak, hogy egy, a versformák társadalomtörténetét célzó majdani vizsgálat számára poétikai szempontból némileg széthúzzuk a mezőnyt egyrészt Balassi és magyar elődei, másrészt Balassi és nyugati kortársai között.

IRODALOM

- ARANY (János), *A magyar népdal az irodalomban*, in — —, *Összes prózai művei és műfordításai*, h. é. n., 402—425.
- BARTSCH (Karl), *Altfranzösische Romanzen und Pastouellen*, Leipzig, 1870 (Fotomech. utánn. Darmstadt, 1967).
- BORNEMISZA (Péter) [szerk.], *Énekek, három rendbe*, Detrekő, 1582.
- BÖM: ld. Eckhardt. 1951
- C: ld. Varjas, 1944.
- CSANDA (Sándor), *Balassi Bálint verstípusairól*, in *Irodalmi Szemle*, XIV (1971), 579—597.
- ECKHARDT (Sándor) [szerk.], *Balassi Bálint Összes Művei I—II*, Bp., 1951—1955.
- ECKHARDT (Sándor) [szerk.], *Rimay János Összes Művei*, Bp., 1955.
- ECKHARDT (Sándor), *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972.
- ERDÉLYI (Pál), *Balassa Bálint*, Bp., 1899.
- GERÉZDI (Rabán), *A magyar világi lira kezdetei*, Bp., 1962.
- GERÉZDI (Rabán)—KLANICZAY (Tibor), *Balassi Bálint*, in KLANICZAY (T.) [szerk.], *A magyar irodalom története 1600-ig*, Bp., 1964, 448—481.
- HORVÁTH (Iván), *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, in *ItK*, LXXIV (1970), 672—679.
- HORVÁTH (János), *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1931.
- HORVÁTH (János), *A magyar vers*, Bp., 1948.
- JEANROY (Alfred), *Les origines de la poésie lyrique en France*, Paris, 1889.
- JULOW (Viktor), *A Balassi-strófa ritmikája és eredetének kérdése*, in *Studia Litteraria*, IX (1971), 39—49.
- KLANICZAY (Tibor), *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, in *MTA I OK*, XI (1957), 265—338.
- KOMLOVSZKI (Tibor), *A Balassi-vers jellegéhez*, in *ItK*, LXXII (1968), 633—643.
- KOPCZYNSKA (Zdzisława), *Strofa szesciowersowa*, in MAYENOWA (Maria Renata) [ed.], *Strofika*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964, 202—272.
- LE HIR (Yves) [ed.], *Jean-Antoine de Baïf: Le Psautier de 1587*, Paris, 1963.

- ROUSSET (Jean), *Les recueils de sonnets sont-ils composés?*, in HAGGIS (D. R.) [ed.], *The French Renaissance and Its Heritage, Essays presented to Alan M. Boase*, London, 1968, 203—215.
- RÖM: ld. Eckhardt, 1955.
- SPANKE (Hans) [ed.], *G. Raynaud's Bibliographie des altfranzösischen Liedes*, Leiden, 1955.
- SZABOLCSI (Bence), *Néhány zenei adat a Balassi- és Himfy-vers történetéhez*, in *ItK*, XLII (1938), 228—233.
- [TURÓCZI-TROSTLER (Josef), *Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung*, in *Festschrift für Gideon Petz*, Bp., 1933, 132—143.
- TURÓCZI-TROSTLER (József), *Az első magyar szonett*, Bp., 1938. (Klny.: It.)
- TURÓCZI-TROSTLER (József), *A Balassi-versszak német rokonsága*, in *EPhK*, XLV (1941), 285—302.
- VARJAS (Béla) [szerk.], *Balassa-kódex*, Bp., 1944.
- WALDAPFEL (József), *Balassi költeményeinek kronológiája*, Bp., 1926. (*ItFüz* 15.)
- WALDAPFEL (József), *Balassi lengyel kapcsolataihoz*, in *EPhK*, XLV (1941), 310—318.

Iván Horváth

LA POÉTIQUE DE BALASSI

C'est une contribution à l'étude de la poétique historique du vers hongrois du 16e siècle.

Afin que je puisse faire un modèle préliminaire de la poétique de Bálint Balassi, j'ai dû

(i) désigner la place de sa métrique dans la métrique historique et comparée,

(ii) établir un système des genres de son oeuvre de poète,

(iii) essayer de reconstruire ses recueils de vers.

A KÁLVINI MŰVÉSZETFÖLFOGÁSRÓL ÉS MAGYARORSZÁGI KISUGÁRZÁSÁRÓL

„Hiszed, hogy volna olyan-amilyen
magyarság, ha nincs — Kálvin? Nem hiszem.”

„Holtak, vigyázz-ban állók, szóljatok!”
(Ilyés Gyula: *A reformáció genfi emlékműve előtt*)

Milyen és honnan eredő művészi elveket követték XVI. századi kálvinista íróink és költőink? — A kérdés szokatlan egyöntetűséggel került el a régi magyar irodalmat tanulmányozó kutatók figyelmét. Pedig izgalmas téma, még akkor is, ha kutatóját szüntelenül felbukkanó vallási, dogmatikai bonyodalmak igyekeznek elriasztani. De hiszen e dolgozat se kíván évszázados egyháztörténeti tételekkel versenyre kelni! Csupán azt igyekszik vizsgálni, hogy e periódus (a XVI. század második fele és a XVII. század első évtizedei) kálvinista irodalma milyen elméleti alapra, milyen törvényekben megfogalmazható gondolatokra épült. (Természet-szerűleg következik ebből, hogy a költői gyakorlat alakulásáról se itt, se a további részekben nem beszélünk.) — Ehhez a tulajdonképpen magyar irodalmi szempontú vizsgálathoz azonban nélkülözhetetlen a forrás, a kiindulópont (Kálvin és a korabeli francia protestáns költők) felé történő visszatekintés.

Kálvin Institutio-ja és a XVI. századi francia protestáns irodalom

Az Institutio, a megreformált egyház elveinek ez a terjedelmes, de nem bőbeszédű szintézise 1536-ban jelent meg latin nyelven. Néhány év múlva maga Kálvin vállalta a mű francia fordítását, amely 1541-ben nyomtatott ki először. E főműből is most Kálvin művészetfölfogása érdekel bennünket elsősorban. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez az alapjában véve teológiai mű a szerző politikai, államelméleti gondolatait is magában foglalja. Ez azonban már külön dolgozat tárgya lehetne.

A következő kérdést kell feltennünk ahhoz, hogy egy fokkal tovább tudjunk lépni: Hogyan kapcsolódnak Kálvin poétikai gondolatai nagyarányú egyházépítői, -szervezői törekvéseihez? Úgy, hogy Kálvin figyelme az egyházi éneklés fontossága mellett sem siklik el, és többé-kevésbé általánosítható (az irodalom, a művészet egészére általánosítható) nézeteit hámozhatunk ki a bibliai textusra, zsoltárokra stb. vonatkozó megjegyzésekből. A zsoltárfordítások költői munkájával maga Kálvin is megpróbálkozott, s Clément Marot az ő ösztönzésére kezdte el a zsoltárok tanulmányozását. A szigorúan vallásos genfi atmoszféra azonban valósággal elriasztotta Marot-t, akinek pedig poétikája kétségtelen hasonlóságot mutatott Kálvinéval: elsősorban a céltalan, de hihetetlenül bonyolult allegorikus játékok, mitológiai reminiscenciák elutasításában. — Kálvin és Marot együttműködéséből tehát semmi sem lett. Egészen bizonyos, hogy Kálvin poétikai nézetei másképpen, kevésbé szigorúan, a világi irodalom-

tól nem ennyire különbözve alakultak volna, ha kapcsolata Marot-val nem szakad meg olyan korán. De tény, hogy a közérthetőség, a világosság követelménye Marot-val összhangban jött létre. Csakhogy Kálvin a továbbiakban mindenféle profán irodalmat elutasít, s ebből természet-szerűleg következik a *bibliai inspirációjú irodalom kizárólagossá tétele*. Kálvin csak a vallásos szerzőt ismeri el, aki a biblia világában, a szerte egyetlen igazi forrásban találja meg ihletét. A *csak* szónak itt nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. A bibliai indíttatású irodalom középpontba állítására Kálvin előtt is találunk példát, ugyanezen irodalom és művészet kizárólagossá tétele azonban kifejezetten Kálvin nevéhez fűződik.

„...az Ur Isten az teremtetett állatoc mellé nem hijába adta az ő igejének világosságát, az melly által ő kijelentetné és nyilván esmeretes lenne az mi örök idvösségünkre és boldogságunkra, és az kiválképpen valo engedelemre és kegyelemre méltottatta az Isten külön mind azokat, az kiket ő, egyebec felött, magához közelben és szerelmesben akart hívni és gyűjteni: Mert mivelhogi látná, hogy minden embereknek elméjéc, czavargo és álhatatlan gondolatoc által idestova haytatná-nac...” (p. 36—37. cap. VI. 1.)¹

A kálvinista poétika általános iránya tehát e biblikusságban, a belső, morális jellegben állapítható meg. A legérdekesebbek azok a részek, melyekben Kálvin a biblia stílusából kiszűrt *egyszerűséget* és *disztelenséget* emeli alapvető követelménnyé:

„Mert az sem lött az Istenec kiváltképpen valo gondgya viselésénélkül, hogy az mennyországnak nagy és felséges titkai, nagy részént megvetött alázatos köz igeikkel hozatnac elő, hogy az Istenelenec ne szidalmazhatnác, hogy ha mesterséges fennyen heázó beszédél volnánac felfestve és felfcifrázva, hogy egyedül czac az a beszédi mesterség itt regnálna. Immár pedig, midőn az ékesitetlen és mayd ugyan paraszt egyigyűsége az Irásnac, illy igen sokkal nagyobb beczületesb méltoságot szerezzén magánac hogy nem mint minden mesterséges és hires neves orátoroc és ékes beszédü emberek, mit itilhetünc és rekeszthetünk egyebet belőle, hanem hog az Sz. Irásnac ereje és igassága, olly igen hathato hatalmas erejő, és nyilván valo legyen, hogy semmi mesterséges szollás nélkül, és pompás igék nélkül ne szűkölködjéc?” (p. 51. cap. VIII.)

Az „ékesen szoló” antik költők és filozófusok éppen ezért meg-megújuló haragot váltanak ki belőle. A „tisztátalan pogány autorocat és könyvszerzőket” néha csak egy elegáns fordulattal utasítja el. Máskor viszont az „ékesen szólók” cifrázkodásával és „tréfájával” a biblia igazságát állítja szembe. Nem kétséges, hogy a szigorú egyházférfi és a pogány görög-rómaiak oppozíciója mellé alapvető poétikai-stilisztikai nézeteltérések társulnak. Az antikvitas ilyen határozott elutasítása különös figyelmet érdemel akkor, amikor Európa szinte minden pontján a görög-római ember és kultúra az ideál.

Nagyon fontos, hogy a próféták stílusáról szólva Kálvin az érdes, népies jelleget hangsúlyozza. A „szép szentenciákkal és mondásokkal” teli szöveg így mindenki számára érthető lehet. Ugyanakkor mintha maga Kálvin is ellentmondásba keveredne! Akkor, amikor elismeri a próféták

¹ Kálvin poétikai nézeteit eredeti részletekkel vagy az *Institutio* Victor János-féle modern fordításával is illusztrálhattuk volna. Mégis, a mű első, Szenci Molnár Alberttől származó fordítását választottuk: *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*. Hanovia, 1624. (A szegedi Egyetemi Könyvtár példányát használtam. Jelzete: R 149.) — Az eredeti Kálvin-mű címe: *Christianae Religionis Institutio*. Bâle, 1536. Francia nyelvű kritikai kiadása: *Institution de la religion chrestienne*. I—II. publié par Jean-Daniel Benoît, Paris, 1957.

szép, ékes, válogatott stb. beszédét — tulajdonképpen kiskaput nyit egyfajta kevésbé rigorózus „beszédi mesterségnek”:

„Megvallom azt jollehet, hogy némelly Profétác, *szép ékes, válogatott, tizta, sőt fris, és pompás* modgyávalis élne az beszédnec: úgyhogy az hatalmason és bevéségesen Beszéllő mestersegeben, az pogány authoroknac és könyvszerzőknek semmit ne engedgyenec. És az ilyen példa által az Szent Lélec azt akarta jelenteni, hogy ő nékie az mestersegeben való ékessen szollásra sem mestersegből sem erőből nem volt volna fogyatkozása, midőn ő néhol *ékesitetlen egyigyűű és köz paraszt* módon való beszéddel élt. Továbbá olvasd meg pedig akár David Királt, Ésaiást vagy több ilyeneket, melyeknek beszéde az *Szep kedves gyönyörűséges folyovizec úgy zengedeznec és folynac* avagy az tehén pásztort az Ámost, Jeremiást, Zachariást, kiknec szavoc valamennyire *darabossabbac és parasztab szolásoc* az egyebekénél, de mégis ugyan mindenütt ki tettzie az léleknec felséges volta az mellyről szolléc. Ninczen az is ezenközben elreytve, hogy az Sátan, az melly mint az majom az Istent mindenben követni akarná, nagy gyakorta istentelen tévelygéseket, illeten, goromba, és mayd ugyan értelemnélkül való beszéd által álnokul terjesztett, és gyakorta, a szollásnac szokatlan modgyávalis élt, hogy ez ilyen színye alatt az egyigyűsegnec, annyival könnyebben bé boczátkozhasséc az egyigyűeknec szivekbe, és azokat megczalhassa: és az egyigyűsegnec áltortzája alatt magát elfedezhesse. De melly semire kellő hiába valóság, és megveszett mód ez legyen akarmelly vékony értelmű emberek is könnyen eszékbe véhetic. Az mi pedig az Szent Irást illeti, noha soc nyughatatlan, és szégyentelen igyekeztenec abban sokat megmardosni és káramlani, de ugyan mégis nyilván vagyon, hogy az *Írás tellyes efféle szép szententiákkal és mondasockal* az mellek emberi mód szerint nem szerethethetenec. Tekintse meg ember mind az Profétákat, nem találtatic azok között egygyi, az melly az emberi bölcsesség szerint való szollásnac módgyát sokkal fellyül nem haladná úgy hogy azoknac bizonyára minden kostolási izelitesnek igen megveszett legyen, az kiknec az Irásbéli tudomány nem tettzie, és izetlenec láttzie.” (p. 52—53. cap. VIII. 2.)

A közérthetőség nyilvánvalóan a *tanítás* szempontjából érdekes. Az igazi irodalom tanít is egyben, s ha tanít, akkor *igaz, hasznos* és nem utolsó sorban *biztos* ismeretet kell tanítania:

„Nem az pedig tisztzi és tzillya az Theologusnac, és igaz Tanítónac, hogy ű uy és czudás czáczogással gyönyörködtesse az embereknek fülöket, hanem hogy igaz, bizonyos és hasnos dolgokat taniton, az mellyec által az embereknek sziveket és lelkec esmeretet felemellye és megerősitse.” (p. 147. cap. XV. 4.)

A pusztá gyönyörködtetés helyett a tanítás, a bőbeszédűség helyett a *tömörség* Kálvin egyik leggyakrabban visszatérő követelménye. A lényeg kifejezésének igényét önmaga elé is példaként állítja.

„Mivelhogy azért mostan az tanulásban vagyunc, illik hogy azokat az dolgokat elhadgyuc, az mellyec hosszú böv beszédet kívánnac.” (p. 166. cap. XIV. 21.)

Égészen eredeti módon tér vissza ugyanez a gondolat az 1567-es debreceni zsinat végzésében, a II. Helvét Hitvallásban: „A szórszálhasogató és balgatag beszédeket kerülni kell.”²

Jól illik Kálvin oktató, tanító, didaktikus koncepciójába a szabad akaratról szóló fejezet agyafűrt elméleti konstrukciója, amely — többek között — szembe állítja az akaratot az ember „gyönyörködő vágyódásával”, azaz a mai értelemben vett esztétikai élvezettel.

„Az másic részét az Lélecnek, (az kívánságot mondom) ismét két részre osztják, tudniillic akaratra, és gyönyörködő vágyódásra, és azt mondgyác: hogy az legyen az akarat, midőn az kívánság enged az okosságnac: az gyönyörűségre vágyás pedig az, midőn az kívánság az okosságtul nem hadgya magát vezéreltetni, hanem annac

² Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1882. 574.

igáját eltaszította tőle és mértéktelen dolgokra kiczavarog. Így ábrázolnac mindenkoron az emberen olly okosságot, az melly által magát igazán vezérelhetné." (p. 180. cap. XV. 6.)

Hatalmas energiát fordít Kálvin a bálványimádás, a katolikus képek elleni harcra. — Nemcsak teológiai, esztétikai szempontból is érdekes ez. A képek csak a „szem gyönyörködtetésére” jók, egyébre nem.

„Az iratos képec pedig avagy bálványoc, az mellyeket ők az szenteknek emel-nec és szentelnec, miczodác egyebec, hanem példái minden paykosi kurvássági mértéktelenségnek, bujaságnac és minden oczmányságnac? Az mellyekhez az ki magát szabni akarná, méltó volna, hogy megbotoztatnéc, avagy kiveszszóztetnéc. Sőt az tisztátalan személyeknek nyilván valo Bordelyában szemérmetesen öltözött kablákat találhatna ember, hogy nem az Papistac templomaiban valo bálvány képec...” (p. 81. cap. XI. 5.)

Egyedül a „kipingált és kiírott históriák, meglőtt dolgok és cselekedetek valami részből hasznosok az tanuságra avagy intésre.” (p. 88. cap. XI. 12.) — Egyébként „örizkedni kell a czudas es kietlen fabulaktól és hazug költött dolgoktól, az mellyec régenten Egyiptomban és egyéb országokban ez földön igen gyakoroltattanak.” (p. 141. cap. XIV. 1.)

A Kálvin meghatározta alapelvekre csak olyan irodalom épülhet, mely gyönyörködtető szándékáról lemondva a hitbeli elmélyedést kívánja elősegíteni. — Mi a fontosabb: a szépség vagy a hasznosság? Nem kétséges, hogy az eddigiekben tárgyalt probléma mélyén ez az esztétikai alapkérdés rejtőzik. Természetes, hogy a többnyire valláserkölcsi célzatú didaktikus-gondolati elemek előtérbe állítása nem kedvez az igazi művészi alkotásnak. A kálvini elvek ismeretében egészen világossá válik a kálvinista szerzők száraz, körülményeskedő egyhangúsága. De magyarázatot találunk egy Théodore de Bèze vagy éppen egy Szegedi Gergely tudatos elvi állásfoglalásból kiinduló zsoltárszerzői és fordítói tevékenységére.

A dolog persze nem ilyen egyszerű! A francia irodalomban mindenképpen számolni kell a korabeli nagy reneszánsz líra és a protestáns költészet közötti kölcsönhatással.³ Ronsard és társai legfontosabb szerepe az volt, hogy életben tartották a művészet és a szépség eszményét egy olyan periódusban, melynek irodalma nagyon-nagyon hajlamos volt arra, hogy fölládozza a formát a tartalomnak. (Ez a szépségeszmény egyébként a legutilitaristább művekből sem tűnt el egészen.) — Ugyanakkor a reformáció és a vallásháborúk is visszahatottak az irodalomra, segítséget nyújtottak abban, hogy (elsősorban a líra) túllépjen a szentimentális közhelyeken, s az érzelmek után az eszmék világát is felfedezze. Más kérdés, hogy a protestáns irodalom később fokozatosan elvesztette vallási hevesességét. Egyik ága hideg bibliai parafrázisokra redukálódik, másik ága viszont — éppen a Pléiade hatására — újdonsággal jelentkezik. Ez az újdonság azonban egészen más — a Pléiade-től tökéletesen elütő — alapokra épül. A deklaráltan Ronsard-követő d'Aubigné, Du Bartas, valamint Sponde elveti az imitáció elvét, s helyére a bibliai inspirációt emeli. Igaza van Auguste Baillynak, amikor azt hangoztatja, hogy az *Institutio* jelentősége túllépi az irodalom határát, s a mű értékelése nem elsősorban az irodalom, hanem az emberi gondolkodás történetére tartozik.⁴ Ám aligha fo-

³ Részletesen szól erről a kölcsönhatásról a kiváló francia irodalomtörténész, M. Raymond *L'influence de Ronsard sur la poésie française* c. művében. Paris, 1966.

⁴ Bailly, Auguste: *La vie littéraire sous la Renaissance*. Paris, 1952. 121.

gadhatjuk el Bailly azon álláspontját, mely szerint a XVI—XVII. század meglehetősen az elmélettel, s a kálvini esztétikai nézetek csak a XVIII. századtól kezdve hagytak mély nyomokat. — Sokkal liberálisabban közelíti meg a problémát Raoul Morçay a francia reneszánszról írt hatalmas szintézisében.⁵ Elismeri Kálvin hatását, a kálvini örökség továbbvivőinek tehetségét azonban megkérdőjelezi, ami természetesen megint nem egészen helytálló. D'Aubigné, Du Bartas, Sponde stílusa meg se közelíti a Kálvinét? — De hiszen mért kéne megközelíteniük? Más kor szülte őket, s ha igazi jelentőségüket próbáljuk földeríteni, akkor arra kell figyel-nünk, hogy mi bennük az eredeti, a kálvini alapozásra épülő, de a *Pléiade vívmányait is magába foglaló* újdonság.

A fentebb mondottakra példa Du Bartas (1544—1590) életműve, melyben antik-pogány minták fölhasználása Kálvin, Béza követésével s egy tisztán keresztény költészet létrehozásának szándékával keveredik. Du Bartas „... új generációt képvisel, új kálvinista közvélemény hanghordozója...” — írja Mario Richter.⁶ Du Bartas — költői teljesítményét tekintve — megragadt a középszernél. Jóval magasabb színvonalat képvisel Jean de Sponde (1557—1595) életműve, s ezen belül elsősorban a *Méditations sur les psaumes* (1588). A mű — Morris W. Croll szerint — a Marc-Antoine Muret és Justus Lipsius nevével is jelzett anticiceroniánus irány jellegzetes darabja.⁷ Alan Boase mutatott rá, hogy a Ramus pedagógia tanai szerint nevelt Sponde-ra ugyanakkor nagy hatást gyakorolt a hagyományos ékesszólás is, melyet egy másik mester, La Grange nevelt belé. Az ellentétes hatások között formálódó oeuvre nagyon sok egyelőre még tisztázatlan kérdésre figyelmeztet.⁸ Jó néhányan — mint például Croll — „barokk” jelenséget látnak benne, mások pedig manieristát, s a szakirodalomban még az a hipotézis is fölmerül (A. Boase-nál), hogy Sponde tulajdonképpen a XVII. századi ún. „précieux” költők előfutára. — Sokkal egyértelműbb a kor legnagyobb francia protestáns költőjének, Agrippa d'Aubigné-nek (1552—1630) az értékelése. A *Les Tragiques* c. dantei méretű eposz⁹ szerzője már a barokk ízlés tipikus képviselője, aki — ennek ellenére, vagy inkább emellett — szinte megszámlálhatatlan szálon kapcsolódik Kálvinhoz. Henri Weber említi, hogy a d'Aubignénél föltűnően sokféle ellentét, valamint paradoxon tulajdonképpen már Kálvinnál is megfigyelhető.¹⁰

⁵ Morçay, Raoul: *La Renaissance*. t. 1—2. (Histoire de la littérature française publiée sous la direction de J. Calvet II—III. Paris, 1933.)

⁶ Richter, Mario: *Aspetti e orientamenti della poetica protestante francese*. Studi Francesi. 1969. 240.

⁷ Croll, Morris W.: *Juste Lipse et le mouvement anticiceronien à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle*. (Revue du XVIe siècle, 1914.)

⁸ E kérdésről bőven olvashatunk A. Boase tanulmányában, mely bevezetés a zsoltárokról szóló elmélkedésekhez. Introduction d'Alan Boase = Jean de Sponde: *Méditations avec un essai de poèmes chrétiens*. Paris, 1954.

⁹ D'Aubigné 1577-ben kezdi el írni, a mű azonban csak 1616-ban jelent meg.

¹⁰ Weber, Henri: *La création poétique au XVIe siècle en France de Maurice Scève à Agrippa d'Aubigné*. t. 1—2. Paris, 1956. p. 623.

Első protestáns poétikai kézikönyveink antik-humanista szellemben fogantak.¹¹ Károlyi Péter *Poétikája* (1567) viszonylag korai alkotás, Kálvin nézetei még nem érvényesülhettek benne. Pécseli Király Imre *Retorikáját* (1612) pedig olyan szoros szálak kötik a latin nyelv tanítására irányuló törekvésekhez, hogy ebből egészen természetesen következnek az antik-humanista kultúra eszményképül állítása. A vaskos teológiai értekezések mélyére rejtett poétikai elképzelések mégis hatottak és igen elevenen éltek befogadók tudatában. Legutóbb pedig Benda Kálmán vélte fölfedezni a kálvini gondolatok hatását a magyar rendi ellenállás ideológiájában.¹²

Biztos adataink vannak arra vonatkozólag is, hogy a genfi reformátor művei meglehetősen korán, már az 1550-es években eljutottak hozzánk. Schulek Tibor a wölfenbütteli könyvtárban Kálvin Genfi Katekizmusának Méliusz-féle fordítását találta meg.¹³ Szenci Molnár fordításának megjelenése kétségtelenül új periódust jelez: a magyarországi kálvinizáció kiszélesedését. Az *Institutio* magyar nyelven történő megjelentetésére nagyon határozott igény és eredményes összefogás jött létre, melyben a fordítást „kegyelmesen megparancsoló” Bethlen Gábertól a „keresztyéni collectát” küldő kassai, nagyszombati és sárospataki atyafiakig oly sokan vettek részt.

Az *Institutio* megjelenése (1624) előtt széles körben kibontakozó kálvinizációról nem beszélhetünk. De Kálvin, illetve a svájciak hatását mind teológiai, mind pedig a bennünket is érdeklő poétikai-stilisztikai síkon megfigyelhetjük. A továbbiakban Kálvin poétikai elveinek szórványosan, ugyanakkor e szórványosság ellenére is nagyon erősen körvonalazódó magyarországi hatását vizsgáljuk meg.

Munkánkban nagy segítséget nyújtott a XVI. századi református zsinati határozatokat összegyűjtő Kiss Áron könyve.¹⁴ — Az itt közzétett hitvallások, határozatok közül elsőként az 1562-ből származó Debrecen-Egervölgyi Hitvallást kell tanulmányoznunk. Bár egyesek, mint például Nagy Barna szerint ez még „... túlnyomórészt németsvájci és németbirodalmi református szellemű”,¹⁵ s a határozott kálvini irányt a Bézától eredő Tarcál-Tordai confessio képviseli, a kálvini poétikai nézeteket mégsem ebben, hanem a Debrecen-Egervölgyiben figyelhetjük meg. Az ajánlás bizonyítja, hogy a szerzők a hitvallás megszüvegezésében is követni akarták azt az írásművészetre vonatkozó alapkövetelményt, melynek néhány megjegyzésből fölsejlő körvonalai Méliuszék kálvini irányú esztétikai nézeteit bizonyítják: „...nem akartuk e hitvallás igazságát meszterként szép kifejezésekbe burkolni, hanem egyszerű természetes irállyal tisztán kívántuk feltüntetni. Minthogy a lovas és gyalogrendhez és a tu-

¹¹ E kérdés első, úttörő jellegű összefoglalása: Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI. században*. Bp. 1971.

¹² Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon. 1971. 3—4. 322—30.

¹³ Schulek Tibor: *A XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wölfenbütteli könyvtárban*. Magyar Könyvszemle. 1970. 128—29.

¹⁴ Kiss Áron, i. m.

¹⁵ Nagy Barna: *Méliusz Péter művei*. (= *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. Bp. 1967. 239.)

dományban járatlan emberekhez e hitvallásnak épen ilyen egyszerű előadása illet.”¹⁶ Az *Egyházi éneklésről* c. cikkely gondolataiból ugyanaz a bibliai iaspirációjú, nemzeti nyelven szóló, s a „nép hitbeli épülésére” irányuló irodalomeszmény bontakozik ki, mint amit Kálvin esetében is látunk. A tánc, az orgona, a bálványok és oltárképek elítélésének visszavisszatérő motívuma ismét az *Institutio* hasonló fejtegetéseit juttatja eszünkbe. Jól tudjuk, a bálványimádás és a katolikus képek elleni harc kezdeményezése nem Kálvin nevéhez fűződik, de e kérdéscsoportnak épen az ő tevékenysége következtében alakul ki a már meglevő teológiai mellett alapvető esztétikai és morális vetülete. A képek csak a „szem gyönyörködtetésére” jók, egyébként a „paykosi mértéktelenség, bujaság és ocmányság példái...” Kálvin szerint „... a tisztátlan személyeknek nyilván való Bordélyában szemérmestesben öltözött kablákat találhatna ember hogy nem az Papistac templomaiban való bálvány képec...” (*Institutio*, p. 81. cap. XI. 5.) — A tánc és a képek esetében a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás még érdekes kompromisszumos álláspontra helyezkedik. „... nem tagadjuk meg a tisztességes és nem szemtelen játékot és a szemérmes lépést vagy táncot...”¹⁷ — Ugyanakkor a kifejezetten vallási célból készült képek, szobrok merev elutasítása mellett bizonyos engedékenységet figyelhetünk meg a világi művészet irányában. „A művészek által polgári haszonra készített világi képeket helybenhagyjuk.”¹⁸ — E fölfogás nyilvánul meg Szikszai Hellopoeus Bálint *Katechizmusában* is.¹⁹

Az 1567-es — Méliusz-féle — II. Helvét Hitvallásból az előbbieken említett distinkció már teljesen eltűnt. Ez mindenképpen Kálvin egyre jobban erősödő hatásának tulajdonítható. „A magyar református egyház teológiai gerincének kialakulására... Kálvinnak személyes hatása nem volt ugyan, de e gerinc megszilárdulásában mégis már a hatvanas évektől folyvást növekvő része van az ő tanításának és szellemének...” — írja Révész Imre.²⁰ A II. Helvét Hitvallás *Éneklésekről* szóló fejezete illetve a fejezet merev, dogmatikus eszmefuttatása határozottan kálvini. „Isten az embernek ékes szavát nem hejába teremttötte, hanem azért, hogy Istent dicsérje véle...” — olvashatjuk egy helyen.²¹ — „A szörszálhasogató és balgatag beszédekert kerülni kell.” (I. cikkely) — „A hymnuszokat és énekeket épületesen, anyai nyelven, értelemmel kell az egyházban énekelni.” (XVII. cikkely) Úgy gondoljuk, e néhány fejezetcím szinte önmagáért beszél, s önként kínálja az *Institutio* vonatkozó részeivel való párhuzamot. („Mivelhogy azért mostan az tanulásban vagyunc, illik, hogy azokat az dolgokat elhadgyuk, az mellyec hosszú, bőv beszédet kívánnac.” — *Institutio*, p. 166. cap. XIV. 21.) — A hangszerekről (első sorban az orgonáról) és a táncról a II. Helvét Hitvallás a Debrecen-Egervölgyihez hasonló elítélő hangnemben nyilatkozik. Ez a — már-már rombolásig fajuló — álláspont nagyon-nagyon hosszú időre meghatározta a magyar

¹⁶ Kiss Áron i. m. 81.

¹⁷ Kiss Áron i. m. 174.

¹⁸ Kiss Áron i. m. 189.

¹⁹ Szikszai Hellopoeus Bálint: *Az egri kereztien ania szent egi haznak... iratott rövid Catechizmus*. Debrecen, 1587.

²⁰ Révész Imrét idézi Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 280.

²¹ Kiss Áron i. m. 547.

református egyház útját. — Ennek igazolására a hercegszöllősi kánonok²² (1576) 30. cikkelyétől az „Öreg-Graduál” Geleji Katona-féle előszaváig számtalan példát idézhetnénk. A zene, tánc, hangszerek stb. — véleményünk szerint nagyon is idetartozó — témaköréből csupán Decsi Gáspár prédikációs könyvét (*Az utolsó időben egynahány regnáló bűnökről*. Várad, 1584.) emeljük ki.²³ A művelődéstörténeti és stilisztikai szempontból mindmáig földolgozatlan mű tulajdonképpen a „testi gyönyörűségeket” kedvelő kortársak elleni kirohanás: „...iozan embernek tanczolasat nem gyakorta lattunk: Acki penig iozanabban tanczol bolondnak' mongiuk aszt...” A kálvinizmus rideg és szigorú erkölcsi felfogásának eme frappás megnyilvánulásánál is érdekesebb, hogy szerzőnk a nagy táncellenzők között első helyen Kálvinra hivatkozik, akinek írásait „naponként ... olvassak es lattiak az tudos emberek.” — Sőt, nemcsak a tudósok, hanem a diákok is, hiszen ez a követelményrendszer elsősorban őket sújtotta. (Nagy Sándor a debreceni kollégiumról írt monográfiájában²⁴ — többek között — az 1657. évi iskolai törvényt is ismerteti. — Ez a — jó néhány évtizedes szokásait szentesítő — szabályzat kimondja: „... az ördög tojta, az ördög ülte, az ördög költötte ki a táncot: az ő munkája, hogy a bűnt ezáltal szaporithassa. Azért ki táncol, az ördögöt követi, mint lator ifjú agg eb-nyját.”²⁵

Méliusz, aki bizonyos vonatkozásban már az ortodoxia előfutára, de aki ennek ellenére alkotó módon használta föl Kálvin nézeteit, a korábban ismertetett hitvallások mellett kátéjával, ágendájával, egész hymnológiai tevékenységével a kálvini elveket szolgálta. „... Méliusz elmélyülten és ismételten olvasta Kálvin *Kátéját* és az *Institutiot*...” — írja Bucsay Mihály.²⁶ Az orgonaellenességet is Kálvintól vette át Méliusz, s szintén Kálvint követve védte meg — Zwinglivel szemben — az egyházi éneklés létjogosultságát, mondván: „Gyakorta foganatosabb a gyöngék között az éneklés, hogy nem mint a tanítás Mert erre rája mennek és meghallják, sokakat isten éneklés által térít meg.”²⁷

Méliusz tehát az egyházi ének fontosságát a tanításban látja, „Hogy taníthatnék én mást — kérdezi az énekellenesektől —, ha mint egy néma veszteg hallgatnék?” — mondja egy helyen. A „szép, építő, tanító éneklés”-re maga is példát ad négy saját szerzésű énekében, de a kálvini ideál megvalósulását mégis inkább Szegedi Gergely nevéhez kapcsoljuk. Szegedi 1569-es énekeskönyve mind felépítését, mind tartalmát tekintve a kálvini követelményeknek felel meg.

A század végén a Gönczi György-féle átdolgozás csak a Szegedi által összegyűjtött anyag dogmatikai szempontú megrostálása. Érdemes megfigyelni a „dicsireteknek és enekleseknek ... hasznos és szükséges voltá”-ról szóló *Praefatio* gondolatmenetét:²⁸

²² Mokos Gyula: *A hercegszöllősi kánonok*. Bp. 1901.

²³ Az MTA kéziratár példányát használtam. Jelzete: RMIr. Qu. 103.

²⁴ Nagy Sándor: *A debreceni református kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*. Debrecen, 1940.

²⁵ Nagy Sándor i. m. 78.

²⁶ Bucsay Mihály: *Méliusz teológiája kátéja tükrében*. (Studia et Acta Ecclesiastica. II. Bp. 1967. 346.)

²⁷ Kiss Áron i. m. 546.

²⁸ Gönczi György *Énekes könyve*. Debrecen, 1620. (4. kiadás) Az MTA Kéziratár példányát használtam. Jelzete: RMIr. Qu. 286.

„kevantatik... az eneklesben es a dicsireteknek mondasaban harom dolog: Először, hogy az enekles értelmes nyelven légyen minden nemzetek között, hogy az jelen valo kösseg azt meg erthesse, es abból lelki epületet vehessen... Masodsor, hogy jozansaggal, mertekletesseggel es csendes erthető beszeddal legyen az enekles. Harmadsor, hogy lelekben es igassagban, az az, igaz ertelemmel, szívnek buzgo indulatlyabol, igaz hitnek altala szarmazzon es legyen az enekles...”

— Igaz, ez a program kifejezetten az éneklésre vonatkozik, de úgy gondoljuk, hogy e hármas követelmény egy nemzeti nyelven szóló, józan, mértékletes, vallási célú irodalomra is vonatkoztatható.

A kálvini művészettölfogás hazai terjedése szempontjából rendkívül fontos szerepet játszik Újfalvi Imre Klaniczay Tibor és Keserű Bálint²⁹ által részletesen ismertetett énekeskönyve, elsősorban pedig a mű előszava. Újfalvi küzd a templomi ének tisztaságáért, ki akar irtani minden oda nem illőt. Megbotránkozva állapítja meg, hogy a minap a templomban „egy Horatiusból vött” ódát hallott. „Az elvilágiasodás fokozott erősödését bizonyítja, hogy 1602-ben a templomi énekek kiadója már nem a vallásos versek profanizálódását, hanem a világi, világias színezetű vagy világi dallamú énekek templomi terjedését szeretné megakadályozni.” — írja Klaniczay.³⁰ Témánk szempontjából az előző legfontosabb része, melyben a zsoltárköltészetről mond kritikát. Nincs meglepőedve azzal, amit az előző század ezen a téren tett. Újfalvi ismerte a genfi zsoltárokat, kellő összehasonlítási alap állt tehát a rendelkezésére. Nem kétséges, hogy Újfalvi éppen a formailag kifogástalan, teljes magyar zsoltároskönyv iránti vágyával lett Szenci Molnár Albert Psalterium-fordításának ösztönzője. Az 1602-es énekeskönyv persze seregnyi értékes vonása mellett, igen sok hátramatutót is tartalmaz. A mű irodalomtörténeti szempontú értékelését Klaniczay Tibor a következőképpen adta meg: „Azzal..., hogy a didaktikus, moralizáló, feddő énekeket, valamint a szubjektív hangú vallásos énekeket Újfalvi mellőzte, szinte a XVI. századi költészet legértékesebb elemeit rekesztette ki gyűjteményéből. ... Az immár szilárdan egyházzá szerveződött protestantizmus szemléletének diadala ez: az énekek szerzésében és megbecsülésében már nem az új eszmék propagálása a fontos, hanem Isten ájtatos dicsérete.”³¹

Akárhogy is nézzük, e művészet- és irodalomeszmény, e jellegzetesen antireneszánsz fölfogás propagálásában a kálvinisták jártak élen, s ezt — irodalomtörténeti szempontból — semmiképpen sem minősíthetjük pozitívnak. A francia kálvinista irodalom mindenképpen szerencsésebb a magyarnál. A XVII. század elején Magyarországon — az előző század alapvetéséből kibontakozó protestáns ortodoxia hosszú évtizedekig a művészetlenséget, a „reformációs humanizmus” vívmányainak elfojtását jelenti. Érdemes elgondolkodni azon, hogy például Gyöngyösi Istvánig nincs igazán jelentős kálvinista alkotónk. Kivétel talán az az Ecsedi Báthori István, akinek „föltámasztására” épp a szegedi egyetemen történtek számottevő kísérletek. A magyar kálvinista irodalom hosszú ideig tartó nagy fogyatékoságára figyelmeztet Szenci Molnár Albert a *Psalte-*

²⁹ Klaniczay Tibor: *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. (= Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 151—82.) és Keserű Bálint: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*. Acta Universitatis Szegediensis. t. VIII. Szeged, 1968. 3—16.

³⁰ Klaniczay, i. m. 160.

³¹ Klaniczay, i. m. 167.

rium Ungaricum (1607) előszavában, amikor imígyen kiált föl:³² „De hálá Istennec, ez egynehány esztendőkbén az mi emberinkis ékesb verseket szoktac írni. Példánac okáért egy vers neménec megjobbitot módgyait irom ide” — s a három idézett vers közül Balassi Bálint *Bocsásd meg Istenem*... kezdetű zsoltárát találja legszebbnek.

Sándor Olasz

DE LA CONCEPTION CALVINISTE DE L'ART ET DE SA DIFFUSION EN HONGRIE

Cette étude examine les principes de l'esthétique que nos écrivains calvinistes du XVIe siècle ont suivi. Pour cet examen il est nécessaire de jeter un coup d'oeil sur les débuts (Jean Calvin et la littérature protestante). Le point de départ de la conception calviniste de l'art est l'oeuvre de J. Calvin intitulée *Christianae Religionis Institutio* (1536). Quelques mentions périphériques de l'ouvrage éclairent les caractères principaux de l'art calviniste: l'exclusivité de la littérature fondée sur l'inspiration biblique, l'exigence de la simplicité, de l'austérité et de la concision du style. Nous pouvons voir l'influence de ces thèses en Hongrie dans l'énoncé des décisions des synodes, dans les préfaces des livres de cantiques protestants etc. (La traduction hongroise des *Institutions*... faite par Albert Szenci Molnár parut en 1624, mais les éditions de langue latine avaient été connues dans la deuxième moitié du XVIe siècle.)

³² Szenci Molnár Albert *költői művei*. RMKT. 6. Bp. 1971. 15.

RENEZÁNSZ ÜLÉSSZAK SZEGEDEN

Az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei és akadémiánk Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja 1972. november 24—25-én Szegeden — a JATE I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke rendezésében — tartottak fölolvásó- és vitaüléseket. A négy téma közül kettő kimondottan szegedi vonatkozású volt, s a másik két alkalommal is igen aktívan vettek részt az előadások és a viták munkájában a szegedi egyetem munkatársai, hallgatói. Ők állították össze a vita alábbi jegyzőkönyvét is. (A jelen kötetben közölt dolgozatok a vita alapján javított szövegek!)

1. TÉMA: BALASSI-PROBLÉMÁK

A vita alapjául Horváth Iván — Balassi poétikájáról szóló — előadása, valamint Tóth István — több dolgozat eredményeit összefoglaló — fölolvasása szolgált. Az előbbi Actánk e száma közli először; az utóbbiról a szerző készítette el kérésünkre az itt következő kivonatot.

TÓTH ISTVÁN (Pécs) előadása: *Balassi Bálint akrosztichonjai*

A szerző tanulmányában elsősorban Balassi eddig ismert akrosztichonjait teszi vizsgálat tárgyául, s a *Zsófia*, *Zsuzsanna* és *Chák Borbála* névakrosztichonú versek ihlető személyeiről ad indokolt tájékoztatást. A *Krisztinám* nevet adó vers címzettjében Balassi feleségét látja ugyan, de e verset Dobó Krisztina részére — mások véleményével ellentétben — nem második, hanem első házassága idején írt versnek tekinti a szerző.

A 12 versen kívül még 3 versfőkből alakított akrosztichont ismertetett. Ezeknek Balassi-versként való elfogadása azonban vitatott.

Az akrosztichonok kisebb csoportját alkotják a verssoreleji betűkben elrejtettek. Kettő ezekből versfős akrosztichonok folytatásaként jelentkeznek, s azzal együtt ad értelmet. Az *én szerelmesem haragszik* incipitű vers pl. az *Annámérth ehun* (= ezen a helyen) szöveget, míg a *Cupido szívemben* kezdetű ének a *Cristinámért ma* értelmet adja.

Részletesen kitért a szerző azokra az általa feltárt akrosztichon-lehúzásokra is, amelyek mindig az adott vers valamiféle tartalmi vonatkozásaival kapcsolatosak. Ezek közül jelentős megemlíteni a Célia-ciklus *Kegyelmes szerelem* kezdetű versét, amelyben Balassi elárulja „az ország csillaga” nevét: ANHÉKA (= Anéka—Anika).

A tanulmány harmadik része Balassi titkosírásával foglalkozik. Ezt eddig csak levezetésével kapcsolatosan vették figyelembe. Mivel azonban maga a kor szimbólumokkal, titkosírásokkal volt terhes, a szerző a reneszánsz költők mintáját követő Balassi verseiben is megkísérelte feltárni a titkosírás alkalmazását. A latin nyelvű írásokban használatos rövidítések megfejtésére Adriano Cappelli reneszánsz-kori rövidítésgyűjteményét és a Balassi-korabeli levélszövegeket vette figyelembe. Ezek alapján megállapítja, hogy a *Szép magyar komédia* ajánlása végén levő zárószövegben: *Júlia rabja N N* — Balassi bizalmasai előtt felfedi szerzői mivoltát, mert a titkosírás alapján $N N = B B =$ Balassi Bálint. Ugyanez a jelenség észlelhető a

Júlia szózatját, kerek ábrázatját kezdetű versben is (MA — PA — BB = manu propria Balassi Bálint).

Az adott előzmények után megvizsgálta a tanulmányíró a régebben és a legújabb kutatások szerint is Balassi-alkotásnak tartott *Eurialus és Lucretia* c. szép-históriát, amelynek befejező négy versszaka a rejtbetűk alapján (Q P X S — T A I M I — A M N = Quinque partes ex Sárospatak tui animi alumnus) a következő szöveget adja: *Őt rész Sárospatakról a te szívednek gyámola*. Bár a Balassi-monogram a zárórészből hiányzik, de a titkosírás így is e széphistória szerzőjéről tanúskodik.

A szerző más munkájában (Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória) részletesen kimutatja, hogy az Árgirus-széphistória nem Gersei Albert alkotása. Minthogy számos érv Balassi szerzőségét bizonyítja, az Árgirus záróstrófiáiból remélhető volt a költő kilétének felfedése. A vizsgálódás sikerre vezetett. Az I. és a III. rész végén levő akrosztichon nemcsak a széphistória keletkezési helyét fedte fel (ex Újvár), hanem az Annának történt szerelmi üzenetküldésen túl két ízben is utalt a szerzőre, Balassi Bálintra.

A Balassi-monogramnak (BB) ötszöri ismétlődése a Balassi-művek végén, a keletkezési helynek a levelekben szokásos módon való alkalmazása három ízben, a XVI. századi rövidítésformákkal teljesen egyező módszerű szerelmi üzenetküldés, azt igazolják, hogy Balassi Bálint műveinek zárórészeiben a nagy reneszánsz költők hagyományait követte.

Klanczay Tibor: Vannak középkori elemek a reneszánsz lírában (Petrarca versei pl. középkoriak-e, vagy a reneszánszhoz tartoznak?). Balassival kapcsolatban már Eckhardt S. utalt erre, Komlovszki T. a középkori vallásos költészettel vetette össze verseit, Alexa K. a középkori misztika továbbéléséről beszélt, Gerézi R. a virágének virág-szimbolikájának középkori gyökereivel foglalkozott, Horváth I. a poétika oldaláról mutatott ki középkori vonásokat. Széles poétikai vizsgálatokra van szükség: kimutatni, ahogy a reneszánsz legyőzi a középkori poétikai keretet. Sajnálatos, hogy a magyar kutatás általában figyelmen kívül hagyja a poétikai kérdéseket, pedig az e kérdések iránti érdeklődés virágzott a 16. században. Balassi maga is olvasott a kor poétikai irodalmából. A hazai anyanyelvű költészetben tudatos előrelépés az őt, egy-egy strófányi versből álló dalciklusa, és éppígy tudatos Balassi műfaji koncepciója is: a Komédia előszavában csakúgy, mint a Komédiával együtt keletkezett első echós versében hangsúlyozza, hogy új műfajt honosít meg (az echós vers bevezetőjének a Fanchali Jób-kódexben megőrzött változata veendő figyelembe.) A hozzászóló egyetért Balassinak a magyar költészet fejlődésében való illetén elhelyezésével: hangsúlyozza a költő tudatosságát. Ez viszont nem mond el-lent a korábbi magyaryelvű szerelmi líra hagyományos feltételezésének. Voltak retorikus szerelmi énekek (a *Páduai ének* erre figyelmeztet). Balassi újítása az, hogy a szerelmi lírának udvarló szerepén túl „tudós” értékét ismeri fel. Horváth I. azt, hogy Balassi a második vonalba tartozó petrarkistáktól tanult, olyan összefüggésben említette, mintha ez sajnálatos lenne, vagy a költő modernsége ellen szólna. Ez helytelen, mert a nagy költő sohasem az előtte járó nagy költőtől tanul. Az átlagból leszűrve tapasztalatait alakítja ki saját egyéniségét — ezért modern. Nem szól modernsége ellen, hogy nem valamelyik „nagy” árnyékában kezd, hanem ellenkezőleg: ugyanis Balassi korában Bembo és az utána következő petrarkisták jel-zik a kor színvonalát. Petrarca utánzására Itáliában már senki sem gondol. — Ami Tóth I. előadását illeti, a *Cupido szívembe*... 1577-re való indokolatlan átkelte-zése megdöbbentette. Hiszen itt már középrímeket kezd használni Balassi! Milyen alapon mondható, hogy 6–7 évvel a *Széllal tündöklelni*... előtt keletkezett? Tartal-milag is: a *Cupido szívembe*... számos ponton összefüggésbe hozható az Anna-ver-sekkel. Világosan beszél pl. egy előző szerelméről. Ekkoriban írta a *Kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől*... c. versét. A búszerző szerelmet emlegeti épp-úgy, mint Marullus-fordításában. Ez, mint a Júlia-versek későbbiről igazolják: An-nára vonatkozik. Azonos terminológia, azonos forma, képek, tartalom — a *Cupido szívembe*... nem helyezhető kronológiailag előbbre. Ez a vers jó példáját szolgál-tatja Tóth I. akrosztichon-elemzésének is. Az akrosztichon általa javasolt olvasata nem meggyőző, és a hozzászóló szerint nem is lehetséges. A titkosírást kiolvasni akaró betűfacsargatás valószínűleg értelmetlen. A velencei titkosírás a fejlett ál-lamigazgatás terméke, a költőknek semmi közük hozzá. A Krusith Ilonához írott verssel kapcsolatban felmerült a költő betegségének kérdése. Semmi ok nincs arra, hogy feltételezzük, valóban beteg volt. A „szemfájdalomról” Gerézi R. Balassi Já-nos „sólymocskájával” kapcsolatban már kimutatta, hogy egészen más az értelme. A három Bebek-lány históriája hipotézisnek is túl valószínűtlen. Bár a Zsófiához

írott vers kommentárja plauzibilis, Klaniczay T. nem tételez fel oly tervszerűséget Balassinál, hogy az egyik Bebek-lány után a másik meghódításához fogott volna; a chенonceaux-i három grácia példája, akik nagyság szerinti sorrendben voltak XV. Lajos szeretői, Balassinál nem valószínű.

Balázs Ádám: Az *Argirus-széphistóriát* illetően Tóth I. tényként fogadja el Balassi szerzőségét. Az *Argirus* és a *Lucretia* összevetése (az utóbbi bizonyítottan Balassi-mű) hozhat csak eredményt. Hogy kapcsolat van Balassi versei és az *Argirus* között, arra Klaniczay T. mutatott rá, de a hasonlóságot egy régebbi közös alapra vezette vissza. Gerézy R. szerint nem közös hagyományról van szó, hanem arról, hogy Balassi ismerte az *Argirust*. Kardos T. új adatai szerint Balassi több versét az *Argirus* nótájára írta. Kronológiailag ez lehetséges, Gerézy R. és Kardos F. nyomán a Margaréta nevű szűz apja lenne Gergei. A két széphistória összehasonlítása csak olyan általánosságokat mutat, melyek a műfajra jellemzőek. Állíthatjuk-e tehát, hogy Balassi szerezte az *Argirust*?

Pirnát Antal: Az *Argirus*nak szintén van akrosztichonja, onnan vesszük Gergei nevét. Gyanúsna találja a hozzászóló, hogy Balassi Gergei nevére írta volna a széphistóriát — mint lekötelezettje.

Bóta László: Tóth István előadásához megjegyezte, hogy az ilyen, a „titkosírás”-ból is kombinált akrosztikonokkal való kísérletezés a spekuláció szintjén mozog, és ebben a formában nem lát benne tudományos fantáziát. — Horváth Iván előadásának kérdésfelvetéseit gondolatébresztőnek tartja. Elfogadja Klaniczay Tibornak az előadáshoz fűzött megjegyzéseit, amit a következőkkel kíván kiegészíteni: 1. Úgy látja, hogy az előadónak a Balassi-strófa eredeztetése körüli problémázása kissé túlhajtott. Erőltetettnek érzi a Balassi-sort és -strófát a középkori latin és a nemzeti nyelvű európai eurőlétészetből eredeztetni. A vonatkozatható magyar előzmények hatását kézenfekvőbbnek tartja. Utal Sztárai Mihály XXIII. és XXXII. zsoltárára, ahol a 6+6+7 osztású 19 szótagos sorokban már szinte odakívánkozóan jelentkeznek a belső kadenciák:

*Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanyitótól ott megöltalmaz engem.*

*Reggel hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élőkútfnak szép tiszta folyásával,
Evangeliumnak anyaszentegyházban ő prédikállásával.*

Ezt a zsoltárt Bornemisza jóvoltából feltehetően Balassi már gyermekkorában énekelhette, mert mesterének annyira tetszett, hogy később Énekes könyvébe is bevette. 2. Az előadónak egy sajátos Balassi-poétika felfektetését célzó kezdeményezéséhez azt jegyzi meg, hogy ilyen persze lehet csinálni, de kérdés, hogy mennyivel leszünk okosabbak az ilyen klasszifikálással. Feltehető, hogy Balassi ismerte a korabeli költészet konvencionális műformáit — mint ahogy minden nagy költő szükségképpen beleszületik a korábbi hagyományba — azonban egész költői övrjét ebből még nem lehet poétikailag megmagyarázni. A Balassi versek a kortárs felfogás szerint is inkább egyfajta tematikai célszerűséget (szerelmi, vitézi, istenes versek) és ezen belül is retorikai alaphelyzeteket tükröznek, semmint merev műfaji kötelmeket; már pedig a kettő nem ugyanaz. A Balassi filológia lehetőségeit továbbra is a versek belső, tartalmi elemzésében látja. 3. Az életmű tudatos, művészi elrendezését illetően az a véleménye, hogy azt nem lehet apriori elvek alapján utólagosan ciklusokra bontani. Ha Balassiban valóban volt ilyen törekvés, akkor azt csak a szöveghagyomány, a Balassi-kódex struktúrája alapján lehet megragadni. A 3×33-as kompozíció terve az első két részt illetően — a Lengyelországba való kibújdóságig bezárólag — a kódexből valóban bizonyítható, a harmadik rész nem; ezt már költőnk nem állította össze. Ám egy számtanilag szabályosan megszerkesztett verscsoport még nem ciklus. Az utóbbit tartalmi vagy formai elvek, szempontok alapján alakítja ki a költő. Csak a költő, mert ilyen senkinek sincs joga utólagosan még azon az alapon sem konstruálni, hogy bizonyos verstartalmi vagy formai alapon összetartozóknak vehetők. A Balassi szöveghagyományban a Júlia és a Coelia-versek mutatnak csak ilyen ciklikus rendezettséget, az Anna-versek már nem. 4. A reneszánsz ihletésű magyar szerelmi költészet kialakulását tekintve az előadóval szemben Klaniczayval és azokkal ért egyet, akik azt vallják, hogy ez az anyanyelvű szerelmi poézis már Balassit megelőzően is virágzott, mivelhogy erre elégséges közvetett bizonyítékok vannak.

Szegedy-Maszák Mihály: Horváth I. műfajokat különböztet meg, és fokozatos lírizálódási folyamatot lát Balassi költészetében, s ez nagyon lényeges és az eddigi kutatásokhoz képest eredeti gondolat, *úttörő lépés* a történeti poétika megalkotása felé. Líra-meghatározása azonban vitára készítet. A retorika hiányában, a dalszerűségben és a rövidségben jelöli meg a líra ismérveit, s ezáltal a lírának a reneszánsztól idegen, romantikus meghatározását emeli a legmagasabb általánosság szintjére. Kétségtelen, hogy a dal a legfejlettebb országok irodalmához képest később jelent meg költészetünkben, de nem évszázados késéssel — mert a szerző a dalnak azt a típusát kéri számon Balassitól, mely csak a Sturm und Drang idején született meg —, s nem Petőfinél, mert e műfajt már Kölcsey is európai szinten művelte (*Csolnokon, Esti dal*). 16. századi költészetéről szólva a dalt a lírával azonosítani annyit jelent, hogy a korra töle teljesen idegen normát erőszakolunk, s így a történetietlenség hibájába eshetünk. A lírának (s általában a műfajoknak) ilyen statikus értelmezése ellen maga Arany tiltakozott — akire a szerző hivatkozik — *Irányok* (1861—62) című alapvető tanulmányában. — Lírai költő-e Balassi? Ezt a kérdést csak olyan líra-meghatározás alapján lehet eldönteni, mely összhangban van a műfajok reneszánsz értelmezésével. Erre a következőképpen tennénk kísérletet: a) A líra nem szekvenciális szerkezetű: nem időben egymást követő, akár külső, akár belső eseményeket foglal magában, hanem egyetlen lelkiállapot szétereit. Kétségtelen, hogy Balassinál van szerepe a fikciónak, az epikumnak, de hiba lenne ebben elmaradást, provincializmust sejtteni, hiszen a 16—17. században nem sok tiszta lírát írtak, szonettjeiben Ronsard vagy Shakespeare sem keveri kevésbé a lírát az epikkal. b) Lírai az a vers, melynek csak két szereplője van: a költői én (beszélő) és a vers címzettje. A költészet szintjére felemelt beszédhelyzet alapján azt a feltételezést kockáztathatjuk meg, hogy Arany Jánosnak és Horváth Ivánnak teljesen igaza van akkor, amikor Balassi verseinek zömét nem tekintik dalnak, de ez nem jelenti azt, hogy költői életművének legnagyobb része nem líra. Az *Adj már csendességet*... kezdetű vers pl. az ima helyzetét poétizálja, s ebben nem különbözik a 17. század elejének a kor követelményei szerint legtisztább angol lírájától, a metafizikus költők (Donne, George Herbert, Crashaw, Vaughan) nagy istenes verseitől. — Hiányzik-e a retorika a lírából? Úgy hisszük, csak bizonyos körökben. A romantika valóban retorikamentes lírát akart teremteni (e célt elérni tulajdonképpen csak később, Mallarmének sikerült), a reneszánszban viszont a retorika olyannyira általános megbecsülésben részesült, hogy a lírában is döntő fontosságra tett szert. Egyetlen hangsúlyozottan lírai Balassi-vers retorikailag megformált szerkezetére hivatkoznánk:

hasonló	→	<i>Mely keserven</i> kiált, fülemile fiát hogyha elszedi pásztor,
↓		Röpes idestova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor,
hasonlíttott	→	<i>Oly keservesképpen</i> Celia s oly szépen sirt öccse halálakor.
hasonló	→	<i>Mint tavasz harmatja</i> reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
↓		Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan ujul, kiterjeszt pirosát,
hasonlíttott		Celia szintén oly, hogyha foly könyve mossa orcáját.
hasonló		Mint szép liliumszál, ha félben metszve áll, fejét földhez bocsátja,
↓		
hasonlíttott		Ugy Celia feje vagyon legfigesztve, mert nagyon nagy bánatja,
↑		
hasonló		Drágalátos könyve hull mint gyöngy görögve, vagy <i>mint tavasz harmatja</i> .

Makkai László: Balassi „ütötte lovaggá” az udvarló verset, az ún. virágéneket. Mivel a Balassi-versekre állandóan hull a virágénekekre vonatkozó „fajtalan”, „bujá” vád, fel kell tenni a kérdést e versek és általában a virágénekek társadalmi funkcióját illetően. A három Bebek-lány létezése talán nem lenne valószínűtlen, ha a hozzájuk írott leánykérő versek leánykérő versek lennének. A hozzászóló véleménye szerint nem azok, hanem a „pajkosság” fogalomkörébe esnek. A prédikátorok vádjai „helytállóak”: a 17. századi társadalomtörténet végtelen hadakozás a házasságon kívüli szerelem, a pajkosság ellen, bár a kivesszőzötteteket egyes adatok szerint sírva kísérték ki a város végére. Bűntették és üldözték a virágénekeket, ugyanakkor, úgy látszik, nem volt eredménytelen Balassi úttörése civilizációs szempontból sem.

Pirnát Antal: A „pajkosság” erkölcstörténeti kérdésének vizsgálatakor éles különbséget kell tennünk az arisztokrácia (itt elfogadták), és a polgárság, mezővárosiak, parasztok (itt elutasították) véleménye között. Két morál létezett: az arisztokráciáé és a polgárságé. (Pl.: Brassai János nemes lefejeztetése Kolozsvárott.)

Makkai László: A prédikátorok Méliusztól kezdve ugyanolyan szavakkal ítélik el mindkét társadalmi réteg „pajkosságát”.

Varjas Béla: Horváth I. a záróstrófa külföldi középkori mintákból származtatja. A Balassi-sor és -strófa esetében elég határozott az a vélemény, hogy nem kívülről, hanem belülről magyarázható, ellentétben Túróczi-Trostler J. és Julow V. véleményével. A záróstrófa esetében sem kell feltétlenül külföldi példákra visszamennünk. Mióta a 16. századi vers létezik (tömegével a 40-es évektől) — a záróstrófa megvan. Érvényesülnek ugyan középkori hatások, és a vers-szerkezeti formák igazolják is ezt. Balassi *In somnium* c. verse pl. tipikus középkori lovagi forma, szinte szóról szóra megfelel Walther von der Vogelweide egyik költeményének. Bár Vogelweidenél az álom politikai magyarázatú, a versszerkezet ugyanaz. — A „lírai önéletrajz” első felének felépítésére történtek kísérletek. Bonyolult kérdés, hogy mi a rendszere az *Aenigmától* a *Bocsásd meg Úristen...*-ig terjedő sorozatnak. A sorrend nem kronologikus; Erdélyi P. tévedett. A hozzászóló egyelőre nem fejtí ki feltevését. — A Tóth I. előadásában szerepelt három Bebek-lány létezése tény, sőt öt Bebek-lányról tudunk, bár az első fiatalon meghalt, és 1563-ban egy oklevél már csak harmat említ. A harmadik neve volt Judit. Mikor Balassi versét hozzá címezte, már férjénél kellett lennie, hiszen a költő nem szűzként, hanem *kegyesként* emlegeti, s ez asszonyt jelent Balassinál. De történeti érvek is alátámasztják ezt: 1575—76 táján Bebek Judit kb. 20—22 éves és így rég asszony lehetett. Húga, Anna, Kendi Ferenc felesége volt, Zsuzsanna pedig Báthory Istváné (a fejedelem unokaöccsége), házasságuk 1580 júliusában volt, egyetlen kiséi gyermekük Báthory Gábor lett (1587). Tehát mindhárman asszonyok — a Tóth I. említette vonatkozásban csak akkor lehetne szó róluk, ha leányok lettek volna. — Az *Árgirus*t nem Balassi írta. Az akrosztichon Albertvs Gergeit mutat, a -nek nem fogadható el, mivel csak a verssorok kezdbetűiből olvasható ki, s nem a strófák kezdbetűiből. Nincs példa arra, hogy a versszakon belül folytatódne az akrosztichon szövege, kivéve azt a ritka esetet, amikor az *utolsó* versszakban használja a költő ezt a megoldást. Ha még háromszáz versszak van előtte, miért zsúfolná a sorokba az akrosztichont? A Tóth I. által javasolt akrosztichon nem lehet tehát meghatározója a szerzőségnek.

Klaniczay Tibor: Az *Árgirus* szerzősége továbbra is eldöntetlen. — Szaudernél — egy recenziójában elbujtatva — olvashatjuk, hogy az *Árgirus*ban előforduló sorok Boccacciónál is szerepelnek. Távlatosabb előzmény az olasz költészet, de a magyar virágének-hagyomány is. Az *Árgirus*ból másrészt nyilvánvalóan kimutathatók erős erdélyi összefüggések. Pais D. írt a Gyulafehérvár környéki vallon etnikai elemekről; az *Árgirus*ról vannak adatok, következképp az *Árgirus*nak régi hagyománya volt ott, és valószínű, hogy valahol Erdélyben keletkezett. A kézirat is onnan került elő, és stílusa is leginkább az Erdélyben kifejldött hosszabb énekekkel rokon, nem pedig Balassiéval vagy a *Lucretia*-históriáéval. Nem Balassi a szerző, bár ismerhette a művet. 1589 eleji erdélyi útjával lehetett kapcsolatban, ha egyáltalán ismerte. Ekkor keletkezett a pásztordráma is. Amedeo di Francesco rámutat: a tündérnek, mint lénynek megjelenése a Júlia-ciklusban kapcsolatban van az *Árgirus* ismeretével. A kérdés nyitott marad, de erdélyi környezetben kell megoldást keresnünk az *Árgirus* keletkezés-problémájára.

Tóth István: Ami Klaniczay T. ellenvetéseit illeti: a Krusith Ilonához írott verset verselése, tartalmi vonatkozásai az 1577-es évekre teszik. A Dobó Krisztinához írott költemény kulcsszavai nemcsak az Anna-versekben találhatók meg (pl. „tán-cát ő úgy járja...”): Bebek Judithhoz, Júliához kb. ugyanígy fordul. Logikai, erkölcsibeli egyezések, vonatkozások alapján az előadó kronológiai javaslatát elfogadhatatlannak tartja. — A kor nagy költőinél valóban nem található példa a titkosírás alkalmazására az akrosztichonban, de szerepel a corvinákban és az egykorú olasz költőknél, sőt már Danténál is. Az, hogy Balassinál megtalálható, úttörését mutatja. A jelenlegi megbeszélés témája nem az *Árgirus*-széphistória szerzősége volt, hanem a Balassi által alkalmazott akrosztichonok jelentkezési módozatainak, mineműségének feltárása. Az *Árgirus*-széphistória szerzőségének kérdésével külön tanulmányban foglalkozik: *Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória* (Pécs, 1972.). Ezért az e feletti vitát feleslegesnek tartja, bár örül, hogy Balázs Ádám az *Eurialus és Lucretia* és az *Árgirus-széphistória* szerzőségének kérdésében vele azonos álláspontra jutott. Szerinte egy komplex vizsgálat eredményei adhatnak feleletet e kérdés eldön-

tésére, s nem odavetett, de nem igazolt megjegyzések dönthetik el ezt a kérdést. Ha megjelent Árgirus-tanulmánya huszonöt pontból álló érvelését megdöntik, úgy véli: Balassi szerzősége is revidéálásra szorul. Mindez azonban még nem történt meg. A „szemfájdalom” ténylegesnek tekinthető. Gerézy R. alapján Balassi János nem azonosítható a költő édesapjával, bár ezt Klaniczay T. sem állította. A költő egyébként Danckából hazatérve is betegeskedett. — A Bebek-lányokhoz írt versek a sztereotíp udvarlás velejárói, nem szerelmi vallomások, így miért ne kaphatott volna a másik két lány is? Krusíth Ilonát még csak nem is ismerte. Az Árgirus szerzőségéhez valóban nem elégséges, bár jelentős bizonyíték az akrosztichon; vannak más bizonyítékai is, melyekre az idő rövidsége miatt nem tér ki. Hogy miért nem a záróstrófában van a *-nek* toldalék, ennek oka az, hogy a költő ott saját nevét rejtette el. Gergei egyébként tanulótlára, barátja volt Balassinak, s kapcsolatban állt a Balassi-családdal. Az akrosztichonnak nem feltétlenül a szerző nevét kell tartalmaznia, tartalmazhatja esetleg a barátját, vagy azét, akinek művét ajánlja. Az előadó elvégezte már a Balassi-verseknek a *Lucretia-históriával* való összevetését, és a szerelmi részek szinte szóról szóra egyeznek Balassi szerelmes verseivel. A szerző azonosításához a további kutatásoknak genetikusan, stilisztikailag kell összehasonlítaniuk e műveket. Egyébként éppen Klaniczay T. fedezett fel hasonlóságokat ebből a szempontból.

Klaniczay Tibor: A legkülönbözőbb költők között történhet összevetés, hasonlóságot két távoli dolog között is lehet mutatni. Azonos kor, azonos irányzat, azonos közönség mellett — bár a szerzők életszíntere különböző: egyiké Felvidék, másiké Erdély — a hasonlóságok nem felétlenül teszik szükségessé a két szerző azonosítását. (Még Molière-nél és Vegánál is messzemelő hasonlóságokat találhatnánk.) Ugyanakkor még egyetlen költő életművében is nagy különbségek lelhetők. Egyáltalán: nem kell feltételezni, hogy csak egyetlenegy írni tudó ember volt a korban.

Varjas Béla: Még az sem bizonyított filológiai, megdönthetetlen érvekkel, hogy a *Lucretia-história* Balassié. Komlovszki T. is csak feltételezi ezt. Ami a hozzászólót illeti — bár saját maga szolgáltatott Komlovszkinak akrosztichon-bizonyítékot —, ő sem ért még egyet Balassi szerzőségével.

2. TÉMA: A KÁLVINI MŰVÉSZETFÖLFOGÁS ÉS MAGYAR VISSZHANGJA

Olasz Sándor (Szeged) előadásának szövegét a jelen kötet közli.

Schulek Tibor: Kálvin egyedül a biblikus énekeket tűrte meg. A Debreceni énekeskönyv énekeinek elrendezése Huszár Gál, és nem Kálvin hatása.

Kovács József: Saját levéltári gyakorlatából hoz fel példákat arra, hogy magyar földön mennyire nem tört gyorsan utat magának a protestantizmusnak a világi művészettel szembeni ellenérzése. Ezek szerint a soproniak pl. a középkori templomokból csak Bocskai idején merik kiszórni az oltárokat. Az evangélikus templomokban majd mindvégig van orgona — a hangszeres egyházi zenét nagyon is alkalmazta a hazai protestáns egyházi gyakorlat. Később, amikor erre már nem volt lehetőség, pl. a Nádasdy-birtokra jártak zenés istentiszteletre. Léteztek toronyzenészek, akik motettékát játszottak, lakodalmakba jártak el. Volt épületdíszítés (reneszánsz elemekkel átszőtt dekoráció, faragott gerendák stb., pompás öltözködés).

Kathona Géza: Kálvin *Institutiójának* magyarországi nyomairól a 16. században még nem beszélhetünk. Túri epigrammájáig, 1616-ig Magyarországon semmi más nyoma nincsen, magyar idézetet, szövegízlészet nyomát sem lehet találni. Huszár Gál Bullingerhez írott levelében említi, hogy a címzett műveit Kálvinéi mellett is olvassák. Kisebb kálvini művek hatását igen, de az *Institutio* hatását nem lehet kimutatni. Tehát Kálvinnak döntő fontosságú befolyása a magyar helvét irányú gondolkodásra nem volt. Ekkorra már bullingeri alapokon alakult ki nálunk a protestantizmus. Sztárai és Batizi működéséhez fűződik a magyar protestantizmusnak az a felfogása, hogy igazi bibliai irodalmat kell kialakítani. Emellett a 16. században a hazai protestáns körökben a biblikuson kívül más irodalom is van: A debreceni, a kolozsvári nyomda a verses históriák, a Trója-történetek stb. kiadásában jeleskedett. — Kálvin nyelvének nemcsak a francia irodalomban van kiemelkedő szerepe. Formai jelentősége általában rendkívül nagy. Eltekintve a tartalomtól, nyelve lakonikus; cicerói hatást kelt. Új tónus a 16. századi irodalomban. — A heidelbergi teológia hatásának eredménye, hogy Szenci Molnár Albert 1624-ben kiadta *Intitutio*-fordítását. A *II. helvét hitvallás*, Bullinger műve, nincs ellentétben

Kálvin teológiájával, de nem az övé. Az evangélikus énekek közül sokat átvettek (Váradi énekeskönyv). A tánc elítélése nem okvetlenül kálvini eredetű. Bornemisza is elítéli a táncot. Az orgonaelenesség zürichi (és nem genfi), bullingeri hatás. Szegedi Kis István egyszer hivatkozik Kálvinra, akkor is elítéli.

Máté Györgyi: Az előadó szerint a magyar az első közép-európai fordítás. Az *Institutio* címében szerepel a cseh fordítás. Szenci cseh kapcsolatai révén tudhatott a kiadásról. — Az orgonajátékkal, hangszerkidobálással kapcsolatban a hozzászóló megjegyzi, hogy Kálvin inkább védelmezte az igaz művészetet, semmint ellenezte volna. Hangsúlyozza, hogy Kálvin a *funkciós* művészetet állítja előtérbe és a csupán gyönyörködhető célzatú itéli el. A Kálvin utáni kálvinisták voltak azok, akik sokkal kevésbé ragaszkodtak a funkciós művészet elvéhez. — Kálvin csak a vallásos írőkat, műveket ismerné el? Nem, elismeréssel szól a pogány poétákról, bár óvja olvasóját óvzott figyelembevételüktől, de épp ez bizonyítja, hogy egyenrangú felekként kezeli őket. A katolikusok eszméit sokkal inkább elveti, mint a már távolinak érzett antik auktorokét. A hozzászóló mindezt idézetekkel bizonyította. Kálvin az imádságról és az éneklésről szóló részben kifejti, hogy a művészet egyetlen feladata, hogy az ész által felülvizsgált tartalmat fejezze ki, s a „czavargo gondolatok által idestova ne vonyattassék” (Inst. I. III. 888.). Azonkívül a tiszta érzelem szentesítse a mondánivalót. Miért nem lenne pozitív ez a tartalmat előtérbe helyező, a sallangokat letisztító művészt? — Kálvin nem egyértelműen „antireneszánsz”.

Téglásy Imre: Turóczi-Trostler J. szerint a Szenci Molnár Albert-fordítások „a fordítás és átdolgozás új, tudatos és elvszerű *filológiai* típusát képviselik”. Nem öncélú fordítás ez, hanem nagyon gyakorlatias filológiai céljai voltak Szencinek, több nyilatkozatának tanúsága szerint. Magánál Kálvinnál is központi szerepe van a filológiának. Az *Institutio*-ban revízió alá veszi a filológiai kérdéseket, ezzel is a pápista ferdítések ellen emeli fel szavát; tudjuk, hogy Kálvin számos kommentárt is írt. A vizsgált korban elkülönült a philologia profana és a philologia sacra. Kérdés, hogy melyikről van itt szó. — A hozzászóló megkérdőjelezi Szenci Molnár Albert fordításának manierista jellegét. Az előadó idézeteinek összevetése a latin eredetivel azt az eredményt hozza, hogy Szenci két-három szóval fordítja ugyanazt a tömörebb, több jelentésárnyalatot magában hordozó latin igét, vagy jelzőt (édesgetnecc hozzájoc, gyönyörködtetnec, meginditanac, magukhoz vonszanac — tükörfordítás). Nem manierista többletről van szó, csupán érthetővé kellett tennie a magyar olvasók előtt a szöveget, ebből adódik a többlet. Kálvin stílusa korántsem érdemli meg a tömör jelzőt, mert akkor mit adunk az antik írónak, Tacitusnak, Liviusnak?

Makkai László: Elismeréssel nyilatkozik a szegedi fiatalok hozzáértéséről. Egyetértően egészíti ki Máté Gy. hozzászólását: Kálvin szerint a természetet Isten nemcsak haszonra, hanem gyönyörűsége is teremtette; megengedett a gyönyörűség az egyházi irodalomban. A reformáció teológiai művei persze a tanítást helyezik előtérbe. — A magyar református egyházat 1580-ig, aztán 1640—1860 közt megint nem lehet kálvininak nevezni. A korai időszakban inkább egyénien méliuszí, eklektikus jelleg dominál, Béza erős személyes hatása mellett. Heidelbergből erős, de szűrt kálvini hatás érkezik. A későbbi hatást szemükre is vetik (pl. Pázmány az ortodoxoknak, Alvinczinek, a debrecenieknek, hogy Kálvin nevét használják, hivatkoznak rá). 1640 után a magyar református tábor ketté válik, a puritánok ritkán hivatkoznak Kálvinra. Úrvacsora-tanuk nem kálvini, hanem angol puritán hatás érvényesül. A 17. század első évtizedeit kivéve gyakorlatilag nincs egyértelmű kálvini hatás, a kálvinias jelzőt kell használnunk. — A művészetellenességgel kapcsolatban: Méliusz a táncról liberális módon nyilatkozik; *Kátéjában* a világi építkezésről ír, és kifejti, hogy pl. a kupák cifrálását, a világi históriák írását nem tiltja az Ige; az élet bizonyos luxusát helyesli; nem kötözködik, a nagy kérdésekre koncentrálnak. Decsi Gáspár azonban már aprólékos, szőrszálhasogató módon szól a világi dolgokról. Az ortodoxiára mindaz áll, ami a dolgozatban elhangzott. Az ortodoxia későbbi idejében a világi formák visszakerülnek az egyházba (Hollandia, Rembrandt). A későbbi református vonalnak a művészettel kapcsolatos álláspontja kevésbé szigorú, nem tiltja például az orgonát. Nem igaz, hogy számúzik a magyar prédikátorok a művészetet, bár a templomból nagyrészt kizárják.

Pirnát Antal: Kálvin magyarországi olvasottságáról a 16. század második feléből már van néhány adatunk: A század közepe tájáról az *Institutio*-ról is, a vége felé az erdélyi Brukenenthal-gyűjteményben több kálvinista mű mostanában kerül elő, éppen lutheránus tulajdonosoktól. Kálvinnak az érzéki művészetet elítélő nyilatkozataival párhuzamos helyeket találunk a katolikus ellenreformáció irodalmánál (pl.: mit szabad az oltárképen ábrázolni?).

Klaniczay Tibor: Helyesnek ítéli a poétikai téma felvetését. Nem eléggé ismert még Kálvin, ezért a dolgozat és a vita nem irodalomtörténeti kérdésekre koncentrált, holott nem Kálvin koncepciója az elsődleges, hanem, hogy miképpen gyakorolt (sok szempontból korlátozó) hatást Kálvin a nálunk kialakuló protestáns irodalom fejlődésére. Száz év, míg a magyarság többsége reformátussá lesz — és ebben a korban találjuk a legkevesebb szépíró. Ecsedi Báthory István *Foházkodásai* jeles prózai mű, de elszigetelt. A franciáknál a Báthoryénál korántsem magasabb értékű, hasonló jellegű irodalom nem elszigetelt. Jean de Sponde, a *Méditations* írója mellett több kálvinista író ugyanolyan elveket vall, megkötetéseik azonosak: melyeket a református zsinatok előírtak. Miért fejlődhetett ki a francia, holland írónál ugyanazokon a bibliai, szigorú alapokon bizonyos világi irodalom, amely aztán igen gyorsan átfejlődött a barokkba? Magyarországon semmi ilyesmi nem történt, Ecsedi Báthory elsüllyedt. Ha összehasonlítjuk Thurzó és Rákóczi udvarát, ugyanolyan gazdagságot, ugyanolyan vallásosságot, életstílust találunk; de míg az előbbiben virágzott a szépirodalom, Rákócziéban ennek nyoma sincsen. A felekezeti meghatározottság a döntő. Olasz S. mentalitásformáló kérdéseket vetett fel. A debreceni reformátorok nem tiltották a világi irodalmat; bensőséges, tartalmi vallásosság alakult ki, a világi irodalom pedig ekkor differenciálódott. A vezető egyházi emberek közül senki sem tartotta kárhóztatandónak pl. a históriás éneket. Az énekgyűjtő Újfalvi műfaji megkülönböztetést tesz a történeti énekek stb. között. Magyarországon Gyöngyösi az első kálvinista költő.

Keserő Bálint: Ugyanez az Újfalvi Imre pár évvel később Hodászival folytatott perlekedésében Európa fő doktorának nevezte Kálvint (az *Institutio* IV. könyvére hivatkozott). — A hozzászóló szerint az előadó dolgozatában korántsem keres tisztán kálvini hatásokat. — Kathona G. hozzászólásával vitázva megjegyzi, hogy az 1624-es Szenci-fordítás nem készülhetett csupán a heidelbergi kör igényeinek kielégelésére, hiszen ennek virágzása jóval előbbi időszakra esett és erre az időre már felbomlott. A dordrehti zsinat után más centrumok vették át az irányító szerepet. — Fontos probléma a fordítás elhelyezése Bethlen művelődéspolitikájában, 7–8 év relatív türelmi idő után, a szombatosok ellen fordulás idején.

Szegedy-Maszák Mihály: Téglásy I. az antik auktorokhoz hasonlította Kálvint; a korabeli latinhoz kell hasonlítani, nem az antikhoz! — Az angol kálvinizmusnak irodalomtörténetileg egyetlen számottevő alakja Milton, aki korai műveinek megírásakor még nem volt kálvinista, mikor kálvinista volt, nem írt, késői, nagy művei megalkotásakor pedig már nem volt az.

Merényi László: Téglásy I. mikrofilológiai módszerére hívja fel a figyelmet. — Kálvin nem manierista. A 16. századot szorításában tartó ciceroníanus kötelék ellen Kálvin az elsőként lép fel. A Szenci Molnár Albert-fordításban érnek össze az anticiceronianizmus szálai. A fordítás eszmeileg kálvini, korántsem lipsiusi, de stílus vonatkozásban a lipsiusi eszmény követőihez lehet sorolni. Az 1590 körüli, 1640-re erejét veszítő lipsianizmust és anticiceronianizmust regisztrálja az 1960-as Klaniczay-kötet. 1640 után csak az értelmi lényegét kiemelő irodalom alakul ki. Laskai Lipsius-fordítása a kettő közé, a 30-as évek ideológiailag sokarcú időszakába tartozik. Salánki mellett Szenci Molnár a legérdekesebb egyéniség. Olasz S. a második, aki Szenci Molnár-fordítás problémához nyúlt; Vásárhelyi Judit a *Discursus de summo bono* gazdasági, ideológiai, társadalmi keletkezéstörténetéről írt az országos diákköri fórum előtt sikert aratott dolgozatot. A hozzászóló hangsúlyozta az egyetemek közti együttműködés hasznosságát.

Kathona Géza: Az 1624-es Szenci fordítás idejére a 30 éves háború felszámolja a legjobb német kálvinista egyetemeket; Heidelberg akkor már valóban nem létezett, Wittenbergben képezték ki a magyarországi református lelkészeket; de Bethlen alatt minden kiemelt poszton a korábban Heidelbergben nevelkedett emberek álltak. Elhanyagolt fejezet Pareus Dávidnak a tanítványaival, magyar hallgatóival folytatott munkája. A heidelbergi disszertációk áttanulmányozása adhat erre a kérdésre választ. A kálvinizmus reneszánsza Pareus hatására indul meg Magyarországon, amikor Heidelberg már nem létezik.

Az ülésszak második napján a József Attila Tudományegyetem *Helvétorténeti Intéző Bizottságával* közösen — Dr. Kristó Gyula kandidátus egyetemi docens elnökletével — a reneszánsz korszak művelődésének és irodalmának kutatói *szegedi vo-*

natkozású témákat vitattak meg. A megbeszélés alapjául két tartalmas, nagyterjedelmű előadás szolgált. (A jelen kötet egyik előadást sem közli, mert azok könyv alakban a közeljövőben megjelennek.)

3. TÉMA: SZEGEDI KIS ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Először KATHONA GÉZA szólt városunk jelentékeny szülötté, Szegedi Kis István (1502—1572) munkásságáról, — s ez egyúttal megemlékezés volt a nagy reformátor halála évfordulója alkalmából. Az előadó mind ez ideig először vizsgálta meg Szegedi Kis külföldön több kiadásban megjelent nevezetes munkáit, s a forráskérdések vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a kitűnő teológus-író majd mindegyik műve — a kor legmagasabb színvonalán álló — kompiláció. A vita főleg ehhez a következtetéshez, továbbá Szegedi doktorátusának értelmezéséhez kapcsolódott.

Seres Zoltán éppenséggel tiltakozott a „kompiláció” kifejezés ellen, dehonesztálónak találva azt, s arra figyelmeztetve, hogy fejlettebb külföldi országokban is rendkívül árnyaltan értékeli a kutatás az ilyen — átvételekben gazdag, de nagyhatalású — műveket, életműveket.

D. Dr. Szőnyi György (Miskolc—Diósgyőr) lenyűgözőnek találta Kathona Géza aprólékos és a legkisebb részleteket is megvilágító forrásbizonyítását. Fontosnak tartotta azt is, hogy ennek nyomán újra megerősítést nyert a kálvinizmus hazai hatásának „nem direkt”, áttételes volta. Egyedül a doktorráavatás kérdést nem tekinti megnyugtatóan lezártnak.

Klaniczay Tibor örömmel üdvözölte az előadó eredményes erőfeszítéseit, melyek nyomán Szegedi Kis irodalmi tevékenységét végre realisan, az európai protestáns teológiai irodalom szerves részének, szerény, de nem jelentéktelen produktumának tekinthetjük. Egyetlen korrekciós javaslata: a démonológia bizonyos elemeinek ismeretét és közvetítését Szegedi Kis munkáiban érdekes tünetnek tarthatjuk; viszont el kell ismerni: a Szegedivel kapcsolatba nem hozható Bornemisza Péter ilyen tárgyú nyilatkozatai mégis csak sokkal fontosabbak, elsősorban mert „aktuálisak”, az akkori magyar valóságból merítenek. Mindkettőjük ilyen irányú érdeklődése rendkívül jellemző, és tulajdonképpen nem egyedülálló: az egész reneszánsz közvélekedés fontos eleme az okkultizmus komolyan vétele.

Ritoók Zsigmondné a démonológiával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy az oly „felvilágosult” Dudith-ot is mennyire érdekelte ez a kérdés. (Az MTA Könyvtárában levő egyik könyv széljegyzeteiből jutott erre a következtetésre. — Az adat kétszeresen érdekes, mert Dudith Szegedi Kishez hasonlóan szintén szoros kapcsolatban állott Beza-val.)

Schulek Tibor szerint az eredetiség kérdésénél — Szegedi ilyen értelemben való „védelménél” — fontosabb felfigyelnünk arra, hogy török uralom alatt, oly mostoha körülmények között ez a művelt és igényes prédikátor olyan hatalmas anyagot tudott összegyűjteni és feldolgozni, mint ahogy erről Kathona Géza meggyőzte hallgatóit.

Kathona Géza válaszában elfogadta Klaniczay kritikai megjegyzését egyetértve azzal, hogy pl. a magyar néprajzkutatás számára okvetlenül fontosabb marad Szegedi Kis stvännál az a Bornemisza, aki a hazai jelenségekre, saját tapasztalataira támaszkodott. Kiegészítésképpen megemlítette, hogy Szegedi sok egyházügyi kérdést is tárgyal. Főntartva az előadásban kifejtett véleményét — az előadó leszögezte: a nagy reformátor képe a források tisztázása után sem változik lényegesen, legfeljebb a Bullinger-i vonások erősödnek.

4. TÉMA: SZEGED MŰVELŐDÉSE A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN

A másik szegedi vonatkozású előadás során a város történetének tudós ismerője, BÁLINT SÁNDOR tulajdonképpen egy — a délföldi reneszánszszkori művelődés számos kérdését megvilágító — monográfia vázlatát ismertette. A Szegedi Kis évfordulóra való tekintettel különös nyomatékkal szólt a helyét irányú, „református reformáció” eddig alig ismert délmagyarországi, főleg szegedi úttöréséről; s arról, ami ennek direkt következménye volt: a szegedi református polgárság és értelmiség „kirajzásáról” és Nagyszombatól Kolozsvárig számos helyen e „jövvények” mozgékonyaságáról, gazdasági, kulturális stb. tevékenységük pezdító hatásáról.

Tolnai Gábor szólt elsőnek ehhez a témához. Hangsúlyozta: Bálint Sándor készülő, nagyon szükséges monográfiájának itt bemutatott részeredményei is messze

tulmutatnak a régi pozitívista táj kutatáson. Ezután a hozzászóló 1960 körül tett szenci és nagyszombati utazásai során szerzett tapasztalatairól számolt be: a máig megmaradt ő-zés s igen sok levéltári adat utal a 16. századi szegedi diaszpóra nyomaira. A Szegedről emigráltak tették magyarrá Szenczet. Az 1500-as évek derekától kezdve a város jegyzőkönyvei is magyar nyelven készültek; a névadás is magyar lett; s mindennek éppúgy van vagy lehet köze a „szegedi kirajzashoz”, mint Szenc legnagyobbat magyar író-születő, Molnár Albert élete több epizódjának (a családjában oly eleven Mátyás-tradíció a Fekete-seregben szolgált őshöz kötődik — és Szegeden különösen erős volt a Mátyás hagyomány; szőlőművelés Szenc környékén a 16. század második feléig nemigen volt, csak a szegedi menekültek beköltözésétől fogva — és Szenci Molnár apjának is volt szőlője.

Kovács József emlékeztetett arra, hogy valószínűleg Ráckeven is mgtelepdedtek szegedi exulánsok; majd — a Kathona Géza-előadáshoz is kapcsolódva — Szegedi Kis tanítvány-biográfusának Skarica Máténak tulajdonított, Kevi városáról való széphistória — legalábbis a ma ismert szöveg — eredetiségét vonta kétségbe.

Makkai László szerint Nagyszombat, Kassa és Debrecen mellett a szegedi emigránsoknak még egy negyedik jelentős központja volt: Nagyvárad. A katolikus értelmiség legjobbjai vonultak ide, különösen sok hűséges franciskánus. — Makkai L. volt az első a hozzászólók közt, aki arra az izgalmas kérdésre irányította a figyelmet: mi maradt meg a reneszánsz (és reformáció) korabeli Szeged gazdag kultúrájából, szellemi életéből a török hódoltság korában? Ebből a szempontból érdekes a 16. századi szegedi nyomda létezéséről folyó vita. [Mélius Újszövetség-kiadása — másodszor? az 1560-as—70-es évek fordulóján — állítólag szegedi impresszummal jelent meg; a különböző álláspontok és érvek legjobb összefoglalása: Vág Sándor: Szegedi nyomda a 16. században. Szeged, 1954. s legújabbban RMNy I. 262. l.]

Pirnat Antal arra figyelmeztetett, hogy az 1540-es években a Délalföld legfontosabb politikai és kulturális központja Temesvár volt (Szegedi Kis István is ide ment szülővárosából). — Egyébként elismerte a hozzászóló a szegedi kirajzás jelentőségét, még olyan erdélyi centrumokban is, mint Szászváros, melynek magyar polgársága a nagyhirű prédikátorhoz, Szegedi Lajoshoz haláláig ragaszkodott, pedig ő unitáriussá lett. (Később sem sikerült Szászváros teljes integrálása a német luteránus tömbbe.) — A szegedi nyomda létezését nem tartja kizártnak: volt nyomdájuk török területen az unitáriusoknak (D. Chytráus szerint, Temesvárott); s a zsidóknak is.

Klaniczay Tibor méltatta Bálint Sándor rekonstrukciós-visszakövetkeztető „apromunkájának” általános jelentőségét: a magyar reformáció kibontakozásában — úgy látszik — a feltételezetténnél sokkal nagyobb volt a magyar városi polgárság szerepe (s a magyar etnikum körében talán túlbecsültük a nemesség szerepét). Esze Tamás székesfehérvári adatai, dolgozatai után most Szeged múltjából került elő a magyar polgárság fontosságára utaló adatsor. — A hozzászóló örömmel üdvözölte épp ezért a szegedi helytörténeti kezdeményezést, mitől a nemzeti történet, kultúrhistóriánk eddig teljesen ismeretlen fejezetének megvilágítását remélhetjük.

Seres Zoltán a Trau vára mellett található, s Szegednek nevezett — valószínűleg a tatárjárás idejében keletkezett — településre figyelmeztetett. — Szerinte időben és térben a kirajzás sokkal nagyobb távlatában kell gondolkodnunk. — Ismeretlen forrásra utaló megjegyzése: van adat arra, hogy Méliusztól a szegediek követelik a nyomdaköltséget.

Varjas Béla szerint a török nem tűrte meg a nyomdákat. Kérdés — szerinte — hogy Szeged nem álhelynév-e? (Méliuszt erre János Zsigmond cenzúra rendelete is készíthette.)

Ritók Zsigmondné annak az embernek az adatait emelte ki, aki a magyarok közül először járt Kálvinnál. Belényesi Gergely — amikor Kálvintól hazajött — Szebenben helyezkedett el, s még 1554-ben is: concionator hungarus (számadaskönyvekből való adat). — A nyomdát illetően megjegyzi: Debrecen egyik elővárosát Mezőszegednek nevezték; az értő fülnek Szeged Debrecen is jelenthet.

Kristó Gyula elnöki zárszavában a két szegedi témájú előadást és a második nap vitáját együtt méltatta, s fölhívta a figyelmet azokra a sürgető feladatokra, amelyek a szegedi művelődéstörténet reneszánsz periódusának kutatóira várnak.

BALÁZS MIHÁLY

ANDRZEJ FRYCZ-MODRZEWSKI

— Halálának négyszázadik évfordulójára —

A XVI. században aranykorát élő Lengyelország kultúrájának első-sorban két alakja ismert nálunk: Kopernikusz és Jan Kochanowski, a század egyik legnagyobb költője. Andrzej Frycz Modrzewskiről (Andreas Fricius Modrevius [1503?—1572]), a kor Európa-szerte ismert politikai gondolkodójáról keveset tudunk. Az elmúlt évben — halálának négyszázadik évfordulóján — hazájában tudományos ülészakot szenteltek a „lengyel Erasmus” munkásságának, s ezt az alkalmat kihasználva emlékezünk meg mi is tevékenységéről.

Antikvitás-élményét, a korabeli Lengyelország és Nyugat-Európa viszonyainak kitűnő ismeretét, enciklopedikus tudását politikai ideáljai szolgálatába állító gondolkodó volt, aki kérdésfelvetéseivel, gondolkodásmódja következetességével, személyes bátorságával egész Európát ámulatba ejtő társadalomfilozófiát alkotott. A lengyel köznemesség mozgalmainak árja vetette fel, de egyenesvonalú humanizmusa, megrendítő erejű patriotizmusa, látókörének széles horizontja lehetővé tették, hogy bizonyos mértékig túllépjen a köznemessi mozgalom korlátain, polgári tendenciák megszólaltatójává váljék, s a korban oly aktuális centralizált lengyel állam megteremtésének lehetőségeit mérlegelve ne szorítkozzék csupán részletkérdésekre, hanem a XVI. század társadalmi-politikai viszonyainak átfogó képét adja. Nagyformátumú reneszánsz egyéniség volt, feladatát következetesen vállaló erős jellem, akinek életútja a reneszánsz nagy alakjait idézi.

Származása — apja Wolborz városka vajdája volt — lehetővé tette, hogy megismerkedjen a század első évtizedeiben megindult refeudalizáció következményeivel, a megnövekedett gazdasági lehetőségei következtében egyre agresszívabbá váló nemesség önkényeskedéseivel, a gazdasági és politikai befolyását egyre inkább elvesztő polgárság törekvéseivel és az egyre elnyomottabbá váló parasztság sorsával. Krakkóba 1517-ben, az egyetem virágzásának alkonyán érkezett, s így a fővárosban elsősorban nem a korszerűtlen, skolasztikus merevedett egyetem jelentett számára élményt, hanem a humanista tradíciókat még őrző város, amely főleg német ajkú polgárai révén feszülten figyelte a németországi eseményeket is. A hajdani hírnevét egyre inkább elvesztő krakkói egyetemtől 1523-ban megvált, és a húszas évek politikai küzdelmeiben nagy szerepet játszó, a köznemések erőit összefogó Jan Łaski érsek szolgálatába szegődött. Az érsek halála után a Zápolya János támogatásával egy nagy Habsburg-ellenes európai front megteremtésén fáradozó, de később Zápolyát eláruló condottieri, Hieronim Łaski (Łaski Jeromos) szolgálatába

állt, s komoly diplomáciai feladatokat teljesített. 1531-ben Wittenbergbe érkezett, ahol tovább folytatta tanulmányait és megismerkedett Melanchthonnal. Nem kevésbé szoros volt kapcsolata az európai hírnévre szertevő reformátorral, ifjabb Jan Łaskival, az érsek unokaöccsével és Erasmus barátjával. 1536-ban Modrevius J. Łaski megbízatásának teljesítésére Bázalba utazott, hogy átvegye az elhunyt Erasmus örököseitől a nagy tudós Łaski által megvásárolt könyvtárát. Hazatérve a köznemesség leghaladóbb, s a királyi udvarral is kapcsolatokat fenntartó csoportjával, Andrzej Trzecieski körével épített ki kontaktust. Trzecieski körének olyan tagjai voltak, mint Mikołaj Rej, vagy a lengyel antitrinitarizmus történetében később kulcsszerepet játszó Franciszek Lismanin.

A Łaski-család szolgálatában nemcsak a korabeli Lengyelország erőviszonyait ismerhette meg, hanem bepillantást nyerhetett a kortárs Nyugat társadalmi-politikai viszonyaiba, kapcsolatba került a XVI. század első felének ideológiai áramlataival, s személyesen is megismerkedett Erasmus és Melanchthon körével. Otthon megismerhette e legkorszerűbb irányzatok lengyelországi recepcióját is, s így alaposan felfegyverkezve kezdhette el publicisztikai tevékenységét.

Első munkáiban részletkérdésekről, de a nemesi köztársaság lényegéről árulkodó részletkérdésekről értekezett. 1543-ban megjelent, a gyilkosságról szóló művében (*Lascius sive de poena homicidii*) érveit még Hieronim Łaski szájába adja, de éles kérdésfelvetése, szenvedélyes, ugyanakkor optimizmussal teli hangja későbbi nagy művét idézi. A nemesi előjogok egy példátlan drasztikussággal megnyilvánuló formáját támadja, amikor a humanizmussal, a józan ésszel összeegyeztethetetlennek tartja, hogy a nemesek egy plebejus — szóhasználatában ez polgárt és parasztot egyaránt jelent — meggyilkolásáért minimális összeg kifizetésével bűnhődjenek. Szenvedélyes humanizmusa nem ismer nagyobb vétket az embertárs megölésénél, s követeli, hogy a gyilkos társadalmi hovatartozásától függetlenül halállal büntetessék. A műve nyomán kirobbant felháborodás és vita nézeteinek újabb és újabb, egyre radikálisabb megfogalmazására kényszerítette — összesen négy értekezést írt erről a témáról —, másrészt a társadalmi problémákat komplex módon megragadó mű elkészítésére ösztökélte. Ilyen irányú fejlődését bizonyítják további értekezései, amelyekben a XVI. századi lengyel társadalom más szimptómáit vizsgálja, de egyre mélyebbre nyúlva, egyre inkább a lényeges kérdésekhez közeledve.

„Miért van a nemesnek háza és vagyona a városban, ha a polgároknak nem lehet birtokuk falun” — kérdezi másik ez időben írt művében, s a nemességet támadó kérdésfelvetés a nemesi előjogok bírálatává szélesül. Ezeket a műveket konkrét gyakorlati célok inspirálták, s hasonlóan gyakorlati cél — a tridenti zsinat összehívásának híre — ösztönözte az 1546-ban megjelenő, a zsinati küldöttek kiválasztásáról szóló munka megírására is. A benne megfogalmazott demokratikus követelések — a küldötteket széles körű, a plebejusokat is figyelembe vevő választás útján jelöljék ki — potenciálisan magukba foglalták a később kifejtett gondolatokat is.

E kisebb terjedelmű munkák meghozták számára az elismerést, s megerősítették a királyi udvarral már korábban is eleven kapcsolatait, s a király központosító törekvéseinek szószólójává vált. 1547-ben tagja

lett a királyi kancelláriának, és ismételten komoly diplomáciai feladatokkal bízták meg. Prágától Antwerpenig egész Európát bejárta. Az 1548-ban meghalt Zsigmond király helyére kerülő Zsigmond Ágoston — akivel Modrevius már korábban is jó viszonyban volt —, adhatta a végső ösztönzést a nemesi köztársaság társadalmi-politikai viszonyait átfogóan értékelő munka elkészítéséhez. A trónra lépő ifjú királytól azt várta a nemesség, hogy utat nyit törekvéseinek, ezért hatalmas erővel támadt fel a püspökök és mágnások elleni harc. A nemesség konkrét vagy kevésbé konkrét tervek sorozatával állt elő. A Németországból hazatérő Modrzewski ezt a parázs reformhangulatot igyekezett hasznosítani, amikor minden egyéb teendőit háttérbe szorítva megírta „*De republica emendanda*” (Az állam megjavításáról) című hatalmas munkáját. Olyan művet alkotott, amely nem csupán azért vált jelentőssé, mert a köznemesi írók — Mikołaj Rej, Stanisław Orzechowski — terveitől eltérően nem csak egyetlen, vagy néhány fontosnak vélt, legtöbbször a szerzőt legkövetlenebbül érintő kérdésre fordított figyelmet, hanem a XVI. századi Lengyelország társadalmi viszonyait átfogóan elemezte, s nem rekedt meg a köznemesség szűk érdekeinél, hanem korszerűsége és újdonsága a köztársaság ügyének közérdekű megragadásában rejtett. Őt kötetből álló műve (A szokásokról, A jogról, A háborúról, Az egyházról, Az iskoláról) 1551-ben azonban nem jelenhetett meg teljes egészében, mert az utolsó két könyv kiadását az egyházi cenzúra nem engedélyezte. Mivel a krakói főpapok ellen folytatott harca nem járt sikerrel, három évvel később, 1554-ben Bázelen láthatott napvilágot a teljes mű. Megjelenése európai esemény volt — latin nyelven íródott —, egész Európában elterjedt. Lelkes üdvözléseket és kíméletlen támadásokat hozott a szerző számára.

Giustiniano paduai humanista levélben kereste fel Modreviust, amelyben a távoli szarmata művének hallatlan aktualitásáról írt. Állítását igazolandó a háborúról szóló fejezetet lefordította spanyol nyelvre. De kedvező visszhangra talált Modrzewski munkája svájci és német humanista körökben is. 1557-ben Wolfgang Weissenburg már az egész művet lefordította németre. Ebben az időben született egy teljes francia fordítás is, amelynek fordítójáról és kiadójáról már semmit sem tudunk. A XVII. századból fennmaradt a mű két egyházi szláv nyelven készült kézírata Oroszországban. A könyv népszerűsége és széles elterjedtsége következtében kivívta magának a reakció támadását nemcsak Lengyelországban, hanem minden katolikus államban. Hamarosan a tiltott könyvek listájára került.

Másrészt Modrzewski számára egyre inkább kétségesse válik programjának gyakorlati megvalósíthatósága. Nyilvánvalóvá válik, hogy a nemesi arany szabadság hazájában a nemesség előjogait támadó, polgári tendenciákkal terhes koncepció nem realizálható. Hiába fordul felhívással 1557-ben a nemességhez, süket fülekre talál. A kiábrándulás jelei megmutatkoztak már művének új, kibővített, 1559-ben Bázelen megjelent kiadásában is. Az eredeti koncepciót megtartotta ugyan, de kiegészítette korábban írt — szintén latin nyelvű — értekezéseivel, valamint etikai kérdések boncolgatásával. Az etikai fejtegetések előtérbe kerülése együtt járt a korábban egyértelmű optimizmus és a realizálhatóság iránti feltétlen bizalom elvesztésével.

Modrzewski koncepciójának alapja a sokrateszi, cicerói, valamint a

reneszánsz filozófiából öröklött racionalisztikus emberfelfogás volt. Számára az emberi magatartásformák egyedüli alapja az ész, mint a jó és a rossz megítélésének képessége, amely részben született erény, de az ember szívós munkával meg is szerezheti, s amely felfogásában szinonim a bölcsesség és tudás fogalmaival. Racionalizmusa összetettebb, mint a szokrateszi felfogás, mivel nála komoly szerepet kapnak az emberi érzések és szenvedélyek is, amelyek hasznosak, mint cselekvésre ösztönző indítékok, ha az ész uralkodik rajtuk s megfelelő irányba tereli az általuk kiváltott cselekvésigényt, de amelyek veszedelmes erővé válhatnak, ha az ész regulázó hatása nélkül működnek. Mivel etikai racionalizmusa értelmében az emberi szenvedélyek és indulatok a jóról és rosszról szerzett általános ismeretek megszerzése, a tevékenység tárgyának megismerése, valamint önmagunk megismerése útján erényekké alakíthatók, másrészt a társadalmilag rossz cselekedetek a jótét megismerése, valamint a rossz megszokása következtében kialakult téves megrögződések céltudatos neveléssel (önneveléssel is!) kitörölhetők, emberfelfogása — kiindulópontjában legalábbis — magába hordozza egy optimista kicsengésű társadalomfilozófia lehetőségét.

A legnagyobb tekintélynek elismert emberi ész világánál veszi vizsgálat alá a társadalmi jelenségeket is, hiszen az ember számára csak mint társadalmi lény létezik, az emberi erényeket társadalmi szerzeményeknek tekinti, amelyeket a társadalmi környezet, az egyén tevékenysége és a nevelés alakítanak ki. A racionalizmus által vezérelve próbálja meghatározni az állam feladatát is, s a középkori teóriákat elutasítva az államot Arisztotelész és Cicero jegyében úgy definiálja, mint a polgárai javára és boldogulására létrejött közösséget. Míg azonban kortársai (pl. Orzechowski) az arisztotelészi mintát arra használták föl, hogy a parasztokat, kézműveseket és kereskedőket párhuzamba állítsák az ókori állam rabszolgáival, Modrzewski felfogásában állampolgárnak tekinthetők mindazok, akik az adott állam területén lagnak.

Ezen a ponton azonban megmutatkozik a köznemesi mozgalom sodrából kiemelkedő gondolkodó ellentmondásossága: hangsúlyozza ugyan a törvény előtti egyenlőség szükségességét, rendkívül fontos, hogy nála a plebejusok ügye nemcsak mint morális, hanem mint jogi kérdés is megfogalmazódik, de a földtulajdonnal nem rendelkező paraszt csak akkor válik egyenrangúvá, ha kifizette adóját, ha lerőttta a nemes iránti kötelezettségeit. Természetesen az egyre erősödő refeudalizáció időszakában ezek, s a parasztok helyzetének javítását célzó más elképzelései — a terhek egységesítése, az úriszék eltörlése, a központi hatalom szerepének megnövekedését biztosító, a helyi visszaéléseket korlátozó, a törvény előtti egyenlőség érvényesítésére hivatott további elgondolások — rendkívül fontosak voltak a maguk ellentmondásosságában is. Hasonló ketősség nyilvánul meg a *nemesség* fogalmának és szerepének Erasmus hagyományaira épülő interpretálásában is. Egyrészt megkülönbözteti a haza érdekében fegyvertforgató lovag fogalmától, s hangsúlyozza, hogy az ország védelme már nem csupán a nemes feladata és igyekszik a fogalmat etikai és az egyéniség más erényeit magába foglaló tartalommal feltölteni, másrészt használja a szót eredeti, az egyén származására és ezzel összefüggésben a társadalmi hierarchiában betöltött szerepére utaló jelentésében is.

Ezek az ellentmondások egyrészt a köznemesi mozgalommal kapcsolatot tartó gondolkodó ellentmondásai, ugyanakkor azért is helyet kaphattak koncepciójában, hogy azt a nemesség számára is elfogadhatóvá tegye. Nem is tekintette céljának a különböző társadalmi rendek egybeomlását, hanem arra törekedett, hogy a mágnásokban és a köznemességben társadalmi pozícióik következtében kialakult gőgöt és gyűlöletet kiirtsa, amelynek természetes következménye lett volna, hogy a nemesség lemond privilégiumainak nagyobbik részéről.

Modrevius művének van egy másik, az előzővel szoros kapcsolatban levő, de attól mégis jól elválasztható rétege, amelyben az ideális állam képe rajzolódik ki. Gondolatmenete ugyanis a viszonyok leírásán és értékelésén, valamint a realitás határán álló javaslatokon keresztül eljut egy olyan szintre, ahol a korabeli Lengyelország viszonyai között megvalósíthatatlan tervek fogalmazódnak meg, ahol erőteljesebben megjelennek a nyugat-európai élményeket tükröző polgári tendenciák. Állama széles körű demokratizmust biztosító, ugyanakkor erős központi hatalmat feltételező, s ennek következtében a centralizált apparátusra támaszkodó, bár tulajdonképpen a hagyományos „kevert-állam” (vegyes államforma) egy változata. A teljesen egyenjogú állampolgárok viszonyát az általa erkölcsösnek tartott magatartásformák, a közvélemény, valamint a társadalmi szokások által kialakított normák irányítják. Fontos szerepet kap koncepciójában a jog is, mint az emberi szenvedélyek és indulatok megfékezésének eszköze, de elsősorban arra hivatott, hogy visszaállítsa „jogaiba” az állam alapját képező jó szokásokat és a jóindulatot. Modrevius nagy jelentőséget tulajdonít a királyi hatalommal kapcsolatos kérdéseknek. A centralizált hatalom mellett foglalt állást, de a lengyelországi viszonyok között nem lehetett az abszolút monarchia teoretikusa. A hatalom teljes megszerzésére törekvő, a királynak csupán formális szerepet szánó köznemesi mozgalom idején inkább úgy bővítette azok szűk programját, hogy kiszélesítette törekvéseiket. Művének 1559-es kiadásában már egy olyan szisztémát dolgozott ki a király megválasztására, amelyben részt vehettek a polgárok és a parasztok is. Persze maga is észreveszi ennek keresztülvihetetlenségét, mert megjegyzi, hogy ha a paraszt nem tud részt venni valamilyen oknál fogva, akkor nemes is helyettesítheti.

Ugyanakkor a köznemesség törekvéseivel szemben korlátozni akarja az országgyűlés szerepét, támogatja a királyt az országgyűlésen résztvevők számának csökkentésében, a pénzügyi reform elfogadtatásában, s kulcsszerepet szán a szenátusnak az állam irányításában. A szenátust azonban úgy definiálta, mint az állam legbölcsebb, legerényesebb, legképzettebb tagjainak közösségét, amelynek tagjai a király tanácsadóiként dolgoznak az állam javára. Már egyik legelső értékelője, Giustiniano észrevette, hogy a nagy tudású embereknek, tudósoknak szánt nagy szerepben közel áll az állam platonai felfogásához.

Művében rendkívül jelentősek a centralizált államapparátus létrehozását szorgalmazó javaslatok; Bodint megelőzve indítványozta a törvényhozó és bírói szervek kettéválasztását, amelyekben szintén képviselné magát minden társadalmi csoport, tehát a nem nemesek is. Valószínűleg a Csehországban jártakor megismert cseh testvérek társadalmi nézeteiben megtalálható szigorú szokásjogok hatására dolgozta ki a tár-

sadalmi élet minden területére — még a családok életére is — felügyelő szervek rendszerét.

Morus Tamással rokonítja az emberi munkáról vallott felfogása, amely bizonyára nem független a reformáció svájci ágának eszméi befolyásától. „Azok, akik mások munkájából élnek, szegények és nem lehet őket boldognak tartanunk” — írja, javaslatot tesz arra, hogy az állam vizsgálja meg, megfelelő munkát végez-e minden polgára, tudja-e igazolni tevékenysége hasznosságát. Modern polgári törekvéseknek ad hangot akkor is, amikor a társadalom keretein kívülre taszított ún. „szegényemberek” helyzetének megoldására az állam által biztosított munkaalkalmakat javasolja.

Modrevius társadalmi koncepciója szerepet kaphatott a lengyel heterodoxia szociális nézeteinek megformálódásában is. Bár a kutatás jelenlegi állása szerint még viszonylag keveset tudunk arról, hogyan élt tovább öröksége a század második felének eszméi áramlataiban, meg kell említenünk azt a litvániai kört, amelynek közreműködésével létrejött művének első lengyel nyelvű kiadása. Az 1577-ben megjelent kiadvány első sorban Cyprian Bazylik érdeme, de a műhöz előszót írt a kálvinizmus litvániai apostola, Andrzej Wolan és a litván antitrinitarizmus két jelentős alakja, Maciej Strykowski és Szymon Budny is. Hármójuk közül első sorban Wolan értékelte a műben megfogalmazott gondolatokat, míg Budny inkább a vállalkozást elősegítő mecénás érdemeit emelte ki, s bár megemlíti, hogy a mű külföldön nagyon híres, első sorban mégis a lengyel irodalmi nyelv fejlődésében játszott szerepét tartja fontosnak. Nem kétséges ugyanakkor, hogy Budny az anabaptisztikus elképzeléseket hirdető lengyel testvérek elleni polémiájában felhasználta Modrevius munkáját is. Hallatlan érdekes ugyanakkor az, hogy az említett kiadás nem teljes, és éppen az egyházzól (!) szóló részt nem tartalmazza, ami már önmagában is elárul valamit Modrevius nézeteiről.

Wolan ugyanis méltán tekinthette magát Modrzewski szociális nézetei folytatójának, de vallási kérdésekben Frycz gondolatmenete más úton haladt, mint az egyre radikalizálódó protestantizmusé. Ő nem tekintette lényegesnek a teológiai kérdéseket, hanem az erasmusi hagyományokat folytatva elsősorban az erkölcsi problémák iránt érdeklődött. Hasonlóképpen a nagy humanista nyomdokain járva tűzte ki programjául a keresztény univerzalizmus újrateremtését. Különösen érvényes ez könyvének első változatára, amelyből egy erkölcsileg magas fokon álló, az igazi keresztény élet szervezőjeként felfogott egyház körvonalai bontakoznak ki. Mélységesen meg volt győződve arról, hogy a kereszténység egysége megvalósítható s ez terveinek megfelelően egy egyetemes zsinat feladata lett volna, amelynek tagjai az érdemek és erények figyelembevételével választatnak meg. Ezen a zsinaton részt vett volna minden felekezet, s nemcsak a püspökök, hanem — mint a bibliával indokolja — az egyház minden rétege, sőt világi képviselők is.

Ennek megfelelően konkrét teológiai kérdéseket taglaló, humanista önfegyelemmel megírt műveiben kerüli a kérdések kiélezését, s általában arra törekszik, hogy a nézeteltéréseket csupán a pontatlan szóhasználatra vezesse vissza. A vitás kérdésekben első sorban a bibliát tartja perdöntőnek, de figyelembe veszi az egyházi hagyományokat is. (Itt főleg a krisztusi tanításokhoz legközelebb álló ősegyházra gondol.) A kérdések ilyenén

megfogalmazásában elsősorban Melachthont tekinti példaadónak. Ugyanakkor lehetségesnek tartja a megegyezést a keleti egyházzal is, s a legfontosabb vitás kérdésekben — az úrvacsora egy vagy két szín alatti vétele, a cölibátus ügye — a görögkeleti egyház álláspontját tartja elfogadhatónak. Ezek a tervek azonban nélkülöztek minden realitást, s hasonlóan irreálisak voltak az egyház felépítésére vonatkozó elképzelései is. Követelte, hogy ne csak a nemesség képviselői tölthessenek be egyházi hivatalokat, a püspököket elképzelése szerint minden társadalmi osztályt képviselő egyházi és világi személyeknek kellene választaniuk. Még radikálisabbak a pápaság intézményét támadó tanok. A bibliára hivatkozva tagadja Róma püspökének jogát arra, hogy a keresztény világ vezetője legyen. Javaslata szerint minden tíz évben az egész kereszténységet átfogó zsinatot kell tartani, amelyen minden ország két küldöttel képviseltetné magát, s ahol tíz jelöltet választanak a pápai hivatal betöltésére, amelynek tagjai évenként váltogatnák egymást, cserélgetve ezáltal a keresztény világ jelképes fővárosát is.

Bár nézeteinek e humanista-radikális ága egészen a hatvanas évekig folytatódik, a tervek megvalósításáért síkraszálló gondolkodónak a gyakorlat szintjén egyre inkább le kellett mondania az egyetemes érvényű kérdésekről, s kitartott ugyan a vitás problémák megoldhatósága mellett, a megoldhatatlan látszó ügyek egyre kevésbé voltak általánosak, egyre kisebb társadalmi csoportokat érintettek. Közvetlen gyakorlati céllal irt teológiai fejtegetéseiben kezdetben még a katolikus és protestáns egyházak közötti nézeteltérések megszüntetése lehetett a cél, később már a lutheránus-kálvinista vitákban próbált közvetítő lenni, hogy élete utolsó szakaszában már az éppen megszilárduló kálvinista egyházon belül Stancaro fellépése miatt kirobbant ellentéteket próbálja elsimítani. Stancaro ügyében elfoglalt álláspontja ékesen bizonyítja, hogy a közvetítő szerepkörre vállalkozó Modrzewski a konkrét teológiai kérdésekben egyre radikálisabb lesz. Nem helyesli ugyanis Stancaro kizárását a lengyel egyházból, hanem próbál egy mindkét fél számára elfogadható álláspontot kialakítani. E szerep vállalása ugyanakkor összefügg azzal, hogy elsősorban erkölcsi kérdésekre érzékeny vallásossága az e nézőpontból valóban jelentékteleneknek tűnő teológiai viták mélyebb tartalmát nem értette meg. Ezért, bár gyakorlati eredményekkel nem járó közvetítő törekvései egyre radikálisabb irányba viszik, ő maga sohasem tekinti olyan fontosnak ezeket a teológiai vitákat, hogy nyíltan szakítson a katolikus egyházzal, hogy bármelyik protestáns irányzat szolgálatába szegődjön, lemondva ezzel a humanista tradíciókat folytató keresztény univerzalizálás igényéről. A század közepére ez az igény már jórészt illúzióvá válik, s ez Modrevius munkásságában a fenti módon tükröződött is; de — annak ellenére, hogy az ötvenes évek végén már eldőlt, hogy a katolikus táboron belül mely erők kerekednek felül — még 1559-ben is IV. Pál pápához fordul utópisztikus terveivel. Ezért, annak ellenére, hogy a hatvanas években közeledett az ariánusokhoz, az ebben az időben keletkezett műveinek egyikét (Sylwe quator) a XVII. század elején Angliában főleg lengyel emigránsokból kialakult ariánus közösség le is fordította angolra, mégsem tekinthető ariánusnak. Fő célja a hatvanas években is a teológiai kérdésekben „rendet tevő” és a nemzeti egyház egységét visszaállító nemzeti zsinat összehívása volt, s ennek megvalósulását elsősorban a királytól várta.

A háborúról szóló fejtegetéseinek kiinduló pontja is morális jellegű volt, nem stratégiai kérdéseket tárgyalt, hanem a háborúval és békével kapcsolatos általános erkölcsi és gyakorlati kérdéseket vette sorra. Néze- teiben itt is felfedezhetők a köznemesei inspiráció elemei. A nyugati piac nyújtotta lehetőségeket kihasználva csendes, de annál hasznosabb gazdál- kodást folytató, s a belpolitikai harcokban elfoglalt köznemesség ellenzett mindenféle háborút. Modrevius gondolatai azonban túlmennek ezeken a köznemesei kereteken. A háború elkerülhetőségének tézise logikusan kö- vetkezik filozófiájából: az állam belső problémáihoz hasonlóan az államok közötti konfliktusok is megoldhatók a kölcsönös meggyőzés és megértés útján. Semleges, vagy olyan bírók segítségével, akiket a rendezés idejére feloldanak az uralkodónak tett eskü alól, a konfliktusok megszüntethetők. Innen eredeztethető az a gondolata is, hogy — ha mégis kitörne a háború — mindig az győz, aki igazságos ügyet véd. Ez utóbbi elméleti tézisé- t úgy próbálja megvédeni a gyakorlati tapasztalatok cáfoló erejétől, hogy megtoldja gondolatmenetét azzal, hogy ha az igazságos ügyért harcoló állam mégis vereséget szenvedne, akkor valami más okkal szolgált rá az isteni büntetésre. Nem marad azonban csupán az elmélet szintjén, hanem megfogalmaz egy sor gyakorlati, a lengyel állam védelmét biztosító, ugyanakkor nemzetközi érvényű, a háborúzás kérdéseit érintő teendőt. Könyve alapkoncepciójával összhangban követeli a háborús terhek de- mokratikusabb elosztását, élesen támadva a nemesség és az egyház pozí- cióit. Konkrét tervei vannak Lengyelország határainak állandó védel- mére: egyebek közt a középnemese- k határmenti területekre való telepí- tésével próbálja ezt biztosítani. A háttudomány elsajátítására speciális iskolák felállítását szorgalmazza, a hadi költségek fedezésére állandó pénzalap megteremtését javasolja, és sok más gyakorlati kérdésben próbál megoldást találni.

Másrészt, bár Modrevius nem jogi munkát írt, sok tekintetben ha- sonló következtetésekre jut, mint a nemzetközi jog megteremtői. A len- gyel nemesség biztonságvágyát és a keresztény etikát összeötvöző morális jellegű fejtegetéseiben a háború elkerülhetőségének módzatai hangsúlyo- zódnak. Nála a háború csak akkor tekinthető jogosnak, ha az államot ért sértést más módon nem lehet orvosolni, tehát abban az esetben is el- kerülhetőnek tartja, ha indokolt lenne ugyan, de megvannak kiküszöböl- hetőségének lehetőségei. Messzire mutató elképzelései vannak a hadvise- lés módzatairól, a háború utáni rendezésről, a győzelem utáni teendők- ről, győztes és legyőzött viszonyáról. Megköveteli a háború okozóinak felelősségre vonását, de az emberi humanitás jegyében szigorú rend- szabályokat követel a visszaélések, rablások, fosztogatások ellen. Gondo- latai részben lengyelországi hagyományokra, részben európai előzmé- nyekre támaszkodnak, de maga is fontos szerepet játszott a nemzetközi jog kialakulásában. A Szent Ágostonra visszavezethető XIII—XIV. szá- zadi elméletek által inspirált fejtegetései az európai gondolkodás szerves részévé váltak. A Grotiust megelőző jogtudósoktól (Gentilis, Vitoria) füg- getlenül hasonló következtetésekre jutott, bár műve nem tekinthető ki- fejezetten jogi kérdéseket taglaló munkának. Különösen fontos ebben a vonatkozásban, hogy Grotius felhasználta Modrzewski művét, munkáiban több olyan részlet található, amely a lengyel előd ismeretéről tanúskodik.

Monumentális művében az emberről és az emberi közösségről alko-

tott nézeteinek megfelelően rendkívül nagy szerepet kapnak a nevelés kérdései. A nevelés és művelődés egymással szoros kapcsolatban levő folyamataiban kell kiformalódnia Modrevius szerint a „megjavított” állam emberének, az uralkodó osztály tagjai ilyen módon szabadulhatnak meg a társadalmi hierarchiában betöltött szerepük következtében rájuk rakódott gyarló tulajdonságoktól. Ezért eszményi államában a nevelés a társadalmi rend egyik alapvető biztosítója lenne. Ennek megfelelően élesen támadja az egyház által irányított iskolarendszer élettelenységét, társadalmilag haszontalan voltát, s bár az általa elgondolt szisztémában is kulcsszerepet kap az egyház, funkcióját mint a tiszta keresztény erkölcs védelmezője és propagátora tölti be. Az egész művet átható demokratizmus ebben a fejezetben is megmutatkozik. Nem tesz különbséget nemes és nem nemes között, szerinte a társadalom minden tagjának azonos iskoláztatásban kell részesülnie, hogy a közösség számára hasznos munka elvégzésére alkalmassá váljék. Egy, az egész Lengyelországot átfogó iskolarendszer kiépítését javasolja, amelynek anyagi fedezetét az egyház biztosítaná. Bár maga nem volt pedagógus, gyakran foglalkozik a nevelés konkrét kérdéseivel is, a szakértő biztonságával hangsúlyozza például a szellemi és fizikai nevelés egységét. A társadalom minden tagját hasznos tevékenységre s ugyanakkor morális magatartásra „szoktató” elképzelései újjáélednek és nagy erővel hatnak majd a lengyel felvilágosodás idején.

A katolikus ellentábort heves tiltakozásra készítő Modrevius a nemesség leghaladóbb csoportját is túlszárnyalva polgári elemeket is magába foglaló programot dolgozott ki. Kapcsolatban állt a köznemesi mozgalommal, de annak osztálykorlátai miatt nem látván lehetőséget elképzelései megvalósítására művében egy sereg utópisztikus elem van, amelyekben az ideális társadalom rajza jelenik meg. Ezek az elemek ugyanakkor szoros kapcsolatban vannak a mű leíró és értékelő részeivel, sőt maga nem tekintette ezeket sem teljességgel megvalósíthatatlannak. Modrzewski tehát a reneszánsz kori politikai gondolkodásban fellelhető két tendencia — az élet reális mozgatóit felfedő és ezekhez alkalmazkodó réalpolitikuskok és az eszményi világ kontúrjait megrajzoló utópisztikusok vagy idealisták — találkozási pontján helyezkedik el. Programja, mivel a cselekvésformák alapjáról vallott idealisztikus felfogásra épül, kevésbé állhatta ki a gyakorlat próbáját, mint Macchiavelli nézetei, aki számolt azzal, hogy az életben érdekek uralkodnak, s hogy az emberek csak a kényszerítő erő hatása alatt cselekednek jól. Ugyanakkor Modrzewski nem utópiát írt. Mivel az utópiák általában a reális javítási lehetőségek bezárulása idején születnek, a XVI. század első felében pedig Lengyelország a nagy reformtervek országa, amelyek megvalósításában a köznemesiség ért is el sikereket, nem is fogalmazhatott meg utópiát. De programjában nem különülnek el a reális reformtervek és az utópisztikus elképzelések. Reális és irreális különbségét nem érezve — bízott a legmerészebb tervek végrehajthatóságában is, ezért nem teremtett Morus Tamáshoz hasonlóan egy fiktív világot. Mivel a gyakorlati cselekvés iránti igény rendkívül nagy volt benne, nem alkalmazta a tények és ábrándok közötti távolságot kifejező, Erasmusra és Morusra jellemző humort és ironiát sem. A lehetőségek és a tervek közötti távolságot nála a szenvedélyes tenniakarástól átfűtött patetikus hang érzékelteti, az erején és lehetőségein felül vállaló ember pátosza.

Fő műve — mint igyekeztünk erre rámutatni — rendkívül elterjedt és népszerű volt, Bodintól Grotiusig a modern társadalomfilozófia legnagyobbjai használták fel eredményeit. Halálának négyszázadik évfordulóján a hazai kutatók számára elgondolkodtató lehet, hogy az ügyében Zsigmond Ágostnál közvetítő, s nézeteivel sok tekintetben rokon Dudith Andráson kívül értesültek-e mások is tevékenységéről, valóban teljességgel ismeretlen volt-e a magyar politikai gondolkodás számára, vagy csupán a kutatás nem fedte még fel ezeket az összefüggéseket.

Irodalom:

A régebbi kiadások után a közelmúltban megjelent műveinek latin és lengyel nyelvű kiadása is: A. F. *Modrevius, Opera omnia* T. 1—5. W-wa, 1953—1960. és *Dziela wszystkie*, W-wa, 1953—1959.

A gazdag szakirodalomból a mai napig sem veszítették el aktualitásukat Stanisław Kot művei: *Andrzej Frycz Modrzewski*, Kraków, 1923. és *Wpływ starożytności klasycznej na teorię polityczną Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, Kraków, 1911. A monografikus feldolgozások közül megemlítjük még a következőket: Kazimierz Lepszy, *Andrzej Frycz Modrzewski*, Kraków, 1954., W. Voisé, *Frycza Modrzewskiego (Andreas Fricius Modrevius) nauka państwa i prawie*, W-wa, 1956., Ł. Kurdybacha, *Ideologia Frycza Modrzewskiego*, W-wa, 1953.

Az európai politikai gondolkodás történetében betöltött szerepére vonatkozóan igen fontos két régebbi munka: J. Twardowski, *Jan Ludwik Vives i Andrzej Frycz Modrzewski*, Rozprawy PAU Wydziału Historyczno-Filozoficznego T. XXXVIII. nr. 4. Kraków, 1921. és W. Skarzynski, *Mikołaj Machiavelli a Andrzej Frycz Modrzewski*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, Poznań, T. 24. 1898., újabban L. Ehrlich, *Modrzewskiego księga o wojnie w skali nauki światowej*, Reformacja w Polsce, XII. 1953—55. 5—31. és Janusz Tazbir, *Prehistoria polskiej utopii*, Przegląd Humanistyczny, 1966. z. 3. 16—28.

Modrevius teológiai nézeteiről: K. Górski, *Ewolucja poglądów religijnych Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, a *Studia nad arianizmem* kötetben, W-wa, 1959. 9—47., St. Rosa, *Koncepcja soboru według A. Frycza Modrzewskiego*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, XIV. 1967. fasc. 2. 83—105., St. Piwko, *Andrzej Frycz Modrzewski — koncepcja reformy kościoła*, Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej XV. 1969. 56—89.

Nemzetközi hatásáról konkrétan: S. Ciesielska-Borkowska, *Hiszpański przekład księgi o wojnie Frycza Modrzewskiego*, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, V. 1957. 47—79., J. Galster, *W sprawie podstawy staroruskiego przekładu „De republica emendanda” Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, *Slavia Orientalis*, XVIII. 1969. 311—323.

Mihály Balázs

ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI (1503?—1572)

Cette étude s'occupe de l'oeuvre d'Andrzej Frycz Modrzewski, penseur et homme politique du XVIe siècle, qui était connu par tout le monde en Europe, de Bodin à Grotius.

Modrzewski a reçu l'inspiration pour sa philosophie sociale des penseurs modernes des plus célèbres de l'Europe, il entretenait une correspondance avec les amis d'Érasme, il s'est rencontré en personne avec Melanchthon.

Son chef-d'oeuvre, „De republica emendanda” a paru à Bâle en 1554, dans lequel il a proposé la transformation entière de la société polonaise. Dans l'oeuvre des relations polonaises se manifestent des projets radicaux et un peu utopistes pour diminuer les privilèges de la noblesse polonaise, consolider le pouvoir royal, modifier le rôle de l'Église.

Quant aux idées théologiques Modrzewski s'approche de l'antitrinitarisme polonais à la fin de sa vie, mais en même temps il a suivi l'idée d'universalisme chrétien d'Érasme.

La place de Modrzewski se trouve à la rencontre de deux tendances principales de la pensée politique renaissance: entre la tendance réaliste, en relation de Machiavelli et les idées utopistes de Thomas More.

Le chef-d'oeuvre de Modrzewski a obtenu un grand succès au XVIe siècle, on l'a traduit aux langues française, allemande, espagnole et russe aussi.

A PÉCSI DISPUTA SZÖVEGEIRŐL

A magyar antitrinitárius mozgalom radikális szárnyának képviselői már igen korán felbukkantak a török hódoltsági területen; Dávid Ferenc bebörtönzése után — a viszonylagos vallási tolerancia védelmében — különösen sokan kerestek itt menedéket. Az 1580-as 90-es évek ideológiatörténetének vizsgálatakor Pirnát Antal mutatott rá a radikális unitarizmus újjászerveződésére (főleg Gerendi János környezetében);¹ Dán Róbert kandidátusi disszertációja pedig XVI. század végi irodalmunk héber forrásait vizsgálva az antitrinitarizmusnak a szombatosság felé mutató irányzatait elemzi.² A hódoltsági terület legerőteljesebb unitárius központja a 70-es évek közepétől kezdve Baranyában alakult ki. Az első unitárius gyülekezetek Nagyharsányban, Pécsen és Peterden alakultak, szervezőik az Erdélyből áttelepült Alvinczi György, Jászberényi György, majd később Válaszúti György voltak.³ Az antitrinitarizmus terjedését itt is hitviták kísérték, az unitarizmus képviselői Laskón, Tolnán folytattak vitákat a reformátusokkal, majd a véres kimenetelű nagyharsányi és a kozári vita eredménye lett Pécs unitárius „elfoglalása”. 1588-tól már Válaszúti György volt az ottani gyülekezet vezetője. Az ő személyéhez és a tolnai-baranyai református-antitrinitárius küzdelmekhez kapcsolódik egy mindmáig csupán kéziratban őrzött jelentős irodalmi és művelődéstörténeti dokumentumunk, a Pécsi Disputa.

A jelen közlemény nem kíván foglalkozni a Pécsi Disputa ideológiai háttérével, az antitrinitárius mozgalom baranyai elterjedésében betöltött szerepével, de még csak a szerzőség bonyolult kérdésével sem, csupán a legelfogulatlanabbak által is nagyra becsült, önálló elemzésre méltónak talált irodalmi alkotás meglevő szövegeinek néhány problémájára kívánja felhívni a figyelmet. A fentiek ismeretében abból kell kiindulnunk, hogy a Pécsi Disputa ideológiatörténeti jelentőségének felmérése, a szerzőség, a források kérdései nem oldhatók meg a teljesség, de még csak az alaposság, a korrektség igényével sem⁴ — addig, amíg a teljes szöveg nem áll egyszer a kutatók rendelkezésére, a lehető legpontosabb, kritikai igé-

¹ Pirnát Antal: *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok*. (Reneszánsz-füzetek 13. Klny. a Helikon 1971. évi 3—4. számából.)

² Dán Róbert: *XVI. századi irodalmi műveltségünk és az antitrinitárius ideológia héber forrásai*. (Kandidátusi értekezés — kézirat. Bp. 1972.)

³ Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 349. — Esze Tamás: *A Debreceni Disputa*. (Studia et acta ecclesiastica II. Bp. 1967. 459.)

⁴ Bibliográfiáinkban sem kap méltó helyet ez a fontos kordokumentum és irodalmilag is jelentékeny alkotás. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. — kötetben nem is szerepel, s Válaszúti György neve is csupán egyszer,

nyű kiadásban. Ilyen kiadáshoz viszont hozzáfogni is nehéz a legfontosabb textológiai-filológiai problémák exponálása és nyilvános megvitatása nélkül.⁵

nem önállóan feldolgozott személyként, hanem Skaricza Mátéhoz kapcsolódva fordul elő. i. m. 329. l.) Ezért nem látszik szükségtelennek — persze a teljesség igénye nélkül — utalni a szakirodalomra. Válaszúti tárgyalva minden esetben megemlítik a pécsi hitvitát is, bár gyakran nem a fennmaradt irodalmi alkotást, hanem csupán magát a megtörtént eseményt. ld. Aranyos-Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár 1839. 118. — Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp. 1907. 120. — Kanyaró Ferenc: *Néhány vonás az unitarizmus történetéből*. KerMagv 1910. 13—20. — Részletesebben foglalkoznak a *Pécsi Disputával*: Wadasch Jankovich Miklós: *A socinianusok eredetéről Magyar országban volt Ecclesiájokról: Különösen Pétsi Prédicatorjok'* Válaszúti Györgynek Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról értekezik. Pesten 1829. — először közül szemelvényeket a *Pécsi Disputából*, törekedve bizonyos betűhív átirásra, de mind olvasatában, mind pedig szövegbeli hűségében felületes volta miatt nem használható. A művet Jankovich „nemzeti ritkaság”-nak nevezi és „Válaszúti György Pécsi Predikatornak eredeti kézírásában fentartott tiszta, ékes magyarsággal írt munkájá”-nak tartja. — Kanyaró Ferenc (*Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII. száz évben*. KerMagv 1889. 269—292., 344—353. és *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár 1891.) modern átirásban bő szemelvényeket közöl a *Pécsi Disputából*; az általa használt szövegre később visszatérünk. Ő is kiemeli a művelődéstörténeti jelentőség mellett az irodalmi értéket: „Válaszúti szépen folyó, jellemzetes prózája gyöngye a XVI. százév magyar irodalmának, s nem hamar találhatnánk abból az időből szerzőt, kinek művét hűségben, érdekességben, korrajzi vagy egyháztörténeti tekintetben a „Pécsi Disputatio” elébe tehetnők.” — Utal a hitvitára a *Theológiai Ismeretek Tára*. Szerk.: Zoványi Jenő, Mezőtúr, 1901. III. 62. — „Hiteles történeti dokumentumként” emeli ki az unitárius hitviták jegyzőkönyvei közül Borbély István: *Unitárius iskoladrámák a XVI. században*. It 1913. 326—333. — A *Debreceni Disputa* és a *Pécsi Disputa* összefüggéseire, a szerző esetleges azonosságára először Firtos Ferenc (*A Debreceni Disputa. Hitvitázó dráma a XVI. századból*. Bp. 1915. 98.) hívja fel a figyelmet. Egy esetleges nyomtatott kiadás lehetőségét veti fel, nyilván Borbély alapján Zoványi Jenő (Lexikoncikkek, Bp. 1940. 508.) — Horváth János (i. m. 408.) szintén nemcsak a művelődéstörténeti értéket emeli ki, hanem rámutat, hogy „szép, tisztességtudó stílusa, nem cifrázkodó udvariassági formulái igen kedves magyar olvasmánnyá teszik e leírást.” — A *Debreceni* és a *Pécsi Disputa* szerzőjét azonosítja a *Régi Magyar Drámai Emlékek*. II. Szerk.: Kardos Tibor. Bp. 1960. 716. — A *magyar irodalom története*. I. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 359. l. „szépirói ambícióval szerkesztett emlékirat”-ként tartja számon a *Disputát*. — Szabó Gyula (*Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában*. Klny. a Janus Pannonius Múzeum 1964. évi Évkönyvéből. 241—262.) a pécsi unitarizmus lényegét erősen leegyszerűsítő dolgozatában főleg a *Disputa* helytörténeti jelentőségére hívja fel a figyelmet. Ugyanerre utal: Kopasz Gábor: *A pécsi unitáriusok és főiskolájuk a XVI—XVII. században*. (A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967.) Pécs 1968. 69—73. — Esze Tamás a *Debreceni Disputával* foglalkozó kitűnő tanulmányában szintén felveti a két hitvitáról fennmaradt irodalmi emlékek nyelvi és tárgyi-történeti szempontból történő összevetésének szükségességét (i. m. 469.). — A *Pécsi Disputából* idéz Kanyaró szövege alapján Dán Róbert kandidátusi értekezésében. Az idézettel bizonyítja, „hogy a pécsi unitáriusok nemcsak a kanonizált szövegekből merítették érveiket, hanem azonos értékűnek tartották a Targumot is”. (i. m. 256. l.) Dán megtalálta a Válaszúti által használt Psalteriumot is, mely Augustinus Justinianus szövegkiadása: *Ocapius psalterii* (1516) (i. m. 348) — Dr. Fábián István: *A Pécsi Disputa 1588-ban és Válaszúti György c. kéziratok dolgozata* (Pécs, 1953) elsősorban a humanista emberség megnyilatkozásaként elemzi a Disputát. Figyelmeztet a mű és a Debreceni Disputa némi szerkezeti azonosságára is, nyelvről pedig megállapítja, hogy „ugyanolyan latin felé hajló ízes magyar nyelv, mint a Debreceni Disputáé”. (i. m. 26.) — A kéziratot Szász János volt szíves rendelkezésemre bocsátani, akinek sok értékes tanácsát ezúton szeretném megköszönni.

⁵ Erre a szegedi tanszék vezetőin és az Acta szerkesztőin kívül bátorítást és tanácsokat kaptam Esze Tamástól, Klaniczay Tibortól, különösen pedig Dán Róbert-

A Pécsi Disputának — mely a pécsi Válaszúti Györgynek és a reformátusok ráckevei papjának Skaricza Máténak vitatkozását és a vitán kifejtett tételeket tartalmazza — jelenleg két kézírata ismeretes. Az egyik, csonka kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban található. (Quart. Hung. 313. jelzet alatt), a másik a volt kolozsvári unitárius főiskola, ma a Román Tudományos Akadémia 3. sz. fiókkönyvtára tulajdona, mikrofilmje a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmtárában van (136.)

A két kézíraton kívül ismeretes még a Disputa — szintén kézíratos kivonatolt latin fordítása. (OSzK Oct. Hung. 1644. 76—90.) Szász János hívta fel figyelmünket a volt kolozsvári unitárius Kollégiumi könyvtárban található további kéziratokra, melyekkel a szövegvariánsok kiegészíthetők: MS. 15. Válaszúti György: Skaricza elleni 24 levél. — MS. 153/2. Válaszúti: Ex opera contra Matthaeum Scaricam... — MS. 241. Esse opera Georgij Válaszúti... scripto anno 1588 contra Mattheum Scaricam... caput primum: De uno Deo patre. Másolat 1759-ből. — MS. 319. Válaszúti Georgius: Aliquot questiones quibus trinitas infirmatis. (XVIII. sz.-ből.)

Nyomtatott kiadásra csak Borbély István gondolt, feltételezése az előszó félreértelmezéséből eredhet. A Pécsi Disputa előszavában Válaszúti ezt írja: „Az minemü indulatbol, lelki üsmeretbeol azért en ezeket irtam es ki attam, kegielmetekis vgi oluassa.” Borbély szerint „ez az előszó egyszersmind azt is elárulja, hogy a Pécsi Disputáció nyomtatásban is megjelent, még pedig 1588 decemberében. Utolsó sorában e dátum állott: 1588. nov. 28.”⁶ A kolozsvári kézirat 70. lapján valóban ezt olvashatjuk: „1588. 28. Novembris Georgius Valasuti scribebat.”, más utalást azonban nem találunk. Válaszúti minden bizonnyal a kiadás szándékával írta meg a Pécsi Disputát, de az unitáriusok nyomtatási nehézségeit ismerve nem kell csodálkoznunk afölött, hogy korábban is jelentős munkája kéziratban maradt.⁷

Az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat Jankovich Miklós tulajdona volt, könyvtárából 1852-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába.⁸ A mű csonka, végéről néhány levél hiányzik, pontos terjedelme csak a másik kézirattal való teljes egybevetés után állapítható meg. A negyedrétű, 200 levélnyi kézirat nagyon egyenletes írású másoló munkája. Feltehetően ugyanaz a kéz végezte a világosabb tinta miatt elkülöníthető javításokat. A javítások nem érintik lényegesen sem a szöveget, sem az írásmódot, csupán néhány ékezet és vessző megváltoztatására terjednek ki. A kézirat tartalmazza a kötet mutatóját, betűrendbe sorakoztatva a bibliai locusokat és az azokat idéző helyeket. A fő szöveg a 10. lapon kezdődik, pontosan megadva a hitvita dátumát: „In nomine domini: 1588 : 1588. Az petsi kerezttien rendnek meltatlan pra[e]dicatoranak Valazuti Georginek Scarica Matheual az keueieknek tizteletes es büczületes pra[e]dicatoraua Petzen valo bezelgetese[ne]k az egy igaz I[ste]n feleol es az Nazareti Jesus Christus feleol, igaz oka es rendi. Anno

től, akivel együttes megbízatásunk van arra, hogy a RMPE számára sajtó alá rendezzük a Disputa szövegét.

⁶ Borbély: I. m. 328.

⁷ A magyar irodalom története. I. Bp. 1964. 359.

⁸ Ld. Jankovich könyvtárából a Magyar Nemzeti Múzeumba került kéziratok jegyzéke: Fol. Hung. 358. 38. l. 84/85. tétel. — Az átnézett Jankovich-kéziratokban (Fol. H. 5; Fol. H. 367; Fol. H. 1; Fol. H. 11; Fol. H. 3004.) mind ez ideig nem találunk adatot a kézirat eredetére vonatkozóan.

domini MDCLXXXIIX die 29. et 30. Augusti.”⁹ Ezután Válaszúti György az olvasóhoz fordul, majd könyvének tervezetét közli. A disputáció leírása után a Disputában megtagyalt tételek részletes kifejtése következik.

A kolozsvári kézirat teljes; terjedelmét mégsem tudtuk az OSZK példánnyal összevetni, mivel az MTAK-ban őrzött mikrofilm gyenge minősége miatt az utolsó 50 felvétel teljesen olvashatatlan. — E kötet sorsáról csupán annyit tudunk, hogy — Kanyaró Ferenc közlése szerint — 1758-ban került Kimitáné (Kmita Andrásné) ajándékaként a főiskola tulajdonába.¹⁰ A gondatlanul körülvágott kéziratban a marginális jegyzetek vagy teljesen olvashatatlanok, vagy csupán néhány megmaradt betűből következtethetők ki. Némi szerkezetbeli eltérést is tapasztalunk a két kézirat között. Az erdélyi példány mutatója csak a K betűig megy el, majd egy olyan rész következik, amely hiányzik az OSZK-ban őrzött kéziratból: „Confessio et oratio fidelium verum et unicum Deum patrem.” (11.1.)

Borbély István a 71. üres oldalra kézírassal beírta a Pécsi Disputa tartalomjegyzékét, ahonnan a tulajdonképpeni vitatkozás leírása utáni részeket érdemes itt idéznünk (főleg ezekről készült később olyan sok másolat latin fordításban is).

„...A disputáció szövege után a disputában megvitatott kérdések kifejtése következik e sorban:

A negyedik részről:

73—761. L.

- A. I. Ha lehetséges az, hogy a Máriától született Jézus Krisztus előtt az isten fia személy lett légyen? (73—173.)
- B. II. Ha lehetséges, hogy a Krisztus igaz Isten legyen? (173—236.)
- III. Ha találtassék az a tulajdonság, mely a Jézus Krisztust igaz Istenné tehesse? (236—244.)
- IV. ua. (249—285.)
- V. ua. (285—291.)
- Cap. III. Ha a fiú lehessen-e egyenlő az atyához? (291—312.)
- Cap. IV. Ha örökké való lehessen a Krisztus, mint az atya? (313—317.)
- Cap. V. Ha örökkévalónak mondhatnék K. cselekedetekről? (317—322.)
- Cap. VI. Ha két természetű lehessen a Krisztus? (322—361.)

folytatások más címmel:

Az ötödik részről:

361—392. L.

- Cap. I. Az atya istenről (361—373.)
- II. Az igaz Messiasról (373—387.)
- Theses de Dei vere (387—389.)
- Theses de vere Messia, seu Jesu Christo (389—392.)

Egynehány kérdések:

392—402. L.

- 1—3 kérdés a háromság erőtlén voltáról (392—393.)
- 4—15 kérdés de tribus personis (393—400.)
- 16—17 kérdés de spiritu sancto: az az a szent lélekről (400—402.)”

A kolozsvári kézirat bizonyosan nem Válaszúti autográf irata, mert a 11. oldalon, a cím keltezése mellett egy idegen kéz beiktatta a következő megjegyzést „1608. die 19 et 20. Febris. Másolás ideje.” A 70. oldalon Válaszúti neve után a másoló is odatette kézjegyét: „s. A. 1608. 19.

⁹ Szövegközlésünk betűhív, a központosítás és a kis- és nagybetűk használata — mivel a kéziratban mindez teljesen önkényes —, a mai helyesírást követi. Néhány lényeges hangjelölés: w következetes használatában ü-vel egyenértékű, az y-nak nincs külön funkciója, i-hangértékű, y-nal írjuk át.

¹⁰ Kanyaró: i. m. KerMagv 1889. 281. — A kolozsvári kéziratot ismerteti Beniczédi Pál: *A volt unitárius Kollégium könyvtárának kéziratára*. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 38.

Februarii J. S. scribebat.” A két betű feloldása ugyanott, valószínű Borbély kezeírásával — Johannes Sart. (Sartorius). Az általunk elérhető mikrofilm utolsó kockáinak olvashatatlansága miatt egyelőre csak Borbély közlésére kell támaszkodnunk abban, hogy Sartorius kézjegye található a 402. oldalon is.¹¹ A másoló személyéről sincs sok adat szakirodalmunkban, Pécsi Szabó Sartorius János valószínűleg Válaszúti utóda volt a pécsi unitárius gyülekezetben, és a kéziratot 1608—1609-ben másolta le.¹² A 19. oldalon bizonyos Joannes B. Peczi latin nyelvű megjegyzése olvasható, mely érdekes fényt vet a szerző személyére és a kézirat nyelvi állapotára. A bejegyzés szerint a *Disputa* szerzője Válaszúti György erdélyi származású, a szövegben található „tégödet, körösztýénök, lélök” — féle alakok nem tőle, hanem a másolótól származnak. Hogy ez a Pécsi B. János azonos-e Pécsi Szabó (Sartorius) Jánossal, a másolóval, szintén nem lezárt kérdés.¹³ Tény, hogy ez a másolat végig erős ő-ző nyelvjárásban íródott, ilyen mértékű nyelvjárásiasság a másik kéziratban nem mutatható ki.

A kolozsvári példányról tudjuk tehát, hogy másolat, a másoló személye, a másolás ideje is ismert. Semmi hasonló konkrétumot nem tudunk azonban az OSZK tulajdonában levő kézitről.

Ha a szerzőség kérdésében Esze Tamás és mások véleményét elfogadjuk, felvetődhet a kérdés; vajon nem maga Válaszúti György-e a kézirat írója, vagy esetleg itt is másolattal van dolgunk. Esze Tamás szerint az OSZK példány „egykorú másolat”,¹⁴ s a Válaszúti kezeírását emlegető tanulmányok nem foglalkoznak az eredetiség vagy másolat kérdésével, a szerzőt egyben az általuk ismert kézirat írójának is tartják. A két kézirat együttes vizsgálatával Kanyaró Ferenc foglalkozott, s bár egyik jegyzete szerint az unitárius főiskola példányát mint teljes példányt használta, összevetve a Jankovich-féle kézirrattal, jegyzeteiben variánsként hol az egyik, hol a másik példány szövegét közli, saját nyelvhelyességére hagyatkozva abban a tekintetben, hogy mikor melyik változatot veszi be a fő szövegbe.

A két kézirat tüzetes összevetése adhat csak választ az időbeli elsőbbség kérdésére, az eredetiség illetve másolat problémában viszont néhány példa kiragadásával is közelebb juthatunk a megoldáshoz.¹⁵

Néhány szórendi, kifejezésbeli eltérésre felhívják a figyelmet azok a javítások, amelyeket — a két kéziratot összevetve — valószínűleg Borbély vagy Kanyaró tett a kolozsvári másolaton. Az OSZK példány 11. lev. verso-ján ezt olvashatjuk: „Ezzel eleolle az mi feleink ki iouen, utokban el *indulnak*, es szandekok szerint Feold uarra *iutnak*.” Ugyanez a kolozsvári példányban: „Ezzel eleolle az my feleynk ki iöuen vtokban el *indul-*

¹¹ Borbély bejegyzése a kézirat 70. oldalán.

¹² Horváth: i. m. 402., Kanyaró: i. m. KerMagv 1889. 281. Kanyaró: i. m. 192.

¹³ Kanyaró: i. m. 192.

¹⁴ Esze: i. m. 469.

¹⁵ Ilyen példának tekinthetnénk azt is, hogy „az attya mindenható Üristen... *regi szülöt fia, az Jesus...*” kifejezés szerepel mindkét kéziratban (29., ill. 17. l. recto) az „*egyszülött*” helyett. (Egyedül ennek alapján gondol két másolóra Kanyaró is i. m. KerMagv 1889. 288.) Pirnát Antal azonban — a jelen cikkről szóló lektori véleményében — arra figyelmeztet, hogy a „*régi szülött*” kifejezés valószínűleg nem hiba, hanem abban a korban megszokott szólás, vagy éppen polémikus célból adja az unitárius szerző református szájba, szándékosan kerülve az *egyszülött* szót (az unitáriusok szerint ugyanis a háromsághívőknek nem egy, hanem két Krisztusuk van.)

nak, es zandekok zörent Földuarra *indulnak*.” Az eltérésben nemcsak egyszerűen az *indulnak* szó megismétléséről van szó, hanem az OSZK-beli kéziratot vizsgálva azt gondolhatnánk, hogy a *iutnak*, *indulnak* majdnem egymás fölött találhatók, az értelemzavarást nem okozó sortévesztést a másoló szeme nem vette észre. Egy másik helyen viszont a kolozsvári példány másolója munka közben javított a szörenden, s az eltérés olyan lényeges, hogy a két kézirat szövege egymásból már nem vezethető le, hanem a mindkét másoló által használt eredeti kéziratra kell gondolnunk.

OSZK-kézirat 12. l. recto:

„Cziak hogy ez keozben eggiuk pra[e]dikator tarsoknak hozza[n]k valo fordulasaban felette igen minden hozzank tartozo halgatokkal megh eoruendoez[te]tenk. Mert ime mikor Mihali Ispan sz. Margit azzon nap eleot valo hetben hazahoz iutot volna, *ayanla* magat Bereki Andras aduan...”

Kolozsvári kézirat 23. old.:

„Czyak hogy ezön közben egyk praedikator tarsoknak *kö-zynkben* fordulasaua *<fölötte>* mindön hozzank tartozo halgato-
kal fölötte igen megh öruendöz-
tetenk. Mert ime mikor Mihaly Ispan zent Margit azzony nap elöt ualo hetben hazahoz iutot uolna, *koczvara* magat Beröki Andras aduan...”

Pécsi Sartorius János áthúzta kéziratában a már leírt *fölötte* szót, helyreigazítván a szörendet, s a mondat második részébe sem csúszik be a nyilván rossz olvasatból eredő értelemzavaró hiba.

Talán érdekes szempont a másolat kérdésében a *Disputában* előforduló időpontok jelölésének vizsgálata. A disputáció hivatalos része 1588. aug. 29—30-án folyt le, ennek megfelelően az ez előtt való dátumok: júl. 27., a tolnai papok levelének keltezése, aug. 27., Skaricza Máté megérkezése stb. Így szerepel ez az OSZK példányában. A kolozsvári másolatban viszont július 17.-t és augusztus 17.-t olvashatunk. Kanyaró egyik jegyzetében ezt fűzi hozzá: Az unitár. főiskola példányában *tévedésből*: 17. July. Vajon csakugyan tévedésről van-e itt szó? Az eltérés az idézett dátumoknál 10 nap; s éppen ennyi az eltérés ezekben az években a régi és az új naptár között! Az 1588-ban bevezetett új naptár a XVI. század végére mindinkább általánosan elterjedtté vált, a hódoltsági területen még a XVII. század elején is használtak régi naptárt, s erről is tanúskodhat a kolozsvári kézirat másolójának „tévedése”.

Néhány jellemző példával viszont arra kell felhívni a figyelmet, hogy az OSZK-ban őrzött példány, bár lehetséges, hogy korban nem előzi meg a kolozsvári másolatot — ennek ellenkezőjéről sincs semmi bizonyítékunk — nyelvi, stiláris szempontból értékesebb, a másoló fokozottabb irodalmi igényességét bizonyítja.

OSZK példány, 16. lev. verso:

„Kegielmetekteol ezekre minden io valaszt varunk, vgyian ezen emberünk által, es az hatalmas Isten para[n]cziolattia szerint *<valo>* egiesülést es szeretnek *keőztünk nevedekedet* keuanniuk.”

Kolozsvári másolat, 28. old.:

Kelgyelmejtöktöl ezökre minden iot uarunk ugyan ezön embör által az hatalmas I[ste]n parantsolattya zörent eggyesülest es zeretnek *eggyesülest* kiuanynok.”

A két szöveg hasonló jellegű eltérései arra utalnak, hogy az OSZK példány másolója vagy pontosabban követi az eredeti szöveget, vagy pe-

dig éppen annak stilisztikai egyenetlenségeit igyekeznek kiküszöbölni. Abban az esetben, ha e kézirat keletkezési idejére semmi közelebbit nem tudunk megállapítani — meggondolandó, hogy a magasabb nyelvi-irodalmi szint nem jelent-e elég indoklást ahhoz, hogy ezt a szöveget válasszuk a tervezett kiadás alapszövegéül. Ide kapcsolódik még az a figyelemre méltó szempont, hogy a kolozsvári kézirat olyan nyelvjárásban íródott, amelyet — tudniillik az ő-ző nyelvjárást — a mű szerzője soha nem használt (s erre a feltűnő változásra-romlásra már a korabeli feljegyzés is figyelmeztet!). Az eredeti nyelvállapothoz, az erdélyi származású Válaszúti György által használt nyelvjáráshoz sokkal közelebb áll az OSZK példánya, mint a Kolozsvárott őrzött kézirat.

Összefoglalva: majdnem bizonyosak lehetünk abban, hogy két — egykorú, egymáshoz időben közelálló — másolattal van dolgunk, melyek valamely közös, ma már ismeretlen kézíraton alapulnak.

S. Katalin Németh

ÜBER DIE TEXTE DER PÉCSER DISPUTATION

Der Aufsatz beschäftigt sich mit der Vorbereitung der kritischen Textausgabe einer theologisch-philosophischen Streitschrift aus dem 16. Jahrhundert. Der Disput wurde zwischen dem Antitrinitarier György Válaszúti und dem Calvinisten Máté Skarica im Jahre 1588 in Pécs (Fünfkirchen) geführt und — fast sicher noch im selben Jahre — von dem ersteren niedergeschrieben. Die Darstellung ist höchst wertvoll als einzigartiges Dokument der Spätentwicklung des antitrinitarischen Radikalismus in einer eigentümlichen Situation: unter den Verhältnissen des relativ freien Meinungsaustausches christlicher Konfessionen und Gruppierungen — während der Türkenherrschaft.

Zwei Manuskripte des Werkes sind erhaltengeblieben: das eine in der Nationalbibliothek „Széchenyi“ (Budapest), das andere in Klausenburg (Cluj, Bibliothek der rumänischen Akademie). Die Priorität ist sehr schwer festzustellen. Das erste Manuskript — da es von einem höheren literarischen-stilistischen Niveau zeugt — kann besser für die Basis der geplanten Textausgabe gewählt werden.

FILICZKI JÁNOS LEVELE 1605-BŐL

Az alább közölt levelet Filiczki János, az ismert versszerző, Szenci Molnár Albert barátja, a sárospataki református kollégium későbbi tanára írta. Érdekessége nemcsak az, hogy a késő-humanista költőnek ebből az időből egyetlen eddig előkerült levele. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy belőle megismerhetjük a fiatal, külföldi tanulmányútja elején levő felvidéki diák politikai nézeteit, s miközben érdekes adalékokat kapunk a magyarországi események, a Bocskai-szabadságharc első hónapjainak csehországi visszhangjáról — a háttérben kirajzolódik a külföldi akadémiákon tanuló protestáns magyar, cseh és morva diákok baráti közössége, egyházuk sorsát illető érdeklődése és a hazai hírek utáni vágyódása.

Filiczki az 1580-as évek elején született a Szepes megyei Farkasfalván (német nevén Farksdorf, szlovákul Farkassowce).¹ Lőcsén, majd Késmárkon tanult, s 1602 márciusában indult külföldi peregrinációra. Útja első állomása a lausitzi (sziléziai) Görlitz volt, ahol a jó hírű gimnáziumban több magyar diák tanult ekkor, köztük Thököly Sebestyén kisebbik fia, Miklós, és nevelője Miskolci Csulyak István.² 1604. elején Prágába ment, ahol a Hoddiegova bárói családnál nevelősködött. Innen írta a szóbanforgó levelet 1605. április 20-án. Néhány hét múlva már útrakelt (föltehetően tanítványaival együtt), hogy június 14-én a hessen-nassauai Herborn akadémiájára iratkozzék be.³

Magyarországon 1603—1604-ben már javában folyt az erőszakos ellenreformáció, érthető, ha Filiczki és cseh-morva barátai is kezdettől fogva élénk figyelemmel kísérik az eseményeket. Prágába közvetlenül érkeznek a hírek: küldöttségek keresik fel Rudolf császárt és udvarát, a futárok katonai jelentéseket hoznak, s az érdeklődő diák mindig találhat valakit, aki szemtanúként számol be neki a hazai dolgokról. Így kapcsolatba lép 1604 tavaszán a felső-magyarországi városok Prágába érkező követivel, magával Kassa város küldöttségének vezetőjével, Bocatius Já-

¹ Életrajzi adataira: Benczédy József, *Filiczki János élete és költészete*. (Gépirásos feldolgozás az 1930-as évekből. Örzi a budapesti Eötvös Kollégium Könyvtárának Archivuma) és O. Odložilik, *Jan Filiczki z Filic a jeho češlí přátelé*. (Sborník historických prací k šedesátinám J. B. Nováka. Praha 1932. 431. s köv. 1.)

² Jakó Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*. (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. T. X—XI. Szeged. 1971. 63—66. 1. Közli Filiczki-nak Csulyak emlékkönyvébe írt latin nyelvű versét is.) Filiczki búcsúversére a Görlitzből távozó Miskolci Csulyak Diáriumában: RMKT XVII. 2. 304—305. 1.

³ A herborni anyakönyv bejegyzése: Antonius von der Linde, *Die Nassauer Drucke des königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*. I. Wiesbaden 1882. 377., illetve Gottfried Zedler—Hans Sommer, *Die Matrikel der hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*. Wiesbaden 1908. 44. (1153. sz.)

⁴ Benczédy, i. m.

nos főbíróval, akit költeményben is üdvözl.⁴ Később is, amikor 1604 őszén megindul a Bocskai-szabadságharc, elsősorban a városi megbízottakkal tart kapcsolatot — itt közölt levelében is a tőlük szerzett információkra hivatkozik. Mert amit megtudott, azt levélben közölte a német birodalomban tanuló barátaival, nem titkolt örömmel számolva be a gyűlölt „pápista” udvari klikk politikáját ért csapásokról és a protestáns fölkelők sikereiről. Számára a Bocskai-felkelés pusztán „az orthodox vallás” szabadságáért folytatott küzdelem, a rendi-nemzeti sérelmekről és követkeésekről tudomást sem vesz.

A levél a londoni állami levéltárban, a Public Record Office-ban maradt ránk.⁵ Minden jel szerint másolat: az aláírás után hiányzik a sajátkezűséget igazoló kézjegy, a magyarországi hely és személynevek írásába olyan hibák csúsztak, amelyek Filiczkinél elképzelhetetlenek (pl. Boczkai helyett következetesen Boizkai, Schemnicium helyett Schlemnicium stb.), s a latin szövegben is másolásra árulkodó hibák fordulnak elő. Másolatra vall az is, hogy a levélen nincsen címzés, helyette a másoló tárgymegjelölése olvasható: „Ungarica”.

A levélben többes számban megszólított címzetteket tehát nem ismerjük, de az, ahogyan a levél a magyarországi dolgokról és eseményekről szól, azt sejtíti, hogy nem magyarokhoz, nem honfitársakhoz íródott. Magyarok közt valahogy másként fogalmazta volna Filiczki a büszke megjegyzést arról, hogy Bocskai oldalán több iskolatársa résztvesz a magyarországi harcokban, s Szinai Györgynél nem írta volna oda, hogy magyar. Idegen, nem magyar olvasónak szól a jezsuiták leveleire való utalás is, „amelyekből látható, miben áll hazánk elnyomatását... célzó szándékuk”. A többszörös utalás „a mi hazánkra” is fölösleges volna magyarok közt. Igaz, egy mondat magyarul csúszott ki Filiczki tolla alól, de észrevette, s a margóra odaírta a magyar szavak latin fordítását. Ugyanakkor feltűnő tömörséggel ír a prágai udvarban történekekről, felteézi olvasóiról, hogy tudják, ki az a Basta, s nemcsak azt tudják, hol van Olmüc, hanem azt is, ki a püspöke. Mindez arra mutat, hogy a levél a prágai, csehországi helyzetet jól ismerő, a magyarországi dolgokban csak felületesen tájékozott emberekhez szölt.

A címzettek egyébként több-kevesebb biztonsággal következtethetünk. A levél végén ugyanis ezt olvassuk: „Rövidesen... meglátogatlak benneteket, vagy valamelyik másik akadémiát.” Majd pedig „Üdvözljétek nevemben Opsimathin és Dubius urakat”. Az említettek, Jan Optimathes és a mezericei Pavel Dubinus (!) morva diákok ebben az időben a herborni főiskolán tanultak, s tudjuk, hogy két hónap sem telt el levelének kelte után, június 14-én Filiczki is megérkezett Herbornba, hogy beiratkozzék a főiskolára. Vele egyszerre subscribált „Thomas Dubinus Mezericensis Moravus”, — aki nyilván rokona, talán testvére volt a levélben üdvözlötnék, s útítársa lehetett Filiczkinék.⁶ A levél tehát Herbornba íródott, az ottani akadémián tanulók egy csoportjához.

⁵ Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor nyilvánosan is megköszönöm Péter László professzornak (London), hogy a levélre, amelyet ő talált meg, felhívta figyelmemet és azt xerox másolatban meg is küldte.

⁶ Linde, i. m. 373, 375 és 377 l. — Tomas Dubinus egyébként a következő évben tovább ment Marburgba. Filiczki csak 1608-ban követte tanítványaival, négy Hodiegova ifjúval. Ld. Wilhelm Falckenheiner, *Personen- und Ortsregister zu der*

Magyar diák tudtunkkal, ebben az időben nem volt Herbornban. Szenci Molnár Albert, aki 1600. november 26-án subscribált Herbornban, még 1601-ben tovább ment, az 1601 őszi beiratkozó Érsekújvári Gáspár és Sári Orvos Mihály pedig 1602-ben hazajött. Ettől kezdve Filiczkiig nem volt magyarországi diákja az egyetemnek. Annál több cseh és morva fiatal tanult Herbornban. Csak 1605 májusában öten subscribáltak.⁷ Közük többen lehettek, akiket Filiczki még Prágából ismert. Föltevésünk szerint hozzájuk íródott a levél. Ők továbbíthatták aztán másolatban Angliában tanuló honfitársaiknak.

A levél levéltári jelzete: Public Record Office (London), SP 80., Vol. 2., Fol. 15—16. (xerox-másolata a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárának *Analecta* gyűjteményében.)

Salutem plurimam.^a

Legati Cassovienses, de quibus nuper scripseram, qui^b achuc ante istos tumultus Pragae appulerant, jam tandem, sed re infecta discessere; reliquarum autem quatuor civitatum Leuthsouiae, Bartpsae,^c Epperies, Cibinii legati, cum Bastae, tum ipsius etiam archiducis multis et magnificis pollicitationibus illecti, hic adhuc morantur. Verum et illi, ut video, saxum Sisypium^d volvunt, nihil omnino promoves. Nullam audientiam consequi possunt; de die in diem res protrahitur, fortassis brevi alii sunt secuturi.^e

Paucis ante diebus^a nobilis quidam hungarus. meus olim condiscipulus (sicut multos alios strenue sese gerere hoc in religionis bello audio), Georgius Sinay, reversus ex Hungaria, in carcerem noctu tractus est; qua vero de causa, non satis liquet. Leutschovienses ajunt eum fuisse missum ad Boizkaum^f ad faciendas aliquas pacis conditiones. Quid vero effecerit et quomodo mandata curaverit, pendet adhuc fides veri. Crediderim ipsum loco commendatitiarum Bellerophontis literas a Basta attulisse.^g

Matrikel und den Annalen der Universität Marburg. 1527—1652. Marburg 1904. 45. és 56. l.

⁷ Minderre Linde, i. m. 366., 368. és 377. l. Az 1605 májusában beiratkozottak: Elias Acontius, Treiwicensis, Moravus; Johannes Wetterus, Pragensis, Bohemus; Paulus Hocsenius, Leicopoliensis, Moravus; Georgius Erastus, Moravus; Albertus Didymus a Melnick, Bohemus.

⁸ A felső-magyarországi megyék 1604. szeptember 8-i gálszécsi gyűlése után (melyen a rendek hiába tiltakoztak Belgiojoso gróf kassai főkapitánynak a protestánsokat üldöző rendelkezései ellen), az észak-keleti országrész öt szabad királyi városa, Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben, közös küldöttséget menesztett Prágába Rudolf császár-királyhoz, hogy a szabad vallásgyakorlatot és a protestánsoktól erővel elvett kassai nagytemplomot visszakerje. Közben megindult a Bocskai szabadságharc, s 1604. október 31-én Kassa kaput nyitott Lippai Balázs hajdúkapitány előtt. A város átállt tehát a fölkelőkhöz, s követeit hazahívta Prágából. A másik négy város azonban kitartott Rudolf hűségén, s Basta generális, a magyarországi császári hadak főparancsnoka éppen azért javasolta az udvarnak a vallásszabadságra vonatkozó kérésük teljesítését, nehogy ők is Bocskaihoz pártoljanak. Javaslatát azonban nem fogadták meg, minek következtében nem sokkal Filiczki levele után ők is a fölkelőkhöz csatlakoztak. Ld. *Magyar Országgyűlési Emlékek. X. Bp. 1899. 123—124. l.* — A szövegben említett „Archidux”: Mátyás főherceg, aki Rudolf megbízásából a Bocskaival ekkor kezdődő tárgyalásokat irányította. — Filiczkinak a levél elején említett korábbi tudósítását nem ismerjük.

⁹ Basta generális 1604. december 30-i jelentése szerint, Szinai Györgyöt Bocskai küldte követségbe Prágába. („...mentre esso Bochkai mendasse alla Maesta Vostra

^a A kéziratban rövidítve: S. P.

^b A kéziratban elírás folytán: quia.

^c Recte: Bartphae.

^d Recte: Sisypicum.

^e Recte: paucos ante dies.

^f Az eredetiben nyilván Bocskai lehetett, amit a másoló itt és a következőkben is rosszul olvasott.

De Boizkaio quotidie aliae atque aliae disseminantur fabulae; ipsum esse arianum, rebellem, patriae proditorem, perfidum in Germanos, plus Turca^g servire, nunc captum, milite undique circumfusum, mox elapsum, rursus ejus exercitum serratum; Cassoviam ab hajdonibus Turcis venditam, et alia sexcenta; cum tamen omnia pene contraria fiant. Certo intellexi Raddul vajvodam, Valachiae principem cum 8000 sese Boizkaio adjunxisse;¹⁰ Transsilvaniam totam ab ejus partibus et nutu stare, immo ipsum jam principem suum constituisse;¹¹ montanas civitates (banczy mesta)¹² in Superiori Hungaria, Cremnicium, Schlemnicium¹ et arces complures cepisse, hajdones singulis diebus magis ac magis accrescere, Bastae vero copias decrescere, et in tantas angustias redactum ipsum esse, ut quid suscipere, quo progredi debeat, nesciat. Isten adgya, hogy felakassztassanak a kurva fiát, az ő hitetlen népével, voloniakkal egyetemben. Ugy legyen, mongyuk: Amen.³

Ferunt quoque Viennenseis^{*} summo in metu esse, neque sine causa: jam proximus ardet Ucalegon; Hus¹ mille mercenarii episcoporum, flamma ac folles istorum malorum omnium, tamquam ad asylum confugiunt. Audivissent Olomucensem episcopum,¹² sex curribus comitatum, nescio quo se recepissem, salutis quaerendae gratia. Male pereant sanguinari canes, ipsi hoc, quicquid est, hactenus intrinverunt ipsis haud dubie omne exedendum erit. Vallones crudelissimi sicariorum nebulones, omnia, quocunque veniunt, vastant, populantur, pessundant.

Quando et quem finem populatio ista sortiretur, Deus optimus maximus novit, ego nullum video. Optanda quidem est pax, sed vix, meo iudicio, his turbulentissimis temporibus, hacque hominum tempestate speranda; omnia in deterius ruunt, tenuis et macra spes fortunae melioris; pontificii tantum abest, ut animos dejiciant, ut magis in dies saevire incipiant, omnia repagula juris, pudoris, humanitatis vi perfringant, et plures undique pestes nostris moliantur.

Mitto vobis duas Jesuitae cujusdam epistolas, scriptas ex Scepusio.¹³ Ex illis solis satis superque perspicui potest, quis eorum sit animus in opprimenda patria nostra et religione orthodoxa funditus extirpanda. Sed qui habitat in caelis, iridebit eos, et Dominus subsannabit eos.¹⁴ Imperator dedit scriptum quoddam de his turbis ad Imperii principes; sed quemadmodum percepi et partem ejus ipse legi, totum a veritate alienissimum.¹⁵ Nostrates quoque miserunt Dresdam veram horum tumultuum historiam, quo sic toti orbi impostura et immanis crudelitas papicolorum, pacis publicae turbatorum, regnorumque eversorum innotescant et principes sciant, quid facto opus sit, cui fides danda, contra quem arma suscipienda.¹⁶ Audio et Boiz-

un certo Szinai Georg...” *Basta György hadvezér levelezése és iratai*. Közrebocsátja Veress Endre. II. k. Bp. 1913, 557. l.) Ennél többet sem személyéről, sem további sorsáról nem tudunk. — Bellerofón-levél: Homérosz elbeszélése szerint Prolosz király meg akarván öletni Bellerofont, őt egy levéllel apósához, Sobatész-hez küldötte. A levélben a király azt kérte a címzettől, hogy követét öltesse meg.

¹⁰ Radul havasalföldi vajda csak 1605. augusztus elején kötött szövetséget Bocskai-val. Addig csapatai Rácz György vezetése alatt a császár oldalán harcoltak Erdélyben. (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek* V. 300–305. l.)

¹¹ Bocskait a maroszeredai országgyűlés választotta Erdély fejedelmévé 1605. február 21-én. (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. V. 299. l.)

¹² Frantisek Dietrichstein.

¹³ Nem ismerjük.

¹⁴ Idézet a bibliai Zsoltárok Könyvéből: a 2. zsoltár 4. verse.

¹⁵ Ennek az iratnak sem a hazai, sem a külföldi anyagban nem találtam nyomát. Eppen ellenkezőleg, az egykorú jelentések mind arról szólnak, hogy a császár teljesen elzárkózik s még tudomást sem akar venni a magyarországi eseményekről. Ld. Miksa főherceg levelét a kölni választóhoz, 1605. április 12: Félix Stieve, *Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga*. München 1895. 46–48. l.

¹⁶ Ez az irat csak a Bocskai párti rendek Európához intézett kiáltványára lehet. Szövege: *Magyar Országgyűlési Emlékek*. XI. 168–184. l.

^g Recte: Turcae.

^h Recte: banské mestá.

¹ Recte: Schemnicium.

³ A margón ugyanazon kéz írásával a magyar mondat latin fordítása: Deus faxit, ut suspendatur ille (Bastae) meretricis filius, una cum ipsis suis populis Wallonibus, quod fiat, dicamus omnes: Amen.

^{*} Recte: Viennensēs.

¹ Nyilván elírás, föltehetően ehelyett: bis.

kaium ad Imperii principes litterarum quidpiam exarasse et innocentiam suam asserere, multas injurias, genti nostrae illatas detegere et ignominiam, qua notatur, a se avertere.¹⁷

Sed opportune, dum haec scribo, incidi in meos contrerraneos, qui certo se ex multis, fide dignissimis viris accepisse affirmant Bastam jam cum omnibus suis copiis Hungaria excessisse.¹⁸ Ex quo nimirum arma Boizkay contra caesarianos sicarios sumsit; nihil ulli militi solutum est; hanc forsán ob causam, ut populis, viris et oppidis Hungariae deletis, tandem ipsam regionem solo aequarent et gentis nomen abolerent. Basta multa semper spe militem lactabat et jamjam argentum afferri, auxilia venire commeatum advehi dicebat. Sed milés longa procrastinatione offensus, et totos quinque menses mira arte delusus, diutius ipsi fidem adhibere noluit. Ipse quidem summis precibus ab exercitu petebat, ut solum 14 dies praestolentur; siquidem intra istud tempus nulla afferretur pecunia, dabat ipsis potestatem quod dicis^m in se statuendi, sive in vincula conjiciendi, sive etiam interimendi; sed, ut dixi, in pertusum ingerebat dicta dolium, operam ludebat, ut serebat, ita messuit.¹⁹

Boizkay praeter Transylvaniam in Hungaria plus-minus 40 arces et propugnacula cepit et haud dubie nunc, post discessum Bastae, toto regno potietur. Potuisset his turbis facile aliqua medicina etiamnum adhiberi. Verum Imperator nulla prorsus ratione libertatem religionis (quod quidem Basta et ejus complices omnibus, qui hactenus adhuc a partibus caesaris stabant, magnifice pollicebantur) concedere voluit. Consiliarii Suae Caesareae Majestatis nescio quid pestis moliantur; mira ipsorum consilia, miri de Hungaris omnibusque Christianis purioris doctrinae sermones, Jesuitae etiam mirum in modum et in scholis, et in templis debacchantur. Quicquid certe est, latet aliquis anguis in herba, magnum aliquid monstrum alunt.

Plura scribere nequeo, ita sum animo perculso et abjecto, ob hanc dulcissimae patriae statum. Forsan patria mea in cineres redacta est. Vallones nimirum a Toanio^a incipientes usque Cebinum^o et Epperies omnes pagos incolis non repertis, et sua in silvis passim occultantibus exusserunt, diripuerunt, solo aequarunt.

Bene feliciterque valete, me, ut facitis, amate. Brevi (ut spero), Deo ter optimo maximo juvante, aut vos visurus sum, aut aliam aliquam Academiam.

¹⁷ Föltehetően ugyanarról az iratról van szó.

¹⁸ A levél írásakor Basta Privigye körül volt, visszavonulóban Eperjesről Pozsony felé.

¹⁹ Az itt mondottak korántsem légből kapott dolgok. Basta már március 23-án, majd április 4-én jelentette Eperjesről, hogy fizetetlen hadai nem akarnak tovább szolgálni. Május 4-én a Pozsony melletti Szentgyörgyről közölte, hogy katonái azzal fenyegetik, fáképnél hagyják. Ettől kezdve naponként sürgeti, hogy pénzt és kenyeret küldjenek csapatainak. Május 11-én katonái közölték vele, hogy ha 3 napon belül nem kapják meg élelmi és egyéb járandóságukat, szétoszlanak. Május 15-én Basta kötelezvényben biztosította csapatait, hogy 23-ig minden járandóságukat megkapják, ha nem, bántatlanul eltávozhatnak (Minderre ld. Basta György levelezése, i. m. II. 631. s. köv. 1.)

²⁰ 1605. április 20.

²¹ A Szenci Molnár Albert baráti köréhez tartozó Jan Opsimates (Opsimathes) morva családból származott. 1600-ban Genfben, 1603–1606 közt Herbornban tanult. 1609-től Prágában működött lelkészként, 1627-ig, amikor menekülni kényszerült az országból. (O. Odložilík, *Jednota Bratiská a reformováni francouzského jazyka*. Philadelphia. 1964. 52–62. l.; Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta Dázi Lajos. Bp. 1898. 72. és 361. l.; Le Livre du Recteur de l'Académie de Genève. 1559–1878. Publié sous la direction de S. Stelling-Michaud. I. Le texte. Genève 1959. 132. l. 1645. sz.; Linde, i. m. I. 373. l.; munkáinak felsorolása: František Horák — Zdeňek Tobolka, *Knihopis Českých a Slovenských tisků*. II/V. Praha 1950. 357–358. l. 6633–6636. sz.) Itt mondok köszönetet Robert Evans egyetemi docensnek (Oxford), aki az Opsimatesra vonatkozó cseh nyelvű irodalomra felhívta a figyelmemet.

²² Pavel Dubinusról csak annyit tudunk, hogy 1604 elején iratkozott be a herborni egyetemre. (Paulus Dubinus, *Mesericensis Moravus*. Linde, i. m. 375. l.)

^a A másoló durva elírása, recte: judices.

^o Recte: Tocaino, vagy Tokajino.

^o Recte: Cibinium.

Scribebam inter strepitum poculorum et catervam potatorum. Neapoli Pragensium, MDCV. XII. Calendis Maji.²⁰ Salute ex me plurimum dominos Opsimathin,²¹ Dubium²² etc. In praesentia non suppetit otium pluribus scribendi, nec est etiam quod scribam. Iterum valete.

J. F. Filiczky

A levél magyar fordítása²³

Minden jókat kívánok.

Azok a kassai követek, akikről a minap írtam, és akik még a mostani zavarások előtt érkeztek Prágába, már eltávoztak innen, de dolguk végezetlenül; a többi négy város, nevezetesen: Lőcse, Bártfa, Eperjes és [Kis]szeben követei még itt időznek, mert egyrészt Basta, másrészt azonban maga a főherceg is sok és csillogó ígérettel kecsegteti őket. De — ahogy én látom — sziszüfoszi sziklatömböt görgetnek, egy szemernyi sem jutva előre. Nem képesek elérni azt, hogy kihallgatást kapjanak; ügyük egyik napról a másikra húzódik; talán rövidesen mások követik majd őket.

Néhány nappal ezelőtt egy magyar nemest, Szinay Györgyöt, egykori iskola-társamat (de amint hallom: sokan mások is derekasan viselkednek ebben a vallásháborúban), aki Magyarországról tért vissza, éjnek idején börtönbe hurcolták; hogy mi okból, az nem világos eléggé. A lőcseiek azt beszélik, hogy Bocskaihoz küldötték volt, hogy valamiféle békefeltételekről tárgyaljon. De hogy mit ért el, és hogyan teljesítette utasítását — minderről még nincs megbízható hír. Magam úgy vélem, hogy ajánlólevél helyett alighanem Bellerofón-levelet hozott Bastától.

Bocskairól naponként más-más mendemondák terjengenek. Mondják róla, hogy arianus, hogy rebellis, hogy hazaáruló s hitszegő a németekkel szemben, és inkább a törököt szolgálja; egyszer azt beszélik, hogy fogságba esett, s hogy körülzárta őt a katonaság, aztán azt, hogy kisiklott a gyűrűből; ismét máskor azt, hogy el van vágva hadserege; de azt is mondják, hogy Kassát a hajdúk eladták a töröknek; és még vagy hatszázféle egyéb hír járja, ám ezek egymásnak csaknem mind ellentmondanak. Arról biztos forrásból értesültem, hogy Radul vajda, Havasalföld fejedelme 8000 emberrel Bocskaihoz csatlakozott; egész Erdély [Bocskai] pártján áll s szavára hallgat, sőt magát már fejedelemmé is tette. A felső-magyarországi bányavárosok (banské mestá) közül bevette már Körmöcbányát, Selmecbányát, de igen sok várat is; a hajdúk száma napról-napra növekedik, Basta csapatai ugyanakkor fogyóban vannak, s ő maga olyan szorongatott helyzetbe került, hogy azt se tudja, mihez kezdjen, hova menjen. *Isten adgya, hogy felakasztassanak a kurwa fiát, az ő hitetlen népével, voloniakkal egyetemben. Úgy legyen, mongyuk: Amen.*

Arról is beszélnek, hogy a bécsiek nagy rettegésben vannak, s nem is ok nélkül, hiszen „már a közvetlen közelben ég Ukalegon háza!” A püspökök 2000 főnyi bérenc serege, e bajok mindegyikének szítója s egyben lángja, úgy menekül oda, mint valami menedékhelyre. Hallatszott olyan hír is, hogy az olmüci püspök, hat szekérrel, nem is tudom már hova vette be magát, hogy menedéket keressen. Vesszenek el gyalázatos módon ezek a véredek, mert ők azok, akik kifőzték mindazt, ami eddig történt, hát most csak egyék meg az egészet. A vallonok, ezeknek az orgyilkosoknak legkegyetlenebb bérencei, amerre csak járnak, rombolnak, pusztítanak, tönkretesznek mindent.

Hogy mikor és milyen véget ér majd ez a pusztító vész, azt csak a jó és hatalmas Isten tudja, én azt be nem láthatom. A békét ugyan áhítani kell, de — megítésem szerint — aligha remélhető eljövetele ezekben a forrongó időkben s az emberek okozta eme vérzivatar közepette; hiszen minden egyre inkább romlásba dől, arra, hogy a dolgok jobbra forduljanak, csak igen-igen gyöngye és vékonyka remény van. A pápisták nagyon is távol állanak attól, hogy levessék indulatukat, sőt: naponként újult erővel tombolnak; erőszakkal szétzúzzák a jog, a szemérem, az emberség korlátait, s azon mesterkednek, hogy mindenfelől még több dögvést zúdítsanak reánk.

²³ A fordítást Dr. Kenéz Győző tudományos kutató készítette, aki a latin szöveg megfejtésében is segítségemre volt, amit ezúton is köszönök neki.

Küldök nektek két levelet, melyeket egy jezsuita írt a Szepességből. Már ebből a két levélből is teljesen átlátható, miben áll a hazánk elnyomását, igaz vallásunk gyökeres kiirtását célzó szándékuk. „De az, aki az egekben lakozik, kineveti őket, és az Úr csúfot úz majd belőlük.” A császár valamiféle iratot küldött a Birodalom fejedelmeihez erről a belháborúságról; de amint arról értesültem, s egy részét magam is elolvastam, az nagyon messzire esik az igazságtól. A mieink is megküldötték Drezdába e belháború igaz történetét, hogy ezáltal az egész világ előtt ismertté váljék a pápaimádóknak, a közbékesség e megzavaróinak, az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége; és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniök, kinek kell hitelt adniok, ki ellen kell fegyvert ragadniok. Úgy hallom, Bocskai is elkészített valamiféle levelet a Birodalom fejedelmeihez, amelyben ártatlanságát bizonygatja: leleplezi benne a sok törvényteleniséget, amely nemzetünkre zúdult, és elfordítja a gyalázatot magától, amellyel megbélyegezték.

Éppen a legjobbkor, most, hogy e sorokat írom, földijeimmel akadtam össze, akik azt állítják, hogy sok és nagyon is hitelt érdemlő embertől azt hallották, hogy Basta már minden seregével kivonult Magyarországról. Ebből következően azután Bocskai a császári orgyilkosok ellen ragadott fegyvert. Basta egyetlen katonája sem kapott semmiféle zsoldot, s talán éppen azért nem, hogy miután majd elpusztítják Magyarország népét, férfiai és városait, végül a tájat is a földdel tegyék egyenlővé, s a nemzetnek még a nevét is eltöröljék. Basta kezdettől fogva reménységgel táplálta katonáit, s mondogatta nekik, hogy rövidesen hozzák már a pénzt, jönnek a segélycsapatok, szállítják már az élelmet, — s ím az a katona, akit a hosszú halogatás felbosszantott, s akit teljes öt hónapon át különös fondorlattal becsaptak, nem volt hajlandó többé hinni neki. Ugyanis nagy könyörgéssel azt kérte hadseregétől, hogy csak még 14 napot várakozzanak; ha pedig ez alatt az idő alatt nem érkezik pénz, felhatalmazást adott nekik arra, hogy bírakat állítsanak ellene, vagy verjék bilincsbe, vagy akár öljék is meg őt. Ámde szavait lyukas hordóba hordta, ügyét eljátszotta, ahogy vetett, úgy aratott.

Bocskai Erdélyen kívül Magyarországon is bevett csaknem 40, vagy még ennél is több várat és erődítményt, és most Basta kivonulása után kétségtelenül ő tartja hatalmában az egész országot. De még most is könnyedén lehetett volna valamiféle orvoslást találni erre a belháborúságra. Ámde a császár semmiképpen sem akarta engedélyezni a vallásszabadságot (amit pedig Basta és cinkosai nagy fennen ígértek mindazoknak, akik még a császár pártján álltak). Nem tudom, hogy ő császári felsége tanácsosai miféle gazságon törik a fejüket; bámulatosak a tanácsaik; bámulatos, ahogy a magyarokról s mindazokról beszélnek, akik a tisztább tant valló keresztények; s e jezsuiták is bámulatra méltó módon tobzódnak az iskolákban és a templomokban is. Annyi bizonyos, hogy valamiféle kigyó lappang a fűben, s valami hatalmas szörnyeteket melengetnek.

Nem is vagyok képes többet írni, annyira sebzett és annyira levert a lelkem hazám ilyen állapota miatt. Tán szülőföldem is hamuvá égett. Hiszen a vallonok Tokajtól elkezdve Kisszebenig és Eperjesig minden helyet, ahol nem találtak lakosokat, s amelyek népe vagyonkáját szerteszét rejtegette az erdőségekben, felperzselték, kifosztottak s a föld színével tették egyenlővé.

Éljetek jól s boldogan, és engem — amint teszitek is — szeressetek. Rövidesen (így remélem) a háromszorosan jó és hatalmas Isten segítségével meglátogatlak benneteket, vagy valamelyik másik akadémiát fogom fölkeresni.

Írtam mindezt pohárcsengés zajában, részeg emberek seregétől körülvéve. Kelt Prága-Újvárosban, 1605. április 20-án. Üdvözlőjétek nevemben Opsimathes és Dubius urakat. Ez idő szerint nincs elegendő szabad időm arra, hogy többet írjak, de nincs is most miről írnom. Isten veletek, még egyszer.

Filiczky J. F.

Benda Kálmán

EIN BRIEF DES JÁNOS FILICZKY AUS DEM JAHRE 1605.

Johannes Filiczky, ungarischer Humanist, Dichter und Schriftsteller in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, war Professor der reformierten Hochschule zu Sárospatak, in Nordostungarn. Den hierabgedruckten Brief schrieb er am 25-sten

April 1605, noch als Student, aus Prag, wo er bei der Familie Br. Hodiega als Erzieher weilte. In dem Brief beschreibt Filiczky die nach Prag gelangten Nachrichten der im Spätherbst 1604 ausgebrochenen ungarischen Unabhängigkeits-Krieges und nimmt Stellung an der Seite des Aufstandes. Während die adelige Führung des Aufstandes, selbst der Fürst Bocskai, betonten gleichermassen die politischen (nationalen) und religiösen Beschwerden gegen das Regime Rudolf II., hebt Filiczky nur die letzteren Momente aus und beurteilt den Aufstand als einen Kampf um die protestantische Religionsfreiheit. Der Brief ist in zeitgenössischer Kopie, ohne Adresse auf uns geblieben, welcher im Public Record Office in London aufbewahrt wird. Aus den Hinweisen und Grüßen des Briefes lässt sich doch feststellen, dass an einige an der Akademie zu Herborn studierende, wahrscheinlich böhmischen und mährischen Studenten geschrieben wurde.

SOMI ÉVA

AZ ÚJSZTOICIZMUS (LIPSIUS) HATÁSÁNAK NYOMAI BORSOS TAMÁS NAPLÓIBAN

Kocziány László — Borsos Tamás, az egykori marosvásárhelyi bíró és híres portai követ (1566—1634) műveinek és leveleinek kiadója — egyik tanulmányában megállapítja, hogy Borsosnál „sajátos jellegű sztoicizmust találunk, mind államelméleti és politikai véleménynyilvánításait, mind egyéni magatartását illetően.” S bár Justus Lipsius hatása is érződik néhol, ennek a sajátos sztoicizmusnak a forrása — Kocziány szerint — Alexandriai Philon *De legatione ad Caium* c. műve.¹

Való igaz, hogy Philon neve és művének címe² szerepelnek Borsos második naplójában: „Philonak egy szép sentenciája vagyon in libro de Legatione ad Cajum: Salus regis est salus patriae, aloiquin rege periclitante totum regnum periclitatur”. De az a „Philontól átvett, de végső soron Pál apostolra visszamenő” szentencia, amelyre Kocziány szerint a második napló épül, Borsos *saját* megjegyzése szerint a bibliából való: „Hiszem, mindnyájan azt mondjuk Erdélyben, azki igaz s jámbor ember, amaz Szentírás sentenciája szerént, hogy: Egy ember által jött bé az világra az halál, kárhozat, bűn, etc. s egy ember által jött bé az megszabadulás is.”

Kocziány szerint a szombatos Borsos nem hivatkozhat az Újszövetségre: egyrészt, mert azt nem tekinti szent könyvnek; másrészt, mert így a Bethlennel való párhuzam: profanizálás. Az érvelés mindkét pontja kétségbe vonható. Borsos szombatoságának ugyanis nem mond ellent az Újszövetségből való idézet. Péchi Simon még 1624 után is él ezzel az irodalmi eszközzel. Továbbá: az ember (főképp fejedelem) és isten párhuzamba állítása (az ember deifikációja) már régen — pontosabban: a reneszánsz kora óta — nem számít profanizálásnak.³ Talán e szemlélet érvényesülésének felismerése a fontos itt, s nem annak eldöntése, hogy honnan is való az idézet.

További két citátumot pedig, amelyeket Kocziány szerint Borsos Philontól vett át — máshonnan is vehette: például Justus Lipsiustól is. Lipsius hatását a XVII. század első évtizedeinek magyar szellemi életére —

¹ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1972. — Kocziány L.: *Alexandriai Philon hatásának nyomai Borsos Tamás naplóiban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XIII. Kolozsvár, 1969. 67—77.

² A teljes cím: *De virtutibus sive de legatione ad Caium*, megj.: Philonis Judaei Opera quae reperiri potuerunt Omnia. Th. Mangey, v. II. Typ. Bower. Londini, 1742. Magyar fordítása: Schill Salamon: *Alexandriai Philon jelentése*. Bp. 1896.

³ Dán Róbert: *Péchi Simon Psaltériumának variánsa*. MKszle 1972. 287—291. — Heller Ágnes: *A reneszánsz ember*. Bp. 1971. 63.

az újabb kutatások alapján jól ismerjük. Hatása olyan széles körű és általános, hogy az ókori sztoikus filozófusok gondolatai sokakhoz csak Lipsiuson keresztül juthattak el.⁴ A Borsos-féle *Egyptusról* c. töredék „orientális teológusokra” történő utalásában már csak azért sem gondolhatunk Philonra — ahogy Kocziány feltételezi —, mert Philon nem volt teológus. Kocziány szerint: a jó és rossz uralkodó ellentéte, a társadalom állapota béke és anarchia idején — ez az a gondolat, ami Philon művében megragadja Borsost, és arra ösztönzi, hogy második portai követsége idején átdolgozza 1613—14-ben írt műveit, s e szellemben folytassa tovább. A keleti sztoicizmus eszméi szerint a béke mindenáron való fenntartását, az alattvalók boldogítását, s a békés építőmunka elvét sugallja urának, mert az „ars imperandi”-ra akarja tanítani. De Philon ismerete még kevés ahhoz, hogy koncepciót determináló hatását is bizonyítsa — az idézetek pedig nem meggyőzőek, mert nem egyértelműek. Sőt: még a koncepciót is meg lehet kérdőjelezni. Borsos író volt — de nem volt annyira tudatos író, hogy egy irodalmi mű hatására szilárd koncepciót alakítson ki. Maga a műfaj is kizárja ezt: a második napló a fejedelemhez és másokhoz írt levelekből áll — megírásukkor Borsos egyedüli vezérlő elve az események pontos követése volt. Bár a XVII. század elején valóban divatos műfaj volt a fejedelmi tükrök — úgy véljük, Borsos műve nem az. Külön probléma, hogy 1613—14-ben írt műveit átdolgozta. Ennek azonban más oka is lehetett: pl. új stiláris szempontok, vagy a Bethlen-ellenes részek kihagyása.

Tehát: kétségbe vonható, hogy Philon művének szelleme hatja át Borsos naplóit. Borsos Philon-ismerete számunkra inkább más szempontból tűnik jelentősnek: a naplóíró szombatosságát — de legalábbis zsidó érdeklődését — bizonyító újabb adaléknak vehető.

Érdemes volna megnézni most már, hogy nem nőtt-e meg ezek után az itt-ott észlelhető Lipsius-hatás jelentősége.

Az első gondolatkör, amely Lipsiussal érintkezik: mit tart Borsos, illetve Lipsius a fejedelem feladatának (akit isten választ ki e földi tiszt-ség betöltésére)?⁵

„Valamely fejedelem mentől épebben tartja s ótalmazza országát, attól nagyobb, s gazdagb fejedelem leszen.” (Borsos 74.)

„Mert a közönséges-társaságnak igazgatója azon vagy, hogy az alatta-lé-vők bódogul éllyenek.” (Lipsius: Polit. II., VI. 194. p.)

⁴ Turóczi-Trostler József: Keresztény Seneca. Új kiadása: *Magyar irodalom — világirodalom*. II. köt. Bp. 1961. 156—219. — Vargha Anna: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942. — Wittman Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius)*. Filológiai Közöny 1957. 53—66. — Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303—339. — Keszérű Bálint: *Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején*. ActaHistLittHung tom. III. Szeged, 1963. 3—44. [szövegkiadással]

⁵ Itt és a továbbiakban Borsost az új kiadás nyomán idézem (l. 1. jegyz.); Lipsiust pedig a Laskai János-féle XVII. századi magyar fordításból (Tarnóc Márton kritikai kiadása: *Régi Magyar Próza Emlékek* II. köt. Bp. 1970.), s a latin eredetét csak a jegyzetekben a köv. kiadásból: *Justi Lipsi Opera Omnia. Vesaliae, MDCLXXV. tom. IV. (7—195. pp.: Justi Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. 511—607. pp.: Justi Lipsi De Constantia libri duo)* A továbbiakban így rövidítem: JLOO. — Az itteni szöveg: „Nam moderatori reipub. beata civium vita proposita est.” JLOO. 28. p.

„most volna ideje ... az ország közön-
séges békességét megtartani, s őrizni,
sőt az Isten mutatott ebben occasiót.”
(Borsos 275.)

„annak Fejedelemsége lészen erős, és
álhatatos kit mindenek tudgyák, hogy
nem-csak parancsol, hanem gondot-
visel ő reájok.” (Lipsius Polit. II., VI.
195. p.)⁶

Ez a gondolat — amellyel Borsos tulajdonképpen egy, a magyar irodalom-
ban a reformáció énekíróitól elinduló, hovatovább évszázados motívumot
folytat⁷ — Philonnál is megvan:

„kormányozd az emberek közös hajóját azok üdvére,
semminék sem örülve és semmiben sem gyönyörködve
jobban, mint az alattvalók boldogításában.”

A „jó fejedelem” eszméje tehát — amely egy-egy fejedelemben testet
öltve időnként megvalósulni látszik — nem új. (Gondoljunk pl. a Mátyás
királyról szóló mesékre, mondákra, vagy arra, hogy Móríc Bethlen-kon-
cepciójának is itt a magva.) Lipsius „Politica”-ja (Leyden, 1589.) óta azon-
ban a „jó fejedelem” már nem csupán eszmény: a fejedelmekkel szemben
pontokba szedhető követelményeket is támasztottak. Ezért gyakori Bor-
sosnál a „most volna ideje” (l. fenti idézet) típusú szerény figyelmezte-
tés: — jól ismeri mind a maga, mind pedig ura dolgát, feladatát.

Jellegzetesen sztoikus magatartás: az óvatosság. Ezért tanítják, hogy
kockázatos vállalkozásba nem jó kezdeni:

„Si vultis armis resistere, bene; sed tali
modo formati et preparati resistetis,
quo victores evadatis, alioquin certe
actum erit de pelle nostra et vestra...”
(Borsos 226.)

„Győzhetetlen lehet, ha soha nem bo-
csátkozol oly ütközetre, kinek meggyő-
zése nincsen a te hatalmadban.” (Lip-
sius: De Constantia I., XXI., 109.)⁸

Lipsius Epiktétost idézi, de nem pontosan: Epiktétos mindenféle harctól
idegenkedik:

„Giöszhetetlen lehec, hogiha senkiuel taborba nem
szállasz; Mivel hogi nem az te hatalmodban vagion
az giözedelem.”⁹

⁶ „Quia illius demum Principis magnitudo stabilis fundataque est, quem omnes
tam supra se esse quam pro se sciunt.” JLOO. 29. p.

⁷ Azzal a különbséggel, hogy Borsosnak saját kora történelme, a reformáció
énekíróinak pedig elsősorban a Biblia szolgáltatja a példaanyagot. L.: Szkhárosi
Horvát András: Az fejedelemségről (1545). — Sztárai Mihály: Szent Illyésnek és
Ákháb királynak idejében lőtt dolgokból (Melyek ez mostani időbéli dolgokhoz igen
hasonlatosok) (1549). RMKT XVI. szd. II. köt. 168—177. ill. V. 114—135. p. Míg az
említett művek példázatjellegűek, Károli Gáspár *Két könyv* (1563) c. művében köz-
vetlenül a fejedelmekhez szól: „Annak okáért az fejedelmek hagyják el az kegyet-
lenséget, telhetetlenséget, fősvénységet, ne rontsák az szegénységet, ne prédálják el
morháját, ne ontsanak ennyi sok ártatlan vért, ne keressenek gazdagságot hamisan,
usurasággal, kegyetlenséggel, prédával, legyenek az községnak atyái, dajkái, azok-
nak életekre, táplálásokra viseljenek gondot, mint ő magukra. Mert Isten azokat az
ő kezekbe adta oltalomért és gondviselésért. — Mondják, hogy az Alfonsus király-
nak címere publican madár volt, ki az ő orrával az ő melljét szaggatta, és az ő
fiainak vért bocsátott. Melyben példázta az jó fejedelmet, és annak felette ezt íratta
melléje; Pro lege et pro grege. Az törvényért és az alattam való községért. Mert az
jó fejedelemben nem kell szánni vért is törvénynek, igazságnak megtartásáért és az
községnek táplálásáért és oltalmáért.” (*Szövegyűjtemény a régi magyar irodalom-
ból*. Második, javított és átdolgozott kiadás. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor.
I. köt. Bp. 1963. 302.)

⁸ „Invictus esse poteris, si in nullum certamen te dimittes, quod in te non est
vincere.” JLOO 561. p.

⁹ Keserű, id. kiad. 34.

Ugyancsak az óvatosság diktálja a változtatás, a kezdeményezés helytelenítését:

„Igen bizonyos mondás az is, hogy: Bizonyos kötött frigyet-békességet jobb megtartani, hogynem győzedelemnek reménségét várni.” (Borsos 265.)

„Jób és bátorságosb a bizonyos békeség, hogy-nem-mint a reméltet győzedelem.” (Lipsius: Polit. V., XXI., 386.)¹⁰

Borsos 1619. február 17-én kelt levelében arra ösztönzi Bethlent, hogy adja meg végre a töröknek Jenő várát. Valóságos kis értekezést ír, hogy meggyőzze Bethlent: az adott történelmi viszonyok között ez most a leghelyesebb lépés, amit tehet:

„Magamtól ezt így gondolom meg, hogy Nagyságodnak ebbe három igen nagy difficultása vagyon. Első: ettől az Portától való fenyegető félelem, másik: az keresztény császártól való félelem s az oda való obligatioja, harmadik azki ezeknél is nagyobb, az Nagyságod constientiaja. S igen nagy sententia az is, hogy: *Melius est obedire Deo, quam hominibus.* De talán ez a sententia nem Jenő megadására néz.”

Lipsius is igen fontosnak tartja a lelkiismeret tisztaságát, mert:

„háromfelék az Istennek büntetési: Belső, Ez élet után-valók, külsők. Az elsőket nevezem, *Mellyek a lelket illetik, de minekelőtte a testből ki nem költözik, úgy mint a keserűségek, a megbánás, felelem, es a lelki-isméretnek ezer mardosási.*” (De Constantia II. XIV. 134.) — „Mind azok a külső büntetések csak gyengén es kevés ideig illetnek minket: de belső azok, a mellyek szorongatnak.” (uo. 135.)¹¹

Borsos utolsó mondata — kissé rezignált megjegyzése — arra példa, hogy a reneszánsz óta az emberek több oldalról képesek szemlélni ugyanazt a dolgot, s ebből következően az újkor embere „nem ismer többé egyértelmű és általános érvényű értékskálát.”¹² Ha a fejedelem tette végső soron az ország érdekét szolgálja, helyesen cselekszik — még ha lelkiismerete tiltakozik is az ellen, hogy olyat tegyen, ami pillanatnyilag országellenes cselekedetnek tűnhet. Ilyen esetben nem lehet a fejedelemnek lelkiismeretfurdalása — azaz ha helyesen cselekszünk, s helyesen féljük meg tetteinket: enyhíthetünk a „difficultas”-okon. Rugalmas politika kell — és rugalmas értékelés.

Lipsius ennél is tovább megy: a rugalmasság nála azt is jelenti, hogy ha a fejedelem országa érdekében dönt politikai ügyekben, s célját nem érheti el másképp, mint ravaszsággal, akkor ravaszsághoz kell folyamodnia — a lelkiismerete azért tiszta marad. Nem véletlenül idézi itt Lipsius „*ama Maculo Olaszt*”, Machiavellit: „vagyon-is mint a szent ember mondgya, néminemű tisztességes és dicséretes csalárdság.” (Polit. IV. XIII. 302.)¹³ — s ennek még semmi köze „a cél szentesíti az eszközt” jezsuita axiómához.

Borsos Zrínyi előtt talán egyedül látja tisztán a két nagyhatalom között vergődő ország sorsát (csak persze még mások voltak az erőviszonyok, s más volt a két író filozófiai, politikai, erkölcsi beállítottsága). Eddig csak lapszéli megjegyzései tükrözték töprengéseit: „NB török praktika”, „Így kell hinni az némettel való frigynek”, „német barátság”. Eb-

¹⁰ „*Melior tutiorque est certa pax, quam sperata victoria*” JLOO. 174. p.

¹¹ „*triplices divinas esse poenas, Internas, Postumas, Externas. Illas apello, QUAE ANIMUM TANGUNT, SED ADHUC IN CORPORE, uti sunt angores, poenitentia, metus, et conscientiarum mille morsus.*” — „*externa ista omnia leviter nec in longum nos tangunt: interna sunt, quae angunt.*” JLOO 586.

¹² Heller i. m. 221.

¹³ „*ut vir sanctus ait, ... honestam atquae laudabilem calliditatem.*” JLOO. 113.

ben a levélben bővebben ír erről a kérdésről is. Majd újra egy olyan problémát érint, amely az ókorban mint probléma föl sem vetődhetett: az emberi tettek értékelése, a következmények vállalása, vagy nem vállalása. A reneszánszban a „sztoikus... attitűdje saját cselekedeteihez az »amit tettem, megtettem« viszonya. A történesek irreverzibilitásához hozzátartozik saját cselekedeteinek irreverzibilitása is. A vétek annyiban jóvátehetetlen, amennyiben megtörtént.”¹⁴ Lényegében Lipsius is ezt vallja: ami történt, megtörtént, az elődök vétké nem száll át az utódokra — de bűnhődhetnek érte:

„Mert a vétek nem vitetnek által a maradékokra, avagy nem lészen a vétkeknek némi-nemű öszveelegyedése: távol vagyon az: hanem csak büntetések es némi-nemű ostromozások ezek mi környülünk: nem mi bennünk es a mi testünkre avagy javainkra néznek tulajdon-képpen, nem a mi belső elméinkre.” (De Constantia II. XVII. 140.)¹⁵

Borsos is ezt a kérdést vizsgálja, de tovább lép: szerinté meg lehet akadályozni, hogy a múltban elkövetett vétkekért a jelenben bűnhődjünk — tehát az embernek több beleszólási joga van a történelembe:

„De ha Nagyságod predecessori elvétették volt actióikat, hogy az keresztyénység biztatásához képest rebelláltak volt az török ellen s nem lőtt semmi effectusa, annak poenája az Nagyságod idejére jutott és Nagyságod azért az régi errorért való vindictát akarná véle eltávoztatni: igaz és Isten szerént ki büntetheti Nagyságodat érette? senki sem.”

Borsos ezután megpróbálja eldönteni, hogy két rossz közül melyik a jobb: „mellik ultió nagyobb, az keresztyéneké-e, vagy az Portáé-e?” (már előbb leszögezte, hogy a keresztyén fejedelem „azért keresztyén fejedelem, hogy vagyon constientiája” — a töröknek nincs):

„Christiani principes erga christianos sunt misericordes. De ha ugyan az misericordiát nem követnék is, tandem mit csinálnak az harcon, levágnak-é? akkor abban egyéb nem lehet, ha victorok lesznek. Lelkünket-testünket el nem veszik, hát mit? Elveszik-é köntösünket, lovunkat, tehenünket, barmunkat; megisszák-é borunkat, megeszik-é buzánkot, abrakunkot? Ez az ultió! Tovább ennél nem mehetnek.”

Azaz: megfoszthatják ugyan az embert összes javaitól, de a lélek békéje, az ember belső világa, ami igazán az övé — sértetlen marad. Ez a sztoicizmus egyik legfőbb tétele. Borsos nem filozófus, ezért nem fejti ki ezt a tételt, hanem az egész lényét átható sztoikus magatartás és szemlélet lényegét fejezi ki. A fejtegetést bízzuk Lipsiusra:

„Példának okáért felsz e közönséges veszedelmekben a Szegénységtől a Számki-vetéstől, a Haláltól. Ha azért igazán es álhatatossan meg-nézed, mely kicsinyek azok? ha azoknak valóságos hatalmokat meg-visgárod, mely erőtelenek? Imé ama hada-(közás)közás avagy kegyetlen fejedelemség tellyességgel el-fogyatkoztat tégedet a sok adozással, S-mi lészen abból? ez, hogy te meg-szegényedel. Avagy nem szegénységben szült-é tégedet a természet, s-nem abban ragad-é ki e világból? ... Senki téged többé javaidtól meg nem foszt. Es a mit te kárnak alítasz vala, orvoságod... Ihon ama hadi sereg! ihon a fegyverek! Mit cselekesznek azok a seregek, mit a fegyverek? mit cselekesznek? megölnék. Micsoda az a meg ölés? egy-igyi halál.” (De Constantia II. XIX. 143.)¹⁶

¹⁴ Heller i. m. 99—100.

¹⁵ „Non enim culpa ipsae transferuntur, aut criminum quedam confusio sit: abest: sed poenae dumtaxat sive castigationes quaedam circa nos istae sunt, non in nobis: et ad corpora aut opes spectant proprie, non ad animum hunc internum.” JLOO. 591.

¹⁶ „Paupertatem exempli caussa in his Cladibus publicis times, Exsilium, Mor-

Milyen sors vár ránk, ha a pogány törökök győznek? — folytatja Borsos:

„De in contrarium, kitől az szent Isten ótalmazzon, ha ezeké lészen az vindicta, hamarébb victorok is lesznek... Ezek is elveszik köntösünket, borunkat, morhánkot, megeszik-megisszák buzánkot, abrakunkot, ezzel superálják, hogy regna nostra solo equabunt. Ez is mind tűrhető volna, de az mi legkeservesb, az szörnyü és iszonyu rabság, kibén lelkét-testét vesi el, törökké teszi. Itt oztán lelkünket-testünket teszi övéjé, nemcsak morhánkot.”

Lipsius is azt tartja, hogy az ember legfőbb ereje: a lélek békéje, s a legnagyobb nyomorúság: ennek megsértése:

„... tedd-hozzá... a nyomorúságoknak nyomorúságát nem csak a testeken, hanem a lelkeken-való kegyetlenkedést es nyomorgatást-is.” (De Constantia II. XX. 144.)

Borsosnak a végső érve tehát ez: keresztényből pogánnyá lenni, a lélek, a lelkiismeret legnagyobb nyomorúsága. Ezért befejezésül még egyszer figyelmezteti Bethlent, hiszen Jenő várának megadásától vagy meg nem adásától egy ország sorsa függ. S bár korábban leszögezte, hogy a keresztény fejedelmek különbek, mert azoknak „vagyon constientiája” — nincsenek illúziói a keresztényeket illetően sem: nagyon jól látja, hogy a háborúk egyik oka ebben a korban mindig a vallás:

„tractatusban indultak volna az kereszténységben lévő fejedelmek ismét, adja az Isten: de mint lehet effectusa? ...nem lehet az concordia köztök, ha minden egyéb dolgot complanálnak is: qui erit superior, mindjárt azt akarja, hogy promoveálja az ő religióját. Messiássá akarja magát tenni s meg akarja a világot itilni. Hopp haja! így confundálja az Isten az embereket.”

— írja ugyancsak 1619. február 17-én kelt, Péchi Simonhoz írt levelében.

Lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy Borsos nemcsak államok között, hanem egy országon belül is ismeri a vallás okozta ellentéteket. Tulajdonképpen a vallásszabadság, a vallási tolerancia kérdését kerülgeti. A gondolat a humanizmusban gyökerezik, az újsztoicizmus hívei ennek folytatói. A humanista értelmiségi réteg és az újsztoicizmus filozófiáját befogadó szellemi elit számára a felekezeti hovatartozás formális kérdés volt csupán, hisz a legfőbb dologban: az erkölcsi normák kérdésében egyetértettek. A vallásszabadság, a tolerancia hirdetése náluk egyfajta közömbösséget jelent. Borsos esetében nem egészen erről van szó. Nem tartozván a szellemi elithez, saját bőrén tapasztalhatta 1595-ben, mit jelent az állami beavatkozás.¹⁷ Borsos — szinte Lipsius „védőszárnya alatt”,

tem. Ea igitur si rectis firmisque oculis inspicias, quantula sunt? Si suis ponderibus examinas, quam levia? Ecce bellum hoc aut tyrannus per tributa multa te exhaurit. Quidtum? eris igitur pauper. Natura nonne talem te dedit, talem rapiet?... Sublevavit enim te Fortuna, si nescis, et tutiore jam loco reposuit, nemo ultra exhauriet, quod Lamnum tu putabas, remedium est... En satellitum illud! en gladios! Quid isti satellites, quid gladii? quid facient? occident. Quid occasio? simplex mors” JLOO. 595.

¹⁷ 1595-ben a marosvásárhelyi szombatosok levelet írtak a budai pasának — katonai segítséget kértek, maguknak pedig kegyelmet. A levél a fejedelem kezébe jutott, aki a levél aláíróit megbüntette. Borsos Fehérváron raboskodott, ahonnan hamarosan sikerült megszöknie, de csak három hónapi bujdosás után mert hazatérni. (A levelet közli Nagy Szabó Ferenc: *Erdélyi Történelmi Adatok I. köt. 32.*; és Kohn Sámuel: *A szombatosok — történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira.* Bp. 1889. 75—76.)

s a szabadabb levegőjű Konstantinápolyban¹⁸ — legalább egyetlen, vallást érintő kérdésben nyilatkozik: a maga és szombatos társai érdekében vallja a humanizmusban nyíltan hirdetett tolerancia-minimum elvét.¹⁹

Úgy véljük, hogy ez a néhány, Lipsiussal összezsengő idézet elegendő példa a későhumanista újsztoicizmus hatásának igazolására.²⁰ Nem tudjuk, hogy Borsos honnan ismerte meg Lipsiust; nevét egyetlen egyszer sem írta le. Ennek ellenére — mivel néhány fogalom, ill. problémakör, amely csak a reneszánszban kezdett kialakulni, Philonnál föl sem vetődhet, Borsosnál viszont megtalálható —, a szellemi hatás eredőjét kutatva Philonról Lipsiusra helyezzük a hangsúlyt, nem tagadva Philon ismeretének jelentőségét sem.²¹

Éva Somi

THE TRACES OF THE EFFECTS OF NEO-STOICISM IN TAMÁS BORSOS'S DIARIES

The author of the essay polemizing with László Kocziány, the editor of Borsos's works, declares that the knowledge of Philon does not by all means indicate an effect of Philon. On one hand, the quotations to verify this are not unambiguous. On the other hand — and this is the essence — there are some concepts which were to develop only in the Renaissance (so had not been raised by Philon) however, they can be found in Borsos's works. Therefore, the author of the essay seeking the origin of the spiritual effect stresses Justus Lipsius' rôle instead of Philon's, not denying the significance of the writer's knowing Philon.

¹⁸ „...a török senkit sem hitiben, sem pedig templomában nem háborít, hanem ki-ki lássa mit vall, tartsa azt; de másnak békét hagyjon, senkit ne csúfoljon s ne disputáljon... Bizonyára jobban vagyon a török birodalomban dolga a kereszténynek hogynem itt.” — írja Nagy Szabó Ferenc. *ETA* I. 118—119.

¹⁹ Talán a speciális erdélyi viszonyokkal magyarázható, hogy a tolerancia gondolata nemcsak filozofálgatás tárgya volt — politikai, társadalmi ügyvé is vált. A Lipsius-fordító Laskai János 1644-ben befejezi és kiadatja „Jesús kiralsága” c. művét. Az előszóból megtudjuk, hogy hét évvel ezelőtt — a dési *complanatio* évében! — kezdte el írni e művét, s célja: megmutatni, hogy miképpen vezethetnének a szombatosok, mint „a féle tévelygők a Jésus Christusnak idvességes ismértire... Minden gyomroskodást itt igen el-távoztattam, tudván, hogy az isteni igazság (a mint egyéb jó dolgok-is) távoljár a szittoktul.” Érdekes, hogy forrása nem Lipsius, hanem Hugo Grotius egyik — nem is a legismertebb — műve: *De veritate religionis christianae*. (Leiden. 1622.); noha Lipsiusnál is kellett találkoznia ezzel a gondolattal (ha ismerte már 1637—38-ban): „Az ilyen dolgok, melyek belső érzékenységünkben ferkeztek, inkább tanítással mint parancsolattal, intéssel, mint fenyegetéssel gyomlátnak ki.” (Polit., IV., 241.); „Tolluntur haec talia quae sensibus insident, docendo magis quam jubendo, monendo quam minando.” *JLOO*. 67. p.

²⁰ Ez pedig igen érdekes, korai adat, ha tekintetbe vesszük, hogy Borsost se származás, se tanultság nem ültette „magas polcra”. „Ha a stoikus Justus Lipsius első magyar híveinek névsorát nézzük, csupa főúrral találkozunk” — írja Klaniczay Tibor (i. m. 308.). Természetes, hogy később a hívek száma nemcsak szaporodik, hanem szociális összetételük is változik. Tarnóc Márton a ránk maradt két *De Constantia*-fordítás egyikének, az erdélyi példánynak a possessor-bejegyzése alapján megállapítja: „a szegény deák réteg volt a legmélyebb pont, ahová Lipsius eszméi még elhatottak...” — *Laskai János Válogatott Művei. Magyar Iustus Lipsius*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Tarnóc Márton. *RMPE* II. Bp., 1970. 36. l. — Az 59. sz. jegyzetben bőszeges tényanyag bizonyítja Lipsius műveinek magyarországi elterjedtségét, s nemcsak főúri, nemesi, hanem polgári és polgári-értelmiségi körökben is.

²¹ Dolgozatom végleges változatának elkészítéséhez Dán Róbert, Merényi László és Pirnát Antal köszönettel vett, értékes segítséget nyújtottak.

THORDAI JÁNOS EPIKTÉTOSZ-FORDÍTÁSÁNAK STÍLUSKÉRDÉSÉHEZ*

Már az 1970-es sárospataki manierizmus-ülésszak is jelezte, s az azóta megjelent publikációk csak megerősítették azt a tényt, hogy erkölcs-filozófiai fordításirodalmunk, egyáltalán 17. századi prózairodalmunk stílusproblémái az újabb kutatások középpontjába kerültek.¹ Ami Thordait illeti: amilyen gazdag — viszonylag — a zsoltárfordításának manierista költői eszközeit vizsgáló újabb szakirodalom,² olyannyira hiányzik mindenfajta értékelés Thordai prózafordításának stílusáról. Az akadémiai irodalomtörténet megállapítása („A fordított szövegtől idegen retorikai salangokat, a manierista próza feltűnő ékítményeit kerüli”)³ minden tekintetben Keserű Bálint 1963-as szövegkiadásának kísérő tanulmányára megy vissza. Keserű több helyen hangsúlyozza, hogy a szöveg „nyelvi stílárís, de tartalmi elemzése és értékelése is — más tudományágak szakembereire... vár”,⁴ s e munka elvégzéséig megállapításait nem szabad vélegyesnek tekinteni, egy óvatossá állítást mégis megkockáztat. Éppen ez az, amit a kézikönyv is átvett: „Az Epiktétosz-fordításban hiába keressük a zsoltárfordító kissé keresett, jelző- és képhalmozó, nyugtalan stílusát, vagy prózai munkáinak bonyolult mondatfűzését. Vajon cáfolja ez a két fordítót azonosító elképzelésünket, vagy csak az epiktétosi Kézikönyvecske jellegéből, az egzakt mondanivalót tömörítő, egyszerű, gyakorlati példákkal és tegező kérdésekkel váltogató, higgadt ritmusú stílusából ered ez a különbség?”⁵ Úgy véljük, hogy afféle *terra incognitára* lépünk, amikor a fordítás stílárís problémáihoz nyúlunk.

* Ez a dolgozat mutatóvány egy hosszabb, összefoglaló jellegű munkából, amely az 1590-es évektől az 1640-es évekig terjedő mintegy fél század erkölcsfilozófiai fordításirodalmának és műprózájának stílusproblémáit vizsgálja.

¹ Csak a legfontosabbakat említve, vö. BÁN IMRE: A magyar manierista irodalom, ItK 1970. 451—465.; uő: A magyar barokk próza változatai, It 1971. (LIII) 473—500. — Utalhatunk azonban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a József Attila Tudományegyetemen készült hallgatói munkákra, elsősorban VÁSÁRHELYI JUDIT (ELTE): Újsztoikus diskurzus a Legfőbb Jóról és OLASZ SÁNDOR (JATE) e kötetben olvasható tanulmányára, továbbá TÉGLÁSY IMRE (JATE): Szenci Molnár Albert, a filológus c. kéziratban levő dolgozatára.

² Vö. VARGA IMRE: Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról. ItK 1968. 541—554. BITSKEY ISTVÁN: Thordai János manierizmusa. ItK 1970. 527—530. ZENTAI MÁRIA: Rimay-hatás Thordai János zsoltáiraiban (a jelen kötetben).

³ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 43. (PIRNÁT ANTAL)

⁴ KESERŰ BÁLINT: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. ActaHist-LittHung tom. III. Szeged 1963. 3—44. — Idézetünk: 22—23.

⁵ Uo. 23.

Le kell szögeznünk: vizsgálati módszerünk elvi alapvetéséül a manierizmus irodalmát tárgyaló, szinte áttekinthetetlennek tűnő szakirodalom szilárd fogódzót aligha adhat. A rabszolga-filozófus „egyszerű, ... higgadt ritmusú” stílusában nem villognak a *concettok*,⁶ a világot néhány átfogó kategória alapján rendező embert még nem háborgatja a *megzavart egyensúlyból* („disturbed balance”)⁷ eredő, komplikált életérzés, nem lehet sajátja így „Egy a mindennapi beszélt nyelvtől, sőt az írásbeli érintkezésben általánosan használt nyelvtől eltérő mesterkelt és bonyolult, erősen arisztokratikus színezetű prózastílus... , melyet külön tudatossággal művelnek”⁸ — azaz messze áll a későreneszánsz prózának a szépet irreálisba, az erőtől duzzadót artisztikusba, a mondanivalótól feszülőt semmitmondóba⁹ hajszoló stíluseszményétől. Az antitéziszerű stíluselemek közt felszikkasztó feszültség¹⁰ is inkább fordítója tollán sül ki, ezért Thordai fordításának elemzésekor a magyar manierista prózáért értékelő megállapítások közül Bán Imréé a legrokonszenvesebb számunkra: „itt nem annyira a láttató képszerűségről vagy a retorikai figurák széles körű használatáról van szó, hanem a magyar köznyelv szóláskincsének, szemléleteinek sikerült mozgósításáról.”¹¹

Köztudott, bár a szakirodalom által érdemben még egyáltalán nem vizsgált probléma, hogy Szenci Molnár Albert szótára milyen hatalmas segítséget jelentett 17. századi fordítóink számára — mindenekeelőtt a terminológiai nehézségek leküzdésében.¹² E vonatkozásban csupán két összefüggést emelünk ki. Egyrészt minden különösebb nehézség nélkül bizonnyítható, hogy Thordai ismerte és használta Szenci Molnár szótárát, azaz terminológiája beépült a fordításba.¹³ Másrészt ez a szóhasználat sok szép példát nyújt arra nézve is, hogy Thordainak „megvolt az írói gyakorlata és otthonos volt a sztoa világában. ... Az epiktétoszi terminusok felbukkannak a Thordaitól sajtó alá rendezett Thoroczkai-katé kiadásának elő-

⁶ *concepto* (Sinnspiel): „„ist ein Akt des Verstandes, der die Entsprechung zwischen zwei Gegenständen ausdrückt“”, idézi ERNST ROBERT CURTIUS: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, 1967.⁶ 302.

⁷ Vö. WYLIE SYPHERT: *Four stages of Renaissance style. Transformations in art and literature 1400—1700*. Garden City, New York 1955. 117.

⁸ KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái. In: *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961. 338.

⁹ Vö. ARNOLD HAUSER: *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München 1964. 13.

¹⁰ „Spannung zwischen den antithetischen Stilelementen”, uo. p. 12.

¹¹ ItK 1970. 463.

¹² Thordai három kiadás között is válogathatott: Nürnberg 1604. (RMK I, 392., 393.); Hanau 1611. (RMK I, 428., 429.); Heidelberg 1621. (RMK I, 513.). — Mivel a számunkra hozzáférhető 1621-es kiadás A-tól *EXCULCATUS*-ig (Aa 3 lap) terjedően csonka, a hiányzó címszóknaál a szótár 1708-as, Nürnbergben megjelent kiadását (Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum... ab autoribus ALBERTO MOLNÁR, Szenciensi, & JOHANNE CHRISTOPHORO... Noribergae, ... Anno MDCCVIII.) használtuk. E kiadást a SZENCI MOLNÁR ALBERT nevének kezdőbetűi után zárójelbe tett évszámmal különböztetjük meg.

¹³ Csupán néhány példa a megszámlálhatatlanul sokból: *ACTOR*: „az Comoedia iaczasban való szemeli” (Thordai), „Játékbéli szemeli” (SZMA 1708); *AEMULATIO*: „haragb űzes keouetés” (Thordai), „Irégységbölvalo hövetes [!]” (SZMA 1708); *FA-CULTAS*: „erő” (Thordai), „ereó” (SZMA); *OPINIO*: vélekedes (mindkettőjüknél); *PRIMITIAE*: „az sengébeol való aiandekok” (Thordai), „Sengeje, Gyumolczozesnec elso Sengeji” (SZMA); *RELIGIO*: „Az Isteni kegiesseghen... szolgálat...” (Thordai), „isteni tisztelet, szolgálat, Felelem, szentseg.” (SZMA); *TEMPERANTIA*: „Magad meg tartosztatás” (Thordai), „Mértékletesség, maga megtartoztatása” (SZMA).

szavában is.”¹⁴ Sajátos problémát jelentett azoknak a szavaknak a visszaadása, amelyek a fordítás modernizáló és keresztény szemléletmódjának megfelelően nem az antikvitás megkövetelte jelentésükben bukkannak elő:

...dignus eris cōiuiuo Deorum.

...non conviva Deorum modo,...

...meriti Divini et erant, ... (c. XV.)¹⁵

...melto lesz az Angialok lakodalma-hoz.

...nem cziak vendégtársok lesz az Angialoknak,...

...meltan, az mint hogi Angiali mel-tosagban valanak, ... (p. 33.)¹⁶

Thordai egészséges szemléletmódját mindenesetre jól jellemzi, hogy az antikvitás fogalomkörét — és ehhez mindig megfelelő, modern rokon fogalmat keresett — az újkori olvasó gondolatvilágához igazítva fordítja, s mi sem természetesebb, mint hogy a többes számban álló olymposzi istenek helyére a keresztény egyistent emeli.¹⁷

A fordítás szövegének az eredetivel való tüzetes egybevetése során az eltérések jelentős szövegyarapodást mutatnak, tehát Thordai szövege bővült. E bővítések első csoportját azok a szövegrészek alkotják, amelyek az eredeti szöveggel egybevetve *megfelelés nélkül* állnak, azonban a szövegösszefüggést a legtöbb esetben segítik, olykor kommentálják. Ezért stiláris funkciójukat másodlagosnak tekinthetjük, mert megfelelés híján a *tartalmi* összefüggésnek vannak alávetve:

Deinde examina regulis his, quas habes, et praesertim, ac in primis hac: utrum circa ea sit, quae sunt in nostra potestate. (c. II.)

Az után visgáld megh magadban azok az regulak szerint, az mellik elődbe vadnak rendelve, mellik közül elsoe es leg feoueb ez, tudni illik: *megh itilni, ha az, az mit akarsz czielekedni*, azok közül valoe, az mik az mi hatalmunkban vadnak: *Auagi hogi oli, az meli ninczien az mi hatalmunkban*. (p. 29.)

tott választási lehetőség második tagját értelmezi. A fordító mondatsszövegét könnyítik az effajta közbevetések: *Aszt hagiom penigh hogi...*, *aszt ielenti, hogi...*, *Mert cziak aszt adom tanacziul hogi...*, *ugi mint:...*, *tudgiad hogi...* (p. 29.). Érdekes és semmi esetre sem gyakori az a megoldás, amikor a latin eredeti a kommentárban található:

¹⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 4. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rendezte: STOLL BÉLA, TARNÓCZ MÁRTON és VARGA IMRE. Bp. 1967. 574. A külső és belső jók megkülönböztetése (vö. uo. 578.) és fordításának szóhasználatát ugyanazt a terminológiát tükrözi, ennek filológiai igazolását nem tartjuk szükségesnek.

¹⁵ A latin szöveget az alábbi kiadványból idézem: EPICTETI PHILOSOPHI STOICI ENCHIRIDION, ... Clavdiopoli Apud Gasparem Helti. Anno MDXXCV. RMK II, 186. — A zárójelbe tett római szám e nyomtatvány *fejezetszáma* utal. (Nem lehetetlen, hogy Thordai más latin fordításokat, vagy akár egy görög kiadást is használt; ezek figyelembevételére kissé módosítanám alábbi következtetéseinket is. A tanár-elődje, Chr. Francken által gondozott, kolozsvári edícióról viszont *tudjuk*, hogy Thordai ismerte, használta!)

¹⁶ A magyar szöveget a 4. sz. jegyzetben jelzett kiadványból idézem. A zárójelbe tett arab szám e kiadás *oldalszáma* utal. — A fentihez hasonló még: *Princeps, Imperator, Senator* (c. XX.) — *Feiedelem, Herczegh, Tanaczios Ur* (p. 35.); ... *nec eos in Romanam civitatem ascribes?* (c. XXV.) — *Auagi hogi Tisztre nem emelhetede eeket?* (p. 36.); *Vis olympia vincere?* (c. XXX.) — *Akarsze bai uiuassal gőzedelmesse lenni?* (p. 38.).

¹⁷ Vö. különösen: c. XXXII. — p. 39–40: Istennel ualo szőutsegünk, az mellet kel neki szolgálnunk.

Sic et claudicatio, cruris, rectique incessus impedimentum est, non libertatis. (comm. in. c. IX.)¹⁸

Az santaságh akadalia járasodnak, nem az te szándékosnak. (p. 31.)

Máskor a bővítés szorosan az állítmányhoz kapcsolódik, és a szövegösszefüggésből következik:

Sed statim ipse tecum distinguo... (c. XVI.)

Mindgiart azért te magadban választ tégi az valóságos és velekedesből származot siralom közéot,... (p. 34.)

Arra mutat rá, hogy mi között kell választani. További jellemző példák:

Memento quòd fabulę sis actor...

...qualemcunque velit is, qui docet.

Ita si claudum, si Principem, si plebeium. (c. XVII.)

Tudgiad hofi ez életbeli állapotnak véghez viteliben, ollian vagi,...

...valamint parancziollia az Jateknak Mestere hofi magát visellie, aszt kel czielekedni,...

Ha aszt akarja hofi mint sánta, ugi viseld magadat, aszt miueid. Ha ugi, mint Feiedelem, mint Feiedelem. Ha ugi mint paraszt ember, mint paraszt ember;... (p. 34.)

...sed opinionem de eis tanquā contumeliosis conceptam. (c. XXI.)

...hanem affeol az ember feleol valo velekedes teszi aszt, hofi magad feleol ugi itili.

Nā qui valebit tantū is, qui fores nō frequētat... (c. XXVI.)

Mert, hofi böcziüllessék az annýra, az ki közseöntesnek okaert nem niomia valakinek küszeobit;... (p. 37.)

...in prōptu illud statim est: Ita fieri solere. (c. XXVII.)

...mindgiart igi szoktunk szollani: Az teoredékeni edeniek közül valo volt. (p. 37.)

...mortem significari constat,... (c. XXXIII.)

Abbol te mindgiart azt magiarazod, hofi halalod keouetközik,... (p. 41.)

Az ilyen értelmező jellegű bővítések jórészt abból erednek, hogy a rendkívül tömör latin szöveg. határozóit és névmásait, amelyek sokszor csupán visszautalások egy-egy mondatrészre, a fordító kénytelen „feloldani”, azaz ki kell fejtenie az illető mondatrész teljes tartalmát. Ez az egyik legfőbb oka a szöveg fellazulásának. Így jár el pl. olyan adverbiumok fordításánál, mint amilyen az *alioqui* (három esetben is),¹⁹ vagy az *intrinsicus*:

Cauebis autem ne *intrinsicus* etiam congemiscas... (c. XVI.)

...ciaik hofi megh lásd, hofi belseokeppen es szübeol származot fohaszkodással vele eggiút ne nyegý. (p. 34.)

De hogy a szövegösszefüggés világos legyen, ezt kell tennie az oly gyakran előforduló a) *mutató*, b) *határozatlan* és c) *kérdő* névmások esetében is:

a) Sin *illi* profuturus, *haec* abieceris:...
...per quę *illa* sim amissurus (c. XXV.)

Hofi ha ezeket az *Josagokat* elveted azért, hofi *hazadnak* hasznali,...
...az meli által *hiedelmemet* es *szermetessegemet* el veszsem. (p. 36.)

¹⁸ Epict. id. kiad. D2b.

¹⁹ ...*alioqui*... (c. VI.) — ...mert ha szörnii volna,... (ti. a halál) (p. 30.); ...aut *alioqui* florentem,... (c. XX.) — Auagi böcziületes hír neuüben elő embert lác;... (p. 35.); ...*alioqui* tremens eum accedes. (c. XXIII.) — Mert ha eszt nem miueid, félue, reszketue mégí az iöuendölöhez. (p. 40.)

b) ... nihil inter *quemuis* euentum interesse, ... (c. XXXIII.)

Sed non *quiduis* dicemus: ... (c. XXXIV.)

c) ... considera *cuiusmodi* sit res: ... (c. XXX.)

... semmi küleombseg ninczien *imez*, *vagi* amaz teortenendő dologh keoszt: ... (p. 40.)

... es ne mindent mondgi az *mi* teortenet szerent *nyeluedre foliamodik*. (p. 41.)

... gondold megh először *menemű*, es micziodas az a' dologh, az *melihez te akarsz fogni*, ... (p. 38.)

A példákából kitetszik, hogy Thordai változatos formákat használ minden esetben, sőt a két határozatlan névmás fordításakor megoldása bravúrosnak mondható: választó szerkezettel ill. szemléletes fordulattal érzékelteti a bizonytalanságot. Remek stílusérzékére vall az a megoldás, amikor a mondatban háromszor előforduló, értelmi nyomatékként szereplő névmást a mondat belsejében három utalószóval, majd a mondat végén elhelyezett, a nyomatékos jelleget végképp megerősítő mellékmonddal adja vissza:

Putasne te haec agressum *aequè* posse edere, *aequè* bibere, *aequè* fastidiare? (c. XXX.)

Itilede magad feleol, ha arra adod magadat, h^ogi *ugi* ehétel, *ugi* ihatol, es *ugi* tûrhecz, szenuedhecz, az *mikeppen az dologh keuannia*? (p. 39.)

A szöveg bővülését eredményező nyelvi megoldások második csoportja egészen más természetű. A legfeltűnőbbek szinonimái. Már-már úgy tűnhet, jó részük azért kerül egy-egy latin szó megfelelőjeként a szövegbe, mert Thordai úgy érzi, az egy szóval történő fordítás kevés a jelentés megragadására, tehát mintha szűkösnék érezné a meglevő terminológiát. Ez azonban aligha lehetséges, hiszen — mint erre már fentebb utaltunk — Szenci Molnár szótárának birtokában tömörebb magyarázatra is lehetősége nyílt volna. Másrészt nem tekinthetjük megnyugtató válasznak azt aényt sem, hogy a magyar fordításirodalom késő-középkori alkotásai fejlett szinonimikával rendelkeznek. Thordai ugyanis a későreneszánsz irodalomnak a szinonimákat hajszoló korszakában is csekély kivétellel mindig két tagból állókat használ. Szinonimáinak jó része ezzel — amellet, hogy a szöveg érzelmi feszültségét fokozza²⁰ — parányi feszültséggócá is válik.²¹

²⁰ HEINRICH LAUSBERG: Handbuch der literarischen Rhetorik, I—II. München 1960. 331. § 651. (*synonymia*)

²¹ Vö. LAUSBERG 241. § 443. (*dispositio*) Igei szinonimáinak mintegy a felében nincs meg ez a feszültségkeltő jelleg: quo pacto istud accipis? (c. XXV.)

Quam rectè dicit Socrates?

...aeque fastidiare?

Aut in internis elaborandum, aut in externis: ... (c. XXX.)

Mikeppen *veszed*, h^ogi *erted* eszt? (p. 36.)

Meli beolczen szol, *beszel* Socrates... (p. 38.)

...es *ugi tûrhecz*, *szenuedhecz*, ... Auagi arra kel adnod magadat, h^ogi elmedet *giakorolliad*. Auagi h^ogi az külseo dolgokban *lêgi foglalatos*... (p. 39.) Ez egyben szép példa a sztoikus terminológia használatára is, vö. a Thoroczkai-katé előszavával: „Az külső jok à mellyeket az Isten kegyelmednek adott, ... à belső jok, ... az mely által... [etc.]”. RMKT XVII. sz. 4. köt. 1967. p. 578.

...az melliet *megh ôrizz es megh tarcz*, ... (p. 41.)

...quam custodias: (c. XXXIV.)

Igei szinonimáiban ez egyrészt abból ered, hogy a) a cselekvés egyszerűségét ill. gyakoriságát kifejező igepárokat szerepeltet együtt, s ezáltal az utóbbiak mintegy nyomatékositják az előzők jelentését:

...atque adeo, si res ista tulerit, *con-*
gemiscere. (c. XVI.)
...datam personam bene *effingere*...
(c. XVII.)
...qui conviciatur aut *verberat*... (c.
XXI.)

Ez mellett, hagi ha keuantatik, *sohaicz,*
es sopankodgial eggiút vele,... (p. 34.)
...az te neked rendeltetett szemelt, iol
ki *ábrazoluan, megh mutassad.* (p. 34.)
...az ki szidalmaz, vagi *út, vęr*...
(p. 35.);

b) másrészt abból, hogy ok-okozati, tehát belső, lényegi kapcsolat van közöttük, s ennek a felismerése, felfedezése adja a stíláriis többletet:

Sin eis succubueris... (c. XXIII.)
...eorumque causas *fugiant.* (c. XXXII.)
Sed ratio tamen subest:... (c. XXXIII.)

Ha penigh *el eresztetd magadat, es erőt*
vehetnek raitad,... (p. 35.)
...es annak okaitol *irtozzék es fus-*
son;... (p. 40.)
Mas feleol penigh az okossagh aszt
mutattia es keuania,... (p. 41.)

Névszói szinonimáiban nem lehető fel ez a feszültségteremtő szándék,²³ igét névszói²³ vagy névszót igei szinonimával nagyon ritkán fordít. Határozót használ szinonimaként,²⁴ és kihasználja az etimológiai-hangzásbeli változtatások apró stíluseszközeit is. Érdekes feszültséget indukálnak ezek az erősítések, amelyek egészen meglepő és finom hangzásbeli formákra adnak lehetőséget.²⁵

...statim clamat; Hei mihi, ő me mi-
serum. (c. XXVII.)
...appetitus leuitatem secutus. (c.
XXX.)

Jai veszek, oh szegeni feiem. Igi *kiált-*
biált. (p. 37.)
...*imillien amollian* keuansagod utan
indultal. (p. 38.)

Mi lehetne jellemzőbb egy későreneszánsz prózaíróra, mint jelzőhasználat? Valóban: Thordai ezen a téren kisebbik öccse a merész és telibe találó jelzők mesterének, Pázmánynak — Szenci Molnár mellett, aki Thordaiéhoz hasonlóan visszafogott, ám helyenként pazar pompájú jelzőivel akár mestere is lehetett. Két dolog tűnik szemünkbe fordítónk jelzőhasználatát vizsgálva. Szívesen tesz kifejező, érzékletes jelzőt olyan szavak elé, amelyek az eredetiben önmagukban, kiemelés nélkül állnak:

²² Pl. unde *supercilium* istud? (c.
XXIII.)
...et oderis illarum rerum *authores.*
(c. XXXII.)
Modus pecuniae corpus est unicui-
que... (c. L.)
²³ Pl. ...eò quò *decet*, traducito.
(c. XXXIV.)
Quae corpori serviunt... (c. XXXVII.)

²⁴ Pl. Alioqui primum *alacriter*
eam suscipies: (c. XXIX.)
tremens eum accedes. (c. XXXIII.)

...honnet jöt ez gögös keueli Mester?
(p. 35.)
...es azoknak *okat, s authorat* giüleol-
lied. (p. 40.)
Mértéke kinek-kinek *ioszágának, mar-*
haianak az test,... (p. 43.)
...fordicz arra, az mi *kellemetes es*
tiszteseges. || Az melliek az test *tap-*
lálásara, es takargatasara néznek,...
(p. 42.)
Ha eszt nem mieueld, először ugian
serenien, es hiuen kezdesz ahoz,...
(p. 38.)
...*félue, reszketue* mégí az iöuendölö-
hez. (p. 40.)

²⁵ Vö. LAUSBERG, i. m. 322. § 637. (annominatio)

...non tolerasti eius insolentiam in ingressu. (c. XXVI.)

Vigilandū est, laborandum, à tuis recedendū à puero contemnī, ... (c. XXX.)

Itt a határozó-sor fordításában remekel:

...castē,
non luxuriosē,
nec indiligenter,
nec sordide, ... (c. XXXII.)

Más példák:

...ut consiliarios, ...

Noli... afferre vel appetitionem, vel auersationem: ... (c. XXXIII.)

A re venerea, ... (c. XXXVIII.)

De talán még ennél is jellemzőbb, hogy az eredeti mű dísztelen stílusának csekély számú jelzőjét majdnem mindig felnagyítja, erőteljesebbé, olykor maximálisan felfokozottá teszi:

Sic nihil umquam humile cogitabis... (c. XXI.)

Religionis erga Deos immortales praecipuum illud esse scito, ... (c. XXXII.)

Magno igitur animo Deos, ... accedito. (c. XXXIII.)

...ad maiorem venito vatē Pythium, ... (c. XXXIII.)

Nem szeretted valakinek az bé menettel keozben *embersagtelen*, *keueli* negedesseget. (p. 37.)

Edes álmatat meg kell szakasztanod, niughatatlanoknod kel, *edes* szúleidteol meszsze kel tauoznod, szolgaczkadtol meg utaltatol, ... (p. 39.)²⁶

...*tiszta* artatlansagban,
nem *buia* fertelmessegben,
vagi *rest* tuniasagban,
vagi *ondok* feosuenisegben. (p. 40.)

...ugi mint *nagi io tanacziot* adható Urhoz.

...ves ki szúuedből minden *keuano* vágiadost, es *megh* utaltato irtozast. (p. 40.)

Az *buia* keozeosúlesteol ... (p. 42.)

Es igi leszen, hagi soha semmi *chiekely ala valo dolgot* nem gondolsz, ... (p. 35.)
Az Isteni kegiessegeben es szolgatban, tudgiad hagi *legb nagiob és kiualtkeppen valo* tisztod es hiuatalod ez, ... (p. 39.)

Annakokaert *batron es nagi szúuel* meny az Istenhez, ... (p. 40.)

...az Pythius Apollot, az ki *igen nagi es hires* ..., köuessed ez dologban, ... (p. 41.)

A szinonimákhoz hasonlóan a jelzők esetében is a kettős jelzős szerkezeteket kedveli, amelyek a klasszikus rétorika szabályai szerint a tökéletesebb jellemzésen kívül feszültségteljesebbé is teszik a szerkezetet.²⁷ Azonban nemcsak jelzőinek felfokozott intenzitása avatja őt jellegzetesen későreneszánsz íróvá, hanem a fordításában felbukkanó képek — metaforák, megismerésesítések — érzékletes, színes jellege is. Megoldásai messzire távolodnak az eredeti szöveg puritán egyszerűségétől. A zsoldár-fordító stílusművészetének ismeretében aligha vonható kétségbe, hogy tudatos stílusis erőfeszítés eredményeként, egy már csiszolt költői szemléletmód következtében kerültek a fordításba.

...copiis omnium rerum circumfluentem, ...

...animo vivere perturbato. (c. XII.)

...*torkig* úluen az gazdagsagban, ...

...szúbeli haborusaggal élni. (p. 32.)²⁸

²⁶ A stílushatást fokozza a dísztelen gerundiumok érzékletes igei fordítása és a kicsinyítőképző használata is.

²⁷ Vö. LAUSBERG, i. m. 342. § 678. (*epitheton*)

²⁸ Vö. Ac oratione quidem tua eius *perturbationi* subservire ne dubita. (c. XVI.) — Es az mit érsz szoual, ne restelliad az *haboru szúuet vigasztalni*. (p. 34.)

Némely megoldásában mintha Rimaynak Cicerótól kölcsönzött tanácsát fogadná meg: „Én, úgymond, a tolmácsolásba vagy magyarázatba, akit a Görögök egy igivel, szóval írnak vagy mondanak, nem lehetvén egyéb mód benne, s nem mondhatván is én egy Deák szóval azt, több igével szoktam ugyanazont kimondanom és tolmácsolnom”.²⁹

Cum eiulantem quēpiā videris...

Istum affligit non casus ille...

...ut existimes *versari eum in malis* ob externa... (c. XVI.)

Invictus esse potes, si in nullum certamen descendas... (c. XIX.)

...qui amico in vitę periculo non succurrisset. (c. XXXIII.)

Helyenként aztán a fordítói lelemény mögött bizonyos társadalmi szemléletmód is fölsejlik:

Convivia externa et popularia deuita. (c. XXXVI.)

Természetesen nem mindig sikerül a találó képet tömören megfogalmaznia:

Si quis corpus tuū *permitteret obuio cuique*,...

Tu verò, qui animum tuum *cui libet permittas*,... (c. XXIX.)

Ezzel szemben a „szigorúbb” imperativuszt egy szó beillesztésével remekül érzékelteti:

...taceto. (c. XXXIV.)

Mesteriek fokozásai ill. erősítései. Epiktétosz tanító szándékú tanácsait úgy fordítja, hogy — miként majd alábbi példánk mutatja — érzékelteti a lélektani folyamatot, a másik idézet pedig bizonyíték arra, hogy a megfelelő szóválasztás, még ha bővíti is a szöveget, mennyire telibe találja a szűkszavúan közölt fordítói szándékot. Mindkét esetben a harmadik tagra kerül a fő nyomaték.³¹

...fore ut *impediaris, lugeas, perturberis*... (c. I.)

Risus ne sit multus, neque propter multa, neque effusus. (c. XXXV.)

Mikor valamely *giászban leuő* embert latandasz hofi *sir, keseregh*,... (p. 33.) Ennek nem az szerenczietlenség *maria giomrát*,... (p. 34.)

...hogi azt itilnē affeleol az ember feleöl, mint ha *valoba niaualiaba volna*, es nem az külseo iokert *kesergene inkab*. (p. 33—34.)

Giöszhetetlen lehecz, hogiha senkiuel *taborba nem szállasz*;... (p. 34.)

...a' ki *veszeo felen valo* barattinak... (p. 41.)

...az *sült parasztokkal való* vendegseget el tauosztasd. (p. 42.)³⁰

Ha valaki az te testedet *valami utadban read talalo* embernek *birodalma és veresege alá adná*:...

Hát te mikor az te elmedet *valameli szemed eleiben akadonak hatalma alá ereszted*,... (p. 38.)

...halgas *veszteg*. (p. 41.)

Tehat ez következik hofi *megh bántó dol, bankodol, megh haragszol*,... (p. 28.)

Se sokat ne *mosoliggy*, se minden dologon ne *neues*, se nagi *hahotauai* ne *kacaggy*. (p. 41.)

De nemcsak képalkotó fantáziája révén válik a zsoltárfordító az Epik-

²⁹ Rimay János Összes Művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955. 434. 114. sz. levél. I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. — Idézetünk: p. 436.

³⁰ Vö. ...ne forte in *vulgarem consuetudinē* prolaberis (c. XXXVI.) — az *parasztáshoz* ne szokial... (p. 42.)

³¹ Vö. LAUSBERG, i. m. 246. § 451. (*modus per incrementa*)

tétosz-fordító rokonává. A mondatstruktúrák átrendezése terén is olyan stílárís tudatosságról tesz bizonytságot, ami a képszerkesztő invenciával párosulva e téren is a későrenewszánsz próza képviselőjévé avatja. Furcsa, csak e korszak szerkesztőművészetével épített mondata az egyik bizonyíték erre:

Nā quae in tua potestate non sunt, ea in tua potestate esse vis, et aliena esse tua. (c. XIV.)

Mert az mellik az te hatalmadban ninczienek, hōgi azok az te hatalmadban legienek; es az mellik masē, hōgi tēid legienek, aszt akarod. (p. 33.)

Ép nyelvérzékkal nyúl a kettős tagadó mondatokhoz:

...nemo est, quā dicat, ... (c. XXVII.)

Itt mindenek aszt mondgiak, ... (p. 37.)

Összevonással a kérdőmondatnak magyaros lejtésű, a felszólító árnyalattal vegyülő formát ad:

Nunquid igitur natura cū bono patre coniunctus es? Non, sed cum patre. (c. XXXI.)

Hallode, az természet nem io Atiahoz, hanem edgi általliban, cziak Atiahoz kötelezet. (p. 39.)

Leleményesen oldja fel a tömör gerundivumos szerkezetet is:

...noli consulere vatem, sint ne defendendi? (c. XXXIII.)

...ne kérdgi az ieőuendő mondatol tanacziot, ha kelle, auagi nem kelle veszedelemre adnod te magadat; ... (p. 41.)

Nem sokszor ugyan, de előfordul, hogy a mondatstruktúrát alaposan átrendezi:

Statim te para, quasi futurū sit, ut deridearis: ut multi te subsannēt: ut dicant, te subito Philosophū extitisse: ut rogent, unde supercilium istud? (c. XXXIII.)

Tudgiad mindgiarast hōgi magadot ahoz keszitetted hōgi megh neuetessel, es sokaktol megh gugoltassal,³² mert eszt fōgiak mondani: Hirtelen tamat ez beolcz keosztunk: De honnet iöt ez gögös keueli Mester? (p. 35.)

a) Értelmező bővítésként főmondatot iktatott be (*Tudgiad ... hōgi ...*);

b) a négy *ut* kötőszó közül egyet fordít csupán *hōgy-gyal* (*hōgi megh neuetessel, ...*), egyet mellérendeléssé old fel (*es sokaktol ...*), egyet okhatározói alárendeléssé (*mert eszt fōgiak ...*), végül az utolsót a mondat élénkítésére szolgáló ellentétes mellérendeléssé (*De honnet iöt ...*);

c) egy kivétellel (*deridearis — megh neuetessel*) megváltozott a mellékmondatok állítmányának száma és személye is. Változtatásnak fogható fel az utolsó tagmondaté is, hiszen az elvont fogalmat megszemélyesítéssel cseréli fel.

Az elmondottak alapján önként adódik a kérdés: milyen fokú szerzői tudatosság állhat ezek mögött a stílusmegoldások mögött? Hogy erre választ adhassunk, nézzünk egy „ellenpéldát”:

Si quid proficere vis, ne recusa quo minus ob res externas amens, et fatuus habearis. Ne quid scire videri velis. Quod si quis alijs esse videaris: ipse tibi diffidit. Scito enim non facile esse, et institutū tuum in eo statu, qui

Ha erkeolcziődben iobbulni akarsz, ne band mikor esztelennek, vagi bolondnak itiltetel az külseo iokert. Ne lattassal beolcznek lenni, ha szinte lattatolis valakinek lenni, ne hid el magadat; Mert tudgiad aszt, hōgi nem kōniű

³² guggol: „gúnyol, gúnyolva szidalmaz”. Cz.—F. II. 1864. 1130.

sit naturae cōveniēns, conservare, et res externas amplecti: sed aliter non posse fieri, quin is, alterum qui curet, alterum negligat. (c. XIII.)

dolgh az te természeted szerent valo itiletedetis meg eörizned, s — egiebek-nekis teczened; Mert szükség hogi, az ki egire visel gondot, mást el feleiczien. (p. 32.)

A fordítás mindössze néhány árnyalatban tér el az eredetitől. Tömör, igyekszik visszaadni a lényegét — és meglepően szűkszavú. A tartalmi hűségnek ez a minden stílárís csillogástól óvott megőrzése egészen *más szín* a fordításban, mint az, amelyet eddig bemutattunk. Ez „a másik” Thordai. Ez az a stílus, amely mintegy ellenpontozza stílusművészetét: egy hangon szól, hogy meghalljuk a sokszólamúságot. De ez csak a fordító *egyik* arca. A *másik*: a stílusművésze. A stílusnak azé a mesteréé, akinek képi-mondatszerkesztési megoldásai nagyfokú tudatosságról és mesterségbeli tudásról tesznek tanúbizonyságot. Ez a *teljes* Thordai: a szigorú filológus és a kifogyhatatlan stílusinvincióval rendelkező, de fegyelmezett manierista művész. Ez a kettősség vonul végig fordításán, ez az, ami a zsoltároskönyv mellett kiváltja csodálatunkat.

Úgy véljük, hogy az elmondottak alapján a zsoltárfordító és az Epik-tétosz-magyarító Thordai János személyének azonossága bizonyosra vehető. Unitárius papként abba a Keserű Bálint által kimutatott és „protestáns ortodoxiánk későhumanista vallási ellenzékének”³³ nevezett irányzatba tartozik, amely — másokkal együtt — oly izgalmasan színezi a 16. század végi főnemesi és ortodox kálvinista újsztoikus irányt.³⁴ Prózasí-lusa része annak az anticiceroniánus hullámnak, amely Európában a 16. század második felétől, elsősorban Justus Lipsius hatására jelentkezik, s amely nálunk a 17. század negyvenes éveinek elejéig érezhető.³⁵ Ez az anticiceroniánus stílusmozgalom azonban nem felekezethez, hanem inkább bizonyos „szellemi nívóhoz” kötődött. Így kerülhetett vonzáskörébe Thordai is, aki mint unitárius kívül állt a protestantizmus nemzeti és nemzetközi hálózatán, és szellemi attitűdjét Kolozsvár különös szellemi atmoszférája is színezhette.

Az európai Cicero-ellenesség hatása nálunk az 1620–1630-as években érződik legerőteljesebben, tehát azokban az esztendőekben, amelyekre Thordai fordításának keletkezése is datálható. Ezért fontos azoknak a kapcsolatoknak a felderítése, amelyek a Lipsiust elsőnek befogadó késő-humanista-főnemesi-nemesi „első nemzedék” és e között az erdélyi protestáns-későhumanista ill. antitrinitárius patrícus-értelmiség között fennállhattak. Mindenesetre az, hogy itt két „nemzedék”-ről beszélünk, az egész hazai újsztoikus-anticiceroniánus mozgalom határait is kijelöli: Baranyai Decsi Sallustius-fordításával valami új kezdődött — ám a Laskai János tanulótársaként peregrináló Medgyesi Pál „elítéli már a korabeli református egyházi irodalom »udvari piperé«-jét”,³⁶ azaz vele megint valami új indul útjára.

³³ KESERŰ BÁLINT: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. Acta Universitatis Szegediensis. AHistLitHung VIII (1968) 3–16. — Idézetünk: p. 16.

³⁴ Vö. KLANICZAY TIBOR: i. m. in: Reneszánsz és barokk. 308–309. ill. 323.

³⁵ Vö. MORRIS WILLIAM CROLL: Juste Lipse et le mouvement anticicéronien à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle, Revue du XVIe Siècle, 1914. 200–242.

³⁶ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 235. (BÁN IMRE)

Elemzésünk tanulságait levonva: úgy látjuk, hogy az említett európai stílusmozgástól érintett fordítók munkásságával kapcsolatban — élükön az Erazmust csodáló Baranyai Decsivel, köztük Háportoni Forró Pállal,³⁷ Salánki Györggyel és Thordaival, Laskaival — éppen a magyar műpróza-stílus tudatosságának kérdése vetődik fel. Véleményünk szerint Bán Imre megállapítása, aki hosszú idő után elsőként nyúlt a 17. századi prózastílus kérdéséhez, e vonatkozásban túl sommás.³⁸ Thordai fordítói teljesítményét vizsgálva talán sikerült jeleznünk, hogy — s legyen ez szerény anticipáció is egyben — a 16—17. századi magyar műpróza stíluskérdései további kutatást kívánnak és érdemelnek.

László Merényi Varga

THE PROBLEM OF STYLE IN THE EPICTETOS-TRANSLATION
BY JÁNOS THORDAI

János Thordai (ca. 1597—1636) was an interesting figure of the late humanist Unitarian intellectual stratum of Transylvania. After studying in Germany, as a teacher in Kolozsvár he translated King David's *Psalms* and the *Enchiridion* written by Epictetus.

The present study, as a part of a larger work, is an attempt to argue that not only Thordai's Psalm-translations (as recently claimed by a number of studies), but also this translation (made between 1626 and 1636) is characterized by the marks of the late Renaissance prose style. The connecting sentences of his work resolve the conciseness of those of the original, and his synonyms support a tendency to produce local centers of tension. His epithets are opulent and on several occasions heightened, his images (metaphors, personifications) are suggestively composed. But besides these characteristically late Renaissance qualities of style there is also another, stricter and more exact method of translation, the method of the erudite philologist. This appears in his endeavours to preserve the exactness of ideas, without all the pomp and splendour. These two profiles *together* reveal the true face of the translator.

Thordai's translation is a part of that European anti-Ciceronian movement of style which had already appeared in the second half of the 16th century in Europe — in the first place as a consequence of Justus Lipsius's activity, and this translation also proves that we must assume much more consciousness in the translations by the authors of Hungarian artificial prose of the 16th and 17th centuries, than formerly supposed.

³⁷ Akinek Curtius Rufus-fordítása „a magyar nyelvű humanista műpróza leg-érettebb emlékei közé tartozik” (PIRNÁT ANTAL megállapítása az előző jegyzetben idézett műben, 84.), s akinek neve elő sem fordul „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig” c. kiadványban! (Bp. 1972.)

³⁸ „A régi magyar próza szerzői részéről kevés elméleti tudatosságot állapít-hatunk meg...” It 1971 (LIII) 500.

RIMAY-HATÁS THORDAI JÁNOS ZSOLTÁRAIBAN

Thordai János 1627-ben Kolozsvárott kiadott *Psalteriuma* időben a harmadik teljes magyar zsoltárfordítás. Eddigi kutatói, Varga Imre, Stoll Béla és Bitskey István véleménye megegyezik abban, hogy Thordai műve a kor átlagszínvonalából kiemelkedő, „az egyik leginkább tipikusnak mondható manierista”¹ költői életmű. Forráskérdéseit kutatva Varga Imre megállapítja: „Az idegen nyelvből való átdolgozás feltételezését cáfolják azok a nyelvi, kifejezésbeli egyezések, melyek Thordai énekei és a zsoltárok régebbi magyar nyelvű prózai fordításai között megállapíthatók, illetőleg Thordait Bogáti és Szenci verses psalteriumához fűzik.”²

Varga Imre a Heltai- és Károlyi-biblia, illetőleg a két említett zsoltárfordítás alapján meggyőzően bizonyítja fenti állítását.

A Thordai-zsoltárok stílusa, a Biblia és Szenci hangjától egyaránt erősen elütő manierizmusa azonban még egy kérdést vet föl: ha a *Psalterium törzsszövege* a fenti forrásokon alapul is, nem tételezhetjük-e föl, hogy kifejezőeszközeire a manierizmus nagymestere, Rimay János is hatott? A feltételezés azért is jogos, mert Thordai éppen stíluskérdésekben bánik a legszabadabban anyagával. Dolgozatomban ezt a problémát szeretném megvizsgálni.

A közvetlen, személyes kapcsolaton alapuló hatás nem valószínű. Thordai 1597-ben vagy 1598-ban született, így 1605–1607 körül, amikor Rimay sokat tartózkodott Erdélyben, még nagyon fiatal volt. Amikor pedig Thordai 1626-ban végleg letelepedett Kolozsvárott, Rimay már nemigen mozdult ki sztregovai házából. Közvetett kapcsolat? Bán Imre írja: „Említettük, hogy e csoportosulásnak alig nevezhető együttesek nem egy ponton érintkeztek egymással. Rimay járt Erdélyben, közvetített az ecsedi kör felé, Szenci Molnár meglátogatta Lacknert és Rimayt... Szenci élete végén Kassára, majd Kolozsvárra költözött.”³ A Szenci Molnár-féle közvetítés lehetőségét mégis ki kell zárunk, mivel 1629-ben (amikor Szenci Kolozsvárra költözik) az unitárius lektor már két éve befejezte a zsoltárfordítást.

Ha a hatás módját még nem is ismerjük, lehetőségét — csak a Rimay és Thordai művei között fennálló nagyszámú egyezés alapján — mindenképpen vizsgálnunk kell.

¹ Bitskey István: *Thordai János manierizmusa* ItK 1970/4.

² Varga Imre: *Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról*. ItK 1968/5.

³ Bán Imre: *A magyar manierista irodalom*. ItK 1970/4.

A Rimay-versek vizsgálatánál Klaniczay Tibor kronologizálását⁴ használtam föl. Az általam gyanúsított részek (egyetlen kivételtől eltekintve) olyan Rimay-versekben szerepelnek, amelyeket Klaniczay 1628 előttről datál; döntő többségük pedig az 1601–1606 közötti periódusban keletkezett. A kronológia tehát nem zárja ki, hogy Thordai ismerhette Rimay kérdéses műveit.

Kontrollvizsgálatra Szenci Molnár Albert Psalterium Ungaricumát és Károlyi Gáspár Bibliáját használtam.⁵

A Thordai-fordítás vizsgálatakor különös figyelmet fordítottam azokra a helyekre, ahol Thordai verziója a Bibliától és Szenci Molnár fordításától eltér, viszont Rimay egy-egy versére, képsorára feltűnően emlékezett.

Rimay és Thordai gondolkodásában egyaránt fontos helyet foglal el a kor népszerű filozófiája, az újsztoicizmus. Rimay Justus Lipsiusnak írt levelet, Thordai lefordítja Epiktétosz Enchiridionját. Verseikben kiemelt szerepet játszik a világ sztoikus szemlélete, az ember gyöngeségének, gyarlóságának, múlandóságának tudata. (Thordainak jól kibontható nyersanyagot adnak ehhez a hasonló etikai alapállású bibliai zsoltárok.) Rimay leggyakrabban a nádszálmetaforával fejezi ki ezt a tartalmat:

„Hajlandó az nádszál...” (19)

„...romlandó náddal” (20)

„...megdőlt nádat, füstölgő lenszálat” (63)

A nád, mint az ingatagságot, változást kifejező kép nem idegen a kor költészetétől.⁶ — Az unitárius Psalteriumban azonban ez a kép egyetlen egyszer sem fordul elő.

Mindkét vizsgált költőre jellemző az „elroshadt (megtörött) rossz edény”, „romlando tserep”, „veszendő/romlott por” kifejezések gyakori használata az ember gyarlóságának érzékeltetésére. Ezek azonban olyan, közvetlenül a Bibliából eredő sztereotip fordulatok,⁷ amiket minden bibliaolvasó ember ismerhetett akkoriban. (Ismert is, hiszen a reformáció minden ágára jellemző a Biblia anyanyelven való megismertetése, a bibliaolvasás szokásának terjesztése.) Thordai kedveli még a barokkos ízű

⁴ Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi Bálint és Rimay János verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK 1957. 11. 1–4.

⁵ Egyes gondolatok, motívumok (pl. szerencse) szemléltetőanyagának forrása az említetteken kívül még: Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája. Sebes agynak késő sisak*. Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. (Thordai ezeket a műveket nem ismerhette a Psalterium fordításának idején. Keletkezési évük sorrendben: 1628, 1631, ill. 1630. — Dolgozatomban a következő művekből idézek: Rimay János *Összes Művei*. Összeáll. Eckhardt Sándor Bp. 1955. — Thordai János *zsoltárfordításai*. *Régi Magyar Költők Tára*. XVII. század. 4. köt. Bp. 1967.; Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum és a Discursus de summo bono versbetétei*, *RMKT XVII. szd. 6. köt.* Bp. 1971. — A Prágay András-idézetek forrása: Bán Imre: *Fejedelmeknek serkentő órája* c. cikke, *It* 1958. 3–4.; Komlovszki Tibor: *Egy manierista „Theatrum Europeum” és szerzője* c. cikkében a „Sebes agynak késő sisak”-ból való részletek. *ItK* 1966/1–2. — *Szent Biblia* (VISOLBAN nyomtatott Mantskovit Bálint által MDXC)

⁶ Vö. „Sebes agynak késő sisak”: „Az Körösztýensegben, / Minden Emberekben / nincz állando hit vallás / minden fele hitre mint nád forgo szelre, hamar leszen változás.”

⁷ Biblia: XXXI. zsoltár: „...olyatanná löttem mint az el roshatt edény.”; CIII. zsolt.: „Mert ő tudgya hogy romlandó edényec vagyunc: meg emlékezc róla hogy porból valóc vagyunc.”

„árnyék” és „álom”, valamint a gyorsan hervadó „virág” és „fűszál” képét is:

„Bizony nem különbek vagyunk mint a' virág” (XC.)

„Az én életem mint futo árnyek oly”. (CII.)

Ezek is mind a Biblián alapulnak.⁸ Szenci Molnárnál is szinte változtatás nélkül megtalálhatók.⁹

Rimay egyáltalán nem alkalmazza ezeket a képeket. Az eddigiek szerint tehát az ember gyarlóságát és gyorsan múló életét kifejező képek a két költő művében egymástól függetlenek, illetve (ha azonosak vagy hasonlóak) egyaránt a Biblián (vagy költői konvención) alapulnak.

Thordainak azonban van egy képsora, amelyet négy alkalommal használ, háromszor azonos, egyszer eltérő értelemben. Éppen az eltérő értelmű képsor az, amely felkeltheti a gyanút, hogy Rimay jól ismert, feltehetően szintén a Biblián alapuló kép- és Balassin alapuló ríminspirációja hatására született.

Rimay:

„Az Urnak ő szava
Tűzben megfőtt ezüst,
Hétszer tisztított,
Kin rozsdá ki nem üt,
Próbálásban penig
Meg sem fogta az füst,
Tiszta, szép és fejr,
Nem illette réz üst.” (36)

Thordai:

„Az Urnak beszéde igaz,
Nintsen abban ki vető gaz,
Mint a' próbáltatott ezüst,
Mellyet meg' nem rutitt a' füst.” (XII.)

„Az Űrnak beszéde” fordulat a Bibliára, az „igaz” jelző Szencire emlékeztet,¹⁰ de a „kohó” szó elhagyása és az első kettőből hiányzó „... meg' nem rutitt a' füst” (vö.: Rimay: „Meg nem fogta az füst”) sor betoldása Rimay-hatásra enged következtetni.¹¹ Thordai azonban nem elég-szik meg ezzel az egy rímfelhasználással. A másik három, egymással rokon kép bibliai őse az először tárgyalt „gyarlóság”- és „mulandóság”-motívumot egyesítő „füst”.¹² Szenci Molnár használja ezt a képet, de a

⁸ Biblia: XC. zsolt.: „...olyanoc mint az álom: mint az fü, melly hirtelen meg szárad. Melly reggel virágzic és estuére el változic: ki vágattatic és meg szárad.” CII. zsolt.: Az én napiaim hasonlatosoc az el hanyotlott árnyékhoz, és én mint az fü meg száradtam.”

⁹ Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum 90. zsolt.: „Es mint az zöld füveczke a mezőben, / Az melly nagy hamarsággal elhervad, / Reggel virágzik s' estve megszárad.” 102. zsolt.: „Az én időm im elmuléc, / Mint az árnyéc elenyészéc.”

¹⁰ Biblia XII. zsolt.: Az WRnac beszédi, tiszta beszédec, mint az kohban meg próbáltatott és hetszer meg tisztitott ezüst.”; Szenci Molnár: „Az Istennec mondási olly igazac, Mint az drága ezüst, kit az tűzben / Az ötvösöc kohokban tisztitottac / Es hetszer megeresztettec szépen.”

¹¹ A 36-os számú Rimay-vers ugyan nem a 12., hanem a 16. zsoltár (Eckhardt szerint nagyon távoli) átírása, de az adott kép rokonsága a 12. zsoltárral nyilvánvaló.

¹² Biblia CII. zsolt.: „Mert el eméztetnec mint az füst az én napiaim, és az én czontaim mint az üszög meg égtene.” CXIX. zsolt.: „Olyanná löttem mint az füstön meg száraztott tömlő.”

„füst-üst” rímpárt nem.¹³ Azt is láthatjuk, hogy az eredeti „tömlő” szót (amelyhez Szenci Molnár ragaszkodik) Thordai a rím kedvéért felcseréli az „üst”-tel. A bibliai 39. zsoltárban pedig szó sincs semmiféle füstől vagy üstről, nála mégis ezt olvashatjuk:

„Eszteendő száma, nyavalyám váma,
vagyok mint párah mint tűzön függő üst,
Fogyat a' boszu emeszt mint a' szu
a' rágalmazás keserget mint a' füst.” (XXXIX.)

Mindkettőjük sztoikus világszemlélete az alapja a verseikben sűrűn felbukkanó manierista megoldású „Waste land” hangulatú tájképeknek, a változandó világ, a földi gazdagság megvetésére biztató soroknak. Ebben a motívumrendszerben szövegszerű egyezés nem mutatható ki, hangulati azonban annál inkább.

Rimay:

„Halál életet ront, bus sziv vig kedvet bont” (26)
„Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert, napról napra veszten
vész” (30)
„Mindenütt való hel, rakva sok veszéllel, nyugta nincs embereknek,
Kit-kit bánat sebhít, but öröm nem enyhít, vége nincs keservének;
Árad sok veszélyek, sér mind szívek fejek, s halál vége ezeknek” (30)
„Nincs semmi állandó, mindenben hajlandó életünk állapotja”. (63)

Thordai:

„Ilyen ez a világ', a' ki reá hágh,
sokaig' nem áll, mindenek el mulnak,
Ur, kiraly, paraszt, fü, virág' haraszt,
meg' rendül a' föld és mind belé hullnak” (XXXIX.)
„Fris palota nagy fel ház el romol a' kövár,
A' szu, moly és tűz ellen nem tart semmit a' zár,
Semmit nem bir az ember melyben nem lehet kár.” (XLIX.)

Bizonytalan élet — biztos halál. A korból fakadó, alapvető élménye mindkét költőnek. Soraik egymásnak felelgetnek, szinte egymás gondolatait fűzik tovább. Ha pedig a megfelelő bibliai helyeket vesszük szemügyre, kiderül, hogy Thordai nagyot változtatott rajtuk (Szenci nem).¹⁴

Thordainál a bűn miatti „büntetés” elmarad — így a pusztulásnak, elmúlásnak nincs „oka”. A köztudottan múlandó emberi „szépség” helyett pedig szilárdabbnak, állandóbbnak látszó dolgok „romolnak el” — hangulatilag ez is az általános létbizonytalanságot sugalló Rimay-versekkel rokonítja a zsoltárt. Az isteni büntetés ábrázolásából sztoikus-bölcselkedő betét lesz.¹⁵

¹³ Szenci Molnár: 102. zsolt.: „Mert napjai életemnec, / Olly hirtelen elkelé-
nec, / Mint az füst és az pára.” 119. zsolt.: „Mert én czac nem hasonló vagyoc / Az
füstön elazott száraz tömlőhöz.”; Thordai: CII. zsolt.: „Mert az én napom el enyé-
szik mint füst, / Tetemem hevül, mint tűzön függő üst, / Megh fojt a' kén ha nyug-
vást nem hagycz edgy küst.” — CXIX. zsolt.: „Vagyok mint az üst, melyet fest
a' füst.”

¹⁴ Biblia XXXIX. zsolt.: „Midön meg fedded az embert az hamisságért, meg
emézteted az ő szépségét mint az moly, ennek okaért minden halandó ember czac
semmi.”

¹⁵ Annak szemléltetésére, hogy valóban a kor általános világhangulatáról van
szó, álljon itt egy részlet az egyszer már idézett *Sebes agynak késő sisak* c. ciklus-
ból: „Hatalmas királyság, / sok kinczű urasság, / csak hamar el távozik, / sok drága
öltözet, / nagy erős épület / rothadás alá esik.” Szenci Molnár Albertet is idézhet-
jük: *Discursus de summo bono*: „Nincsen állandó öröm ez világon, / Minden jóknak
nagy változása vagyon. / Veszedelem jö az öröm napjára, / Es azt fordította jayra,
nyavalyára.”

Rimay bölcselkedő verseinek, Prágai és Szenci Molnár idézett műveinek egyaránt fontos gondolata a szerencse problémája. A „jó” (Istentől adott) és „rossz” (vak, ártó, ördögi) szerencsét Prágai elkülöníti; Szenci csak „rossz” szerencsét ismer.¹⁶

Rimay:

„Ne fuss szerencsének
Híres vásárára...” (61)

A szerencse tehát változatos alakban, sokszor megjelenik, bizonyítva, hogy mennyire foglalkoztatta a szerzőket. De van egy olyan „szerencse”-kép is, amely az említettek közül egyedül Rimay verseiben van meg, jó- és balszerencse metaforikus kifejezésére egyaránt:

„Isten sok jókot ad, csak szelinknek zugtát csendes szívvél hallgassuk” (30)
„Vagy mint senyvedt zsinel, kit ő házról széllél tétova hány nagy szélvész” (30)

(szindel = a világ, nagy szélvész = az események menete, a szerencse) Prózájából sem hiányzik: „Ki ne tudná, hogy a szerencsének milyen ereje van mindkét esetben, jó- és balsorsban egyaránt? Mert ha kedvező szelét kapjuk...” (Balassi Bálint apológiája). Ez a „szél”-motívum, ugyanilyen kettős metaforikus jelentéssel, három Thordai-zsoltárban négy alkalommal tűnik föl:

„Jol fu az szél, nagy szerentsed...” (XLV.)
„Minden felöl jol fu szelünk...” (LXV.)
„Szerentséje ugy foly mint a' kies szél” (LXXII.)
„Patvara nem ront senkit a' rut szélnek” (LXXII.)

A hatás valószínűségét a párhuzamon túl növeli, hogy a bibliai zsoltárok megfelelő helyein még csak hasonló képet sem találunk. (Bár, mint láttuk, Szenci Molnárt erősen foglalkoztatta a szerencse — mint gondolat — problémája! De a kérdéses metaforát nem használja).

Az „álmitó méreg”-gel rakott világ „hamis kénts”-étől Rimay és Thordai egyaránt óvják olvasóikat. Egyik figyelmeztetésük értelme tökéletesen azonos ugyan:

Rimay:

„Gazdagság sokakban
Nevel bolondságot” (61)

Thordai:

„Kevély, gazdagh soha nints esztelenségnélkül” (XLIX.)

de ez az egyezés valószínűleg hasonló gondolkodásmódjukból, sztoikus etikájukból fakad.

Az igaz, jó, istenfélő ember ábrázolásának sokféle variációja között viszont ismét feltűnik két, mondanivaló és megformálás tekintetében szinte szóról szóra egybehangzó versszak. Komoly problémát jelent, hogy ez az a bizonyos egyetlen kivétel: a Rimay-vers keletkezési idejét Kla-

¹⁶ Prágai: *Fejedelmeknek serkentő órája*: „Az eszes embernek nem jó magát bizni, / Az vak szerencsére szintén támaszkodni...” *Sebes agynak késő sisak*: „Most ugyan ket kezzel, / Kebelembe emel, / az mosolygo szerencze...” — „Szinten tenyemre szállot az szerencze...”; Szenci Molnár: *Discursus de summo bono*: „Vak az Szerencse és mindent meg vakít...” — „Az Szerencse áll kerek golyóbisson, / Az mely forog nem áll meg bizonyosson. / Az golyóbis gördül és fut sebesen, / Nem áll meg az Szerencse-is egy helyen.”

niczay 1629—31 közé helyezi. Az egyezés azonban olyan nagyfokú, hogy ennek ellenére idézem a két versszakot. (A bibliai résznek mindkettőn csak az értelmét veszik át.¹⁷)

Rimay:

„Bódog, aki gonoszt kerül,
Trágárokkal rendet nem ül,
Hozzájuk az szíve nem fül,
S tölök nem is éktelenül”. (59)

Thordai:

„Az gonoszok közt nem ültem,
Minden vetkektől el hültem,
Istentelent el kerültem,
A' tsalárdokhoz nem fültem.” (XXVI.)

A jó ember bibliai szőlőtő-metáforáját Rimaynál hiába keressük; a szintén bibliai gyümölcsfa-hasonlatot pedig egyszer alkalmazza az eredeti pozitív jelentésben:

„Termett gyümölcsfájok” (31.)

Thordai:

„Az ily ember hasonló az szép gyümölcs fához” (I.)

A hasonlat negatívját viszont használja a vétkes ember ábrázolására:

Rimay:

„Magát buval öli, kivel inkább veszti, mint esső férges diót,
Meggzáradt gyümölcsfa, csak ledőlét várja, mert nem lelhet
harmatot.” (19.)

Thordai:

„Ki dől miképpen a' rothatt fa,
El vész meg' nem álhat soha” (LII.)
Mint a' férges gyümölcs le kél
Fájáról mikor fu nagy szél.” (LVIII.)

A bibliai szöveghez Szenci Molnár hű.¹⁸ Az 52. zsoltár nem is említ fát (csak metaforikusan utal rá), Thordai versében viszont „a' rothatt fa” „ki dől” (vö.: Rimay: „Meggzáradt gyümölcsfa, csak ledőlét várja”). Az 58. zsoltárban még élesebb a különbség: a Biblia világosan „nyers” (Szenci: „éretlen”) húsról (ill. gyümölcscről) beszél, míg Thordainál „férges gyümölcs” szerepel (vö. Rimay: „férges diót”).

Thordai a bűnös ember vagy az ellenség képének rajzolásakor a fenti két esettől eltekintve az „enyves lép”, „undok lép” kifejezéseket használja. Ez sem a Bibliában, sem Rimay verseiben nem szerepel. De a „lép” sorvég mindenütt (nemcsak a „bűnös” értelemben) magával hozza a Rimaynál ismert híres „nép-szép-kép-ép” rimbokrot, amely a „lép”-pel és a „tép”-pel kiegészítve összesen tizenötyszer fordul elő a Psalteriumban.

¹⁷ Biblia XXVI. zsolt.: „Nem ültem együtt az hiuolkodó embereckel, és az czalárd embereckel nem nyáiaszkodtam. Gyűlölöm az gonoszoknak gyüleközetit, és az hitetleneckel együtt nem ülök.”

¹⁸ Szenci Molnár 52. zsolt.: „Te czalárd nyelv szólsz csak nyavalyát, / Azértan az Isten / Téged kigyomlál es elszaggat.” — 58. zsolt.: „Mint az éretlen gyümölczet, / Elveszti Isten haraggal.” — Biblia LII. zsolt.: „Az Istenis el ront tégedet mind öröcké: el ragad tégedet, ki gyomlál tégedet az te haylokodból, és ki szaggat az élöknecc földökből.” — LVIII. zsolt.: „Mínecc előtte meg erezzéc az ti fazokaitoc az töuisnecc tűzét, mint az nyers hus: Azonképpen az harag mint az forgó szel veszesse el ötet.”

A kérdéses versszakok tartalmának is van valami köze a Rimay-vers értelméhez: a néphez forduló, érte aggódó, vagy bűneit ostorozó figyelmeztetés.

Isten szavának, kegyelmének változatos metaforái általában mindkettőjüknél visszavezethetők a Bibliára: pl. „paizs”, „kövár”, „Kőszikla”. Van azonban ezeken az általánosan ismerteken kívül két jellegzetes, a hatás szempontjából gyanúba vehető kép. Az egyik a Bibliában ritkán fordul elő. Thordai ennek ellenére gyakran használja: a változatosságra jobban ügyelő Rimaynak is többször visszatérő metaforája.

Thordai:

„A' törvényből erőt vött mint edgy bö kutbol” (XXXVII.)

„Kévánkozik erőssen

Szomju lelkem a' bö vizzel

Ki folyo hüvös élő kut főhöz” (XLII.)

„Gazdag ki folyo kut ő” (LXXXIV.)

„Az te utadra, élő kutadra kévánkozik szivem”. (CXIX.)

A bibliai szöveg az élet kútfejről és folyóvizekről beszél, Szenci „kútfejről” és „patakról”.¹⁹ Thordai következetesen „kút”-at emleget (ill. egyszerű „élő kút fő”-t). A bibliai 38. zsoltárban és Szencinél semmiféle kút nem szerepel. A 119. zsoltár beszél „szent út”-ról, „igaz útról”, de „kút” ebben sincsen. A 84. zsoltárban a Bibliában és Szencinél az ember az, aki a Siralom völgyén „kutat ás, csinál czatornát”, ill.: „forrásokat ásnac”.²⁰ Thordai fölhasználja ezt a motívumot a 8. versszakban: „Kutat ásván abban vizet lelnek”, de a 14–15. versszakban (a többi Thordai-idézethez hasonlóan) Isten-metaforaként szerepel a „kút”:

„Gazdag ki folyo kut ő...”

Most nézzünk néhány Rimay-féle Isten-metaforát!

„Igaz általut,

Jókkal forró kut,

Csak te vagy, Ur Isten” (38.)

„Ez az idvösségnek kutja és folyása.” (47.)

„Az igaz járt útról, tőled, élő kuttól hogy el ne tébolyodjam” (32.)

„Csak ő az élő kut, hozzád vezérlő ut” (50.)

Az Isten = élő kút metafora, amelyet csak ők ketten használnak következetesen, valamint az út-kút rímpár, aminek a kedvéért Thordai olyan zsoltárokba is „belefordítja” az előbbi Isten-metaforát, ahol eredetileg nem szerepel, valamint mindezeknek egy-egy soron belüli előfordulása — nem valószínű, hogy ez véletlen.

A másik feltűnő kép:

Rimay:

„Kinek szükségéjért terem életéjért mind földi s mennyei zsir” (63.)

Thordai:

„Az te szerelmed szivemnek kövér sir” (LXIII.)

¹⁹ Biblia XXXVI. zsolt.: „Mert te nálad vagy az életnek kut feje” XLII. zsolt.: „Miképpen kévánkozik az szaruas az folyo vizekre, acképpen kévánkozik az én lelkem te hozzád Isten.” — Szenci Molnár 36. zsolt.: „Nálad az élet kutfeje” — 42. zsolt.: „Mint az szép hives patakra / Az szarvas kívánkozik...”

²⁰ Biblia LXXXIV. zsolt.: „Kic által ménuén az víznélkül való völgyeken, azokon forrásokat ásnac, és kutakat eső viznec.” Szenci Molnár 84. zsolt.: „Menvén az siralom völgyén / Az hol merő száraz minden / Ottis ő nagy hiedelemmel / Kutat ás csinál czatornát...”

A Biblia és Szenci²¹ azt hangsúlyozzák, hogy az istent dicsérő, róla éneklő ember lelke „lakik jól” örömmel. Thordai a dicséret-mozzanatot elhagyja, isten szerelmét-kegyelmét közvetlenül azonosítja a „kövér sir”-ral. Ez a megoldás Rimayéhoz áll közelebb, és az eredeti nehézkességét is kiküszöböli.

Bitskey István idézett cikkében²² írja: „Az egytagú rímek erőltetett keresése sokszor az egész strófa szórendjét, ezzel gondolatmenetét is megváltoztatja”. Példaként a 21. zsoltárt idézi:

„Az mit te tölled kért, reá bővebben tért hogy sem mint kért,
Boldog' életet kért, s hoszszu élethen fért, minden jot ért.”

A bibliai 21. zsoltár megfelelő helyén ennyi áll: „Eletet kért te töléd, és adtál ő néki napoknac hosszúságát mind öröcké, és mind éltig.” Rimay 25. számú versében viszont megtaláljuk a Thordai-versszak párját; azonos rimbokor, rokon jelentés:

„Mert ki megtér, s kegyelmet kér,
Jó voltához nem fér, hogy ő azt elhagyja:
Mindent megnyér, ki kérni mér
Szent fiáért tőle, fia maga mondja.
Mennyen felyül ér irgalma kit mér
Annak, ki ötet féli és várja.”

A legváltozatosabb és legmeghökkenőbb képek mindkettejükénél azok, amelyek az ember bűnös voltát, büntudatát, szenvedését ábrázolják. Oldalszámra lehetne idézni a hátborzongató, gyakran a durvaságig naturalista fordulatokat, de egyben ez az a terület, ahol, fantáziájukat szabadon eresztve, a legtöbb egyéni leleményt alkalmazzák. Bármilyen érdekesek is ezek, pillanatnyilag a közös (és a Bibliától és Szencitől eltérő) motívumokra van szűkségünk. Ezek — az egész motívumrendszer gazdagságához képest — nem nagyszámúak, de elég határozottan elkülöníthetők.

Rimay:

„Bűn mélységébe
És tengerébe
Merültem torkiglan,” (49.)
„Ezek mély örvényből mint vizek Tengerből áradnak ki mindenre” (19.)

Thordai:

„Bűneimben torkig ülök,
S- im tellyességgel majd el merülök” (XXXVIII.)
„Bűneimnek mély örvényében ülök” (CXXX.)
„Bűnöm soksága mint az nagy tenger mély”. (XL.)
„Káromkodvan a' rut bűnben torkigh ül”. (X.)

A 130., 10. és 40. zsoltárból a Bibliában is, Szencinél is hiányzik a kérdéses kép. Ráadásul Thordai még a 38. zsoltárban sem a fejét elborító (felülhaladó) bűnről²³ beszél. A „tenger” „bűn” „mélyébe” („örvényébe”)

²¹ Biblia LXIII. zsolt.: „Mint az köüerséggel vgy be tellyesedic az én nyelvem, mikor vig aiakackal diczér tégedet az én szám.” Szenci Molnár 63. zsolt.: „Örül mintha drága étkeckel / Jol lakott volna én szivem, / Szent fölségedet diczérem, / Enelec rólad nagy örömmel.”

²² Lásd az 1. jegyzetet.

²³ Biblia XXXVIII. zsolt.: „Mert az én hamisságim el buritottác az én feiemet...” — Szenci Molnár 38. zsolt.: „Es bűneim / Fejem föllyül haladtác.”

„torkig” „merülő” vétkes ember képe feltűnően hiányzik a Bibliából, viszont feltűnően egyezik Rimay idézett verseivel.

A bibliai zsoltárok olvasásakor is szembeötlik a rágalomtól, a hazug beszéd-től való félelem erőssége. Ezt a motívumot Thordai még jobban hangsúlyozza, legbizarrabb, legfurcsább képeinek egy része köszönheti ennek létét. A biblia szövege általában „csalárd”, „álnok”, „hazug”, „hamis” nyelvről beszél; a nyelv—fegyver hasonlat viszonylag ritka (pl. Biblia 55. zsoltár: „Lágyabbac valánac az ő beszédi az olainál, jőlehet éles szabliác volnánac.”). Thordai mégis ezt emeli ki és variálja:

„Hazug’ szavát tsalárdsággal meg’ kente,
Merges nyelvét mint fegyveret meg’-fente” (X.)

Érdekes, hogy Rimay 32. versében is ez a sajátos változat bukkan föl:

„Mint vivó fegyverét, kiki hazug nyelvét ellenem élesíti.”

Isten nagyságának, hatalmának éreztetése fontos mozzanata a zsoltároknak és Rimay istenes verseinek is:

Rimay:

„Birtokodban vagyon tűz, víz, föld, forgó ég,
Országlásodban nincs sem eredet, sem vég.” (20.)
„Ég, Tűz, Tenger, Föld
S Ezekben mi költ
Mind hatalmadban áll.” (38.)

Thordai:

„Uralkodo hatalmas Ur és Felség,
Kinek hiven szolgál a’ Föld, Víz és Egh” (VIII.)
„Aldgyátok Istent minden ő mivei,
Meny föld Egh tűz, víz minden ő füvei” (CIII.)

A Biblia és Szenci²⁴ a kívánt hatást (totalitás érzékeltetése) általánosító, csak a két szélső pólust (ég—föld) megjelölő képpel érik el. Rimay és Thordai ettől erősen eltérő, de egymáséval azonos módszert választ: felsorolást, ugyanazoknak az ellentétes értelmű főnévpárokknak a halmozását.

Isten élő teremtményeinek jellemzésére a Biblia és Szenci osztályneveket használ.²⁵ Rimay és Thordai viszont jellegzetes mozgásuk felől közelít ezekhez a lényekhez, felsorolásuk így dinamikusabbnak tűnik. Azonos szavakat találnak, mondatszerkesztésük is hasonló:

Rimay:

„Mászót, uszót, csuszót, kit vagy az föld éltet, vagy szél égen
levegtet.” (63.)

Thordai:

„A’ mi tsusz, vagy el mász, visel vagy szárnyat” (CXLVIII.)

Az Istenhez való tökéletes bizalmat hasonló technikával (igehalmozás), sőt, szinte azonos szavakkal fejezik ki:²⁶

²⁴ Biblia VIII. zsolt.: „Mi WRvnc Istenünc, mely igen czudálatos a te Neued az egész földön, ki az te diczőségedet az Egeknec fölötté magasztaltad.” — Szenci Molnár 8. zsolt.: „Nagy diczőség az egész földre / Kiterjed, es fölhat az egekre.”

²⁵ Biblia CXLVIII. zsolt.: „Vadac és minden barmoc, csuszó mászo állatoc, és repeső madarac.” — Szenci Molnár 148. zsolt.: „Szeléd barmoc, fene vadac, / Földi fergec, és madarac.”

²⁶ Biblia LXXI. zsolt.: „Mert te vagy az én várásom WRam Iehoua: én bizalomom gyermekségemtől fogua.”

Rimay:

„Vagy ülök, fenn járok, fekszem vagy ballagok...
...Rád kiáltok: tiéd vagyok,
És óltalmat tőled várok” (22.)

Thordai:

„Vagy állok vagy járok mindenütt csak te vagy gyámol és fok.”
(LXXI.)

Rimay szerelmes verseinek kelléktára a reneszánsz udvarló költészetéből kerül ki. A zsoltárkönyvben egyetlen helyen jelenik meg a földi szerelem, a kedves dicsérete:

Thordai:

„Hogy a' Dávid király fia házas társot vön,
Mind az egész Ország népe vigasságban lön,
Örömeiben ilyen ditséretet tön.
Kit Dávid az negyven ötöd Soltárban bé vön” (XLV.)

Ebben az egy zsoltárban viszont zsúfolt sorban vonulnak fel a Balassi és Rimay verseiből ismert jelzők, leírásaikat felidéző képek. Lehet, hogy nem Rimay a közvetlen forrás, de mindenképpen a reneszánsz világi líra hatása érvényesül (a Biblia és Szenci világa lényegesen puritánabb!):

Rimay:

„...ékes szép voltával...” (9.)
„Angyali szép képét s csudáló természet” (9.)
„Orcája szép teljes, kedvére mindent int,
Szép vékony ajaka piros mint egy rubint” (12.)

Thordai:

„Friss terméttel gyenge színnel ékes személlyel...”
„Piros ajakidon kedv ül szép szerrel,
Fénlik orcád kedves lévén gyönyörű vérrel.”
„Az te kedves, ékes, kegyes, szép természetet...”
„Apolom ékes és szép személyedet...” (XLV.)

A következő két sor viszont nemcsak általában reneszánsz hatást mutat:

Rimay:

„Szép szád teljes mézzel, nyelved bölcs beszéddel” (16.)

Thordai:

„Edes uj raj lépes méz tsak bölts nyelved szava” (XLV.)

A „méz-beszéd” metafora önmagában nem bizonyít semmit. Ez a régiségben ugyanolyan sztereotip dicsérő fordulat, mint a vallásos költészetben pl. az „isten—erős vár” (vö.: Rimay Balassi verseiről: „... izes lépes méz...”; Thordai XIX. zsoltára „a' mit szol az Isten mind édes lépes méz az). De hasonlítsuk össze az idézeteket a megfelelő bibliai hellyel: „Te szeb vagy minden emberec fiainál, az te aiaokban vagy on ékessen szólásnac kedvessége.” (45. zsolt.). Világos, hogy a Biblia itt a szépség-kedvesség („kedves beszéd”) rokonértelmű motívumait kapcsolja össze, Szenci Molnár elhagyja a kérdéses képet. Thordai viszont — a gondolatot kibővítve — határozottan az édességet (méz) és bölcsességet fűzi egymáshoz. Így kerül a sorba a Rimaynál meglevő, de a Bibliából hiányzó „bölcs nyelved” kifejezés. A méz-szép beszéd metaforát a bölcsen szóló nyelv-bölcsesség motívumával szorosan együtt szerepeltető sorok bizonyító értékűek.

A vizsgált költői képek esztétikai elemzésére szándékosan nem tértem ki, csak az egyező pontokra szerettem volna rámutatni.

A mindkettejüknél előforduló rímekre támaszkodni sokkal bizonytalanabb módszer. Varga Imre írja idézett cikkében: „Thordai manierista verselő rutinját ékesen szemléltetik a korabeli magyar költészetben mindenkit felülmúló nagyszámú egytagú rímei. Ebben a tekintetben messze felette áll az egy-két szótagos szavakból összehozott rímjátékok korabeli nagymesterének, Rimay Jánosnak”. A még Rimaynál is erősebben a rímekre koncentráló Thordai verseiben nagyon nehéz lenne kimutatni, hogy milyen mértékű Rimay esetleges inspiráló hatása. Éppen ezért a mindkettejüknél gyakran előforduló azonos rimbokrok vizsgálatával nem is kísérletezem.

Érdekes viszont megnézni néhány nagyon ritkán, esetleg csak egyszer előforduló rímcsoportot. Egy-kettőre már utaltam a képek vizsgálata során. Azokon kívül még a következő versszakokra szeretném a figyelmet felhívni:

Rimay:

„Föld reménségére felnevelt urfiak
Szemétre vettek úgy mint köz tyukfiak,
Zsirokkal hizódnak az idegen fiak,
Hozzád nem különbek mint az ördögfiak.” (37.)

Ez a „fiak” rimbokor Rimay ránk maradt műveiben egyetlen egyszer fordul elő. Thordai Psalteriumában szintén csak egyszer; maga a XXXIV. zsoltár²⁷ pedig tartalmi ellentétpárja a Rimay-versnek: a nép, a haza sorsán való kesergés helyett öröm az Istenben bízó, neki szolgáló nép jó sorsán:

Thordai:

„Jertek ide hozzám Iffiak,
Jo kedvből fel tartot fiak,
Titeket szollitlak s- hilak,
Szofogado Nemes fiak”. (XXXIV.)

A másik rimbokorral kapcsolatban még ilyen távoli tartalmi analógia sem fedezhető fel. Tudjuk azonban, hogy Thordai általában többször is felhasználja ugyanazt az egyszótagú rimbokrot — a most idézendő pedig csak egyszer fordul elő, és pontosan a Rimay-féle sorrendben:

Rimay:

„Igaz, én is vallom, de mi lesz jutalmom, sok bum hoz-é mi jókot?
Szeretűm tréfál-é? hivségének áll-é? vagy hint csak hideg szókot?
Együld meg is hurit, mérgével beburit, vet orcámra nagy pókot.” (14.)

Thordai:

„Járjanak töllemis távol a' kik nem jók,
Vizet mutatnak de viznélkül valo tók,
A' kiknek szájokban vadnak káromlo szók,
Hazugh nyelvek penigh oly mint a' mérges pók.” (CXXXIX.)

Thordai képsorozata mindenképpen a rímek hatására keletkezett, akár saját ötlete a rímelés, akár átvétel.²⁸

²⁷ Biblia XXXIV. zsolt.: „Iőijetec ide fiaim és halgassátoc engemet, az WRnac félelmére meg tanítlac titeket.”

²⁸ A bibliai CXXXIX. zsoltár ugyanis mindössze ennyit mond: „Az kic tégedet gyűlöltec WRam, auagy nem gyűlöltémé azokat, és az te ellenségidet auagy nem vtáltamé.”

Verstechnikájukat hasonlóvá teszi a virtuóz rímelés, a sokszor rím-kényszeren alapuló képek, a változatos strófaszerkezetek kedvelése. A bizonyult rímelésű Balassi-strófa (Rimay verseinek kb. egyharmadrésze ebben íródott) eredeti alakjában mindössze négy Thordai-zsoltárnak ad formát; de egy-egy szótaggal megcsonkított, 5—5—6 osztású változatát 10 zsoltárban találjuk meg.

Inkább több, mint kevesebb bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az eddig feltárt forrásokon és hatásokon kívül éppen Thordai jellegzetes stílusában felfedezhetjük Rimay János költői hatásának nyomait. Hasonló világszemlélete, magas színvonalú manierista költészete a konkrét egyezéseken túl általánosságban is jogossá teszi ezt a feltételezést. Nem tudjuk még, mi módon, hogyan ismerte meg az unitárius zsoltárfordító Rimay műveit — de érdemes keresni a megoldást.

Mária Zentai

RIMAY'S INFLUENCE ON THE PSALMS OF J. THORDAI

The Hungarian translation of the Psalms by János Thordai (in 1627) shows a strong mannerist sinking-in in style. Some of his bold associations and motifs reminding us of János Rimay, the great representative of Hungarian Late Renaissance, may arouse the suspicion that Thordai knew the poems of the mannerist poet whose style influenced him. In the comparative examination of motifs I used the normative Hungarian Protestant translation of the Bible by Gaspar Karoli (Vizsoly 1590.) and the translation of the Psalms in verse by Albert Szenci Molnár, the famous early XVIIth century Protestant translator of the Bible. It came to light that most of the places of the Thordai-Psalms which may become suspected of the influence, differ from the text of the Bible and Szenci but agree with the wording of Rimay. — The biographies don't speak about their personal connection; but we can suppose with more than less certainty, that Thordai's specific style, his mannerism was influenced by the poetry of János Rimay.

EGY BUJDOSÓ ÉNEKÜNK TÖRTÉNETÉHEZ

1872-ben az *Adalékok* 2. kötete 412—5. lapjain Thaly Kálmán egy 13 strófás bujdosó éneket közölt a ma ismeretlen helyen levő *Lugossy-k.-ből*.¹ A „Sirjatok szemeim...” kezdetű éneknek a kéziratban *Metrum cujusdam peregrini* volt a címe, Thaly azonban *A bujdosó Rákóczi éneke*. 1727. címmel tette közzé. A 8. vsz.-ban szereplő „Tizenhat esztendő / Immár folydogálnak / Mielta kenyerét / Eszem bujdosásnak” sorok miatt datálta a vers keletkezését 1727-re, Rákóczi énekének pedig azért nevezte el, mert úgy gondolta: „a számkivetett szabadsághősnek valamely itthon sóvárgó híve költé bujdosó urára hely z e t d a l k é n t”. Thaly azt vélte, hogy az ének allegóriái: a „vadkörmű sas”, az „éh oroszlánny”, a „veres sárkány” a németekre, a császárra utalnak; a 10—12. versszakok pedig Károlyi Sándorra vonatkoznak, mint aki szülő- és őt tejével tápláló anyjának méreggel fizetett. Thaly szerint az ének alapját a *Szentsej-dk.*-ben ránk maradt, általa Mészai Andrásnak tulajdonított „Vigságnak töretik gyöngé szép üvege...” kezdetű *Cantio flebilis* képezi, melynek 4, 5, 11, 13—15, 17. versszakai adták a bujdosó ének 1, 3, 5—8, 13. strófáit.²

A kuruc költészeti antológiákban és az irodalmi köztudatban nagyjából ebben az értelmezésben szerepel az ének Thaly Kálmán óta, bár időközben megállapítást nyert, hogy egyetlen versszaka kivételével az 1695-ben írt, Göncről elűzött sárospataki iskola keserves sorsáról szóló 20 strófás versből összeállított válogatás.³ A MKBR kiigazítja ugyan, hogy Thaly alaptalanul kötötte a verset Rákóczi nevéhez, de azt továbbra is a Mészainak tulajdonított ének átköltésének tartja.⁴ Ez a kiadvány a „homályos célzásokban gazdag szép elégiát” egy 16 esztendő óta *bujdosó anyjának* hálátlan fiára való panaszaként értelmezi. Viszont a Bukarestben megjelent *A kuruckor költészete* c. antológia „egy anyjának *bujdosó fia* utáni kesergése”-ként fogja fel a verset.⁵

Minthogy az ének keletkezésére és életére vonatkozó megállapítások részben tévesek, részben hiányosak, értelmezése pedig ellentmondásos,

¹ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalom történetéhez*. Pest II. 412—5.

² Kiad. uo. 64—68.

³ Varga Imre: *A kuruc költészet hitelessége*. Bp. 1936. 28—9.

⁴ Esze Tamás—Kiss József—Klaniczay Tibor: *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Bp. 1953. 106. sz. alatti ének jegyz. (A továbbiakban: MKBR.)

⁵ Dávid Gyula—Tordai Zádor: *A kuruckor költészete*. Bukarest 1957. II. k. 115. sz. alatt.

hasznosnak tartjuk, ha a kérdéssel alaposabban foglalkozunk, mint eddig tették.

A vers abban az alakjában, ahogyan a *Lugossy-k.*-ben olvasható a XVII. század második felében kialakult és gazdagon virágzó, sajátos tematikájú, jellegzetes kifejezési eszközökkel rendelkező, egy külön költői műfajként felfogott verscsoportnak, a bujdoso költészetnek egyik szép képviselője.

Az ének elejétől a végéig első személyben szól. Csupán az hat némileg zavarólag, hogy a bujdoso anya panasza után, az utolsó versszakból tudjuk meg, hogy az *anya nevében* az énekszerző beszélt.

Mint a bujdoso költészetet, darabunkat is a panaszkodás, a kesergés jellemzi elsősorban. Jajongó felkiáltásokkal indul az anya panasza:

Sirjatok szemeim,
Folyjatok könnyeim!...
ZengjeteK siralmim!...

Keserü kenyérem,
Ez az én életem!

A 3. versszakból kiderül, hogy a siránkozás oka a bujdosás:

Járok gyászruhában
En az bujdosásban.

A régi fényes, híres, nevezetes állapotával szemben a jelent így mutatja be:

Rejtekben lappangok,
Napfényben nem járok,
Kősziklák közt rakok
Fészket, mint az sólymok,
Mert az sasok,
Vadkőrmű állatok,
Reám törnek az éh oroszlányok.

Ez már a bujdoso állapotnak a rajza, melyben azonban kevés személyes vonatkozást, kézzelfogható élményt érzünk, mivel a képek, kifejezések elég sablonosak. De ez a bujdoso költészet XVII. századi iratlan poétikai szabályai szerint minden bujdoso énekben ilyesféleképpen történik. És bár szólamszerű a következő versszak is, kitűnően érzékelteti mégis a bujdosás állapotának hangulatát; a sziszegő *s*, *z*, *sz* hangok ismétlődésével, mellettük a *k* hanggal kezdődő szavak alliterációjával, illetőleg annak a szavakon belüli sűrű előfordulásával megismétli, sőt fokozza az előző versszak művészi hatását:

Életem bánattal
Fogy el zokogással,
Keserü sirással,
Mint sűrű záporral,
Ohajtással,
Keserü jajszóval
Koporsómban beszállok jajokkal.

Itt, az ének közepén éri el a lírai hevület a tetőfokot, és itt érezzük a megválasztott nyelvi eszközökben és verselésben a legtöbb szépséget. A továbbiakban esik az ének, ami azonban nem a *Lugossy-k.* versszakait összeválogató ismeretlen személynek a hibája, mint ahogyan az első rész

költői szépségei sem az ő érdeme; hiszen ő csak válogatott a készen talált strófákból. De ezt művészi érzékkel tette!

Az ének második fele inkább narratív jellegű. Az anya részletezi bujdosása történetét: 16 esztendeje eszi már a bujdosás kenyerét, azóta részese a nyomorúságoknak. Az Apokalipszis gyilkos, veres sárkánya az üldözője. És ez a sárkány — saját szülötte. A „kegyetlen vadságot” „emlőinek tejével táplált” önnön fia cselekszi véle; az üzi-kergeti, az fizet mérget „az édes tej helyett”.

Az a körülmény, hogy ismerjük az ének forrását, mit sem változtat rajta, hogy a *Lugossy-k.* összeállításában ránk maradt szöveget úgy értelmezzük, hogy az a hazát megszemélyesítő anya panasza, akit önnön fiának árulása, háládatlansága kergetett bujdosásba. A befejező versszakban az énekszerző most már saját nevében szólal meg, és azt kívánja: útjában az Isten legyen vezérlője.

Ebben a formájában az ének a bujdosó költészet tipikus darabja. Mint lírai alaphelyzettel, a bujdosás egyfajta állapotával ismertet meg bennünket. A bujdosó énektípusnak megfelelően tisztán tartalmazza a műfaj sémáját: 1. Akiről az ének szól nincs otthon, idegenben, lakatlan helyeken, kősziklák közt bujdosik. — 2. Szomorú ez a sors: szenvedés, üldözés az élete, ami miatt kesereg. — 3. Ismerjük a bujdosás okát: hálátlan fiának árulását. — 4. Felcsendül benne az istenes hang.

Ha az éneket állítólagos forrásával, a „Vigságnak töretik gyöngé szép üvege...” kezdetű verssel vetjük össze, azt látjuk, műfajilag, szerkezetben és kifejezési formában ahhoz csakugyan közel áll. Hiszen ennek 19 vsz.-ából 7 strófa található meg benne kisebb-nagyobb eltérésekkel.

A *Szentsei-dk.* éneke a világ állhatatlanságáról szóló reflexiókkal indul. Ez után a bevezető 3 strófa után jön a panaszkodás, melynek 5 versszakából az első kettő egyezik a *Lugossy-k.* megfelelő részének strófaival. Utána a bujdosásról szóló rész is terjedelmesebb, ennek ellenére nem nyújt több konkrétumot. A történeti helyzet annyiban változott, hogy itt a bujdosás tartama még csak 10 esztendő, de semmit sem tudunk meg annak okáról, nincs szó az árulást elkövető háládatlan fiúról, a bujdosás okozójáról. Az ének kétszer is befejeződik. Az utolsó előtti harmadik versszak is „bezárja” azzal, hogy Istenhez folyamodik. De a következő versszak visszakanyarodik az éneket kezdő gondolatokhoz:

Igy mulik el minden jeles szép vigaságh,
Vighsággal minden kor mert harczol ez világh,
Állondóság,
Nincs nála bátorság,
Örömmönek napia szomoruságh.

Ezután következik a szerző személyére homályosan utaló, semmi tájékoztatást nem nyújtó végstrófa:

Légyen emlékezet rola, ki ezeket
Kezdé, s imé szépen az' nyihány verseket,
Hogy szíveket,
Szomorú elmeket
Vigasztalta, bátoritván őket.

A lírai alaphelyzet itt tehát nem a bujdosás; lényegesebb a vigasztalás, a reflexiók. A túlságos felhígítás következtében az ének szerkezeti-leg szétesővé vált, az egésznek költői hatását az ismétlődő gondolatok és

az ezeket kifejező, de a *Lugossy-k.* énekénél már csak nagyobb számú előfordulásuk miatt is sablonosabbnak érzett szólamok nem fokozzák, hanem csökkentik, annak ellenére, hogy itt is megtaláljuk az előző énekénél éppen a költői szépségei miatt kiemelt 2 szép versszakot. Valószínű, hogy a „Vigságnak töretik gyöngé szép üvege...” kezdetű ének szerzőjében több volt az eredetiség, a *Lugossy-k.* darabjának összeállításában viszont nagyobb volt a művészi érzék.

Felhígtásról eddig természetesen csak a tárgyalt két ének egymáshoz való viszonyításában beszélhettünk: a *Lugossy-k.* 13 strófás versének a *Szentsei-dk.* 19 strófás énekével való relációjában, a 7 közös versszak ismeretében. Az arányokat más világításba helyezi az a tény, hogy a szóban forgó két ének között nincs közvetlen kapcsolat, az egyik nem forrása a másiknak. Mindkét vers „szerzője” egymástól függetlenül egy harmadik forrásból merített. Ez a forrás egy fentebb már említett históriás ének volt, mely a sárospataki iskola történetét siratta a korban szokásos epikolirikus hangnemben. Ennek ez ideig két változata került napfényre. Az egyik 20 strófás terjedelemben az 1700—1706 közt összeírt *Lepsényi István: Poesis ludens* c. gyűjteményben,⁶ a másik az 1692-ben lezárt *Györi György-ék.*-ben 24 versszak terjedelemben.⁷ A közös strófák száma 15, az újaké a Lepsényi-féle másolatban: 5, a Györi-félében: 9.

A *Lugossy-k.* énekének összeírója a *Lepsényi-gyűjt.*-ből válogatott ki 12 strófát, köztük 3 olyant, mely csak itt olvasható. A *Szentsei-dk.* darabjának 9, részben vagy egészben átemelt versszaka, illetőleg variánsai a *Györi György-ék.* szövegéhez állnak közelebb, de valószínűleg nem közvetlenül erednek innen. Fel kell tételeznünk az éneknek egy harmadik változatát, melyből a „Vigságnak töretik gyöngé szép üvege...” esetleg más versszakokat is hasznosított. A 10 eddig „eredetinek” minősülő strófa többsége ugyanis hangulatilag és kifejezésileg jól beleillik a sárospataki kollégium történetéről szóló panaszversekbe, melyek közé a fentebb említett 2 változaton kívül be kell sorolnunk az 1695. márc. 25-én keletkezett „Bánat keserűség emészti lelkemet...” kezdetű gyászverset, B. Almási Péter szerzeményét is.⁸

A *Lepsényi* és a *Györi György* gyűjteményben ránk maradt ugyanazon ének két változata közül a 24 strófás változat a régebbi. Ez utolsó dátumként az 1688. esztendő említi. Történetileg ez az évszám ugyanúgy pontatlan, mint ahogyan ebben a változatban a dátumok egy más része is az. Ekkor a sárospataki kollégium már Göncön működött, oda kért bebocsátást 1687. ápr. 24-én. A *Lepsényi István: Poesis Ludens* versének a záradékából viszont kitűnik, hogy ide az éneket akkor írták be, amikor az iskolát 1695. márc. 25-én a jezsuiták újból elvették, s az kénytelen volt Göncről Kassára áttelepedni.

A szükséges korrekciók helyett, illetőleg az énekben szereplő évszámok magyarázatául álljon itt a sárospataki iskola rövid története a szóban forgó évtizedekben.

Az iskolát 1671-ben Báthori Zsófia foglaltatta el karhatalommal, és ajándékozta minden vagyonával együtt a jezsuitáknak. Az elűzött iskola

⁶ OSzK Quart. Hung. 1551. 88b, 88/1b, 89a.

⁷ OSzK Oct. Hung. 1098. 2a—3a.

⁸ Füzy János: *A gönci ref. egyház története.* SpFüz 1884. Az ének kiad. a 394—6. lapokon.

Debrecenben vonta meg magát, majd 1672-ben Gyulafehérvárra települt. 1682-ben a Thököly-felkelés sikereinek hírére a diákok jórésze visszatért Patakra. Thököly visszaszorítása után azonban, 1687-ben az iskolát ismét elfoglalták a jezsuiták. A tanulók Csécsy János vezetésével Göncön telepedtek le. De 1695-ben a jezsuiták innen is elűzték őket. Kassára mentek, és itt voltak 1703-ig, amikor Orosz Pál, II. Rákóczi Ferenc tábornoka a sárospataki kollégiumot visszaadta a reformátusoknak.

Az ismertetés helyett pedig álljanak itt az éneknek mindez ideig kiadatlan változatai.^{8a}

CANTIO DE COLLEGIO S. PATAK.

*Sirjatok szemeim, follyatok könyveim,
Keserves bánatom, zengjetek siralmim,
Vég notaim ekes beszédeim,
Változzanak sirásra verseim.*

*Keserü kenyerem es az én életem,
Könyveimmel vizem gyakran elegyitem.
Arva fejem, senki nem szán engem,
Gyalázattal gyakran illettetem.*

*Járok gyász ruhában és az bujdosásban,
Keserőség annya, mert én vagyok Mára,
Fényes napja, ragyogo sugara
Örömmnek köddel be van vonva.*

*Régen voltam fényes, minden előtt hires,
Es nagy becsületes, dicsőséggel ékes,
Nevezetes, de most vagyok szennyes,
El vettetett, banatokkal tellyes.*

*Rejteekben lappangok, nap fényen nem
[járok,
Kösziklák közt rakok fészket, mint a'
[solymok,
Mert az sasok, vad körmös állatok,
Olálkodnak utánnam farkasok.*

*Eletem bánattal el fogy zokogással,
Sűrű könyhullással, mért sebes zaporral,
Ohajtással, keserü jaj szoval
Koporsomban bé szállok Jákobbal.*

*Oh szerelmes fiam, vagyone olly bánat,
Mint az én bánatom? Mert fognam be
[számat*

*S-kinaimat, jajos csokjaimat
Hogy kívánod tudni én sorsomat?*

*Sirjatok szemeim, follyatok könyveim,
Keserves banatom, zengjetek siralmim,
Vig notaim es ekes verseim,
Valtozzatok sirasra beszedim.*

*Keserü kenyerem es az en eletem,
Könyveimmel vizem gyakran elegyitem.
Arva fejem, senki nem szan engem,
Gyalazattal gyakran illettetem.*

*Jarok gyasz ruhaban en a bujdosasban,
Keserüség annya, mert en vagyok Mara,
Fényes napja, ragyogo csillaga
Örömmnek köddel be van vonva.*

*Régen voltam fényes, minden előtt hires,
Es nagy becsületes, dicsőséges, ékes,
Nevezetes, de most vagyok szennyes,
Elvettetett, banatokkal tellyes.*

*Rejteekben lappangok, nap fényen nem
[járok.
Kö sziklak közt rakok feszet, mint a'
[solymok,
Mert a sasok, vad körmü állatok,
Törnek ream az eh orosz lanyok.*

*Pusztában bujdosok, mikent a struczmadar,
Ehen, szömjan járok, mint bujdoso Hagar,
Mikent a sar tapodtatom en mar
Minden neptül, a ki fel s-ala jár.*

*Eletem banattal, sűrű könyvhullással
El fogy zokogással, mint sebes zaporral,
Ohajtással, keserü jaj szoval
Koporsomban be szállok jajokkal.*

*O szerelmes fiam, vagyone olly banat,
Mint az en banatom? Miért fognam be
[számat?*

*Kinaimat, jajos dolgaimat
Hogy kívánod tudni en sorsomat.*

^{8a} A Győri György-ék szövegében a Szentsei-dk. énekének, a Lepsényi István: Poesis ludeus szövegében a Lugossy-k. énekének „átvett” versszakait kurzívval szedtük.

*Tizen hat esztendők immár folydogalmak,
Hogy kenyerét észem én az bujdosásnak,
Arvaságnak, özvegy állapotnak,
Társa voltam én sok gonoszoknak.*

Az hetven harmadik szomorú esztendő
Midőn folydogálna az siralmas üdö,
Szív epeztő, sok gonosz vala bö,
Akkor kezdék én lennie meddő.

*Hideg télj időn én futásom történt,
Oh minden kerüllye az illy kemény törvényt,
Mert én nagy ként szenvedtem oránként,
Rám szállottak bánatim edgyenként.*

El kellett futnom en edes hazambul,
Az idegen földre hazám határábul,
Es hunnyombul, melly gonoszságábul
Sátánnak lőtt mérges haragjából.

Sas szárnyakat Isten teremte szülénknek,
Hogy sebesen légyen repülése ennek,
Hogy az vizek el borítani készek,
Föld szájátul azok el nyeletnek.

Hét tél keservesen folydogált el, hét nyár,
Még kezemben forgott az keserű pohár,
Mert én az kárt szenvedtem, mint viz ár
Folytanak, meg sütötte nap sugár.

Sok bujdosásimban már eladtam volt,
Bokros jajok között oly voltam mint fel holt,
Senki nem volt, ki vigasztalást szolt,
Oly voltam, mint kinek készen van setét ből

De egy kis vidulás érkezik szivemben
Az ezer és hat száz nyolczvan edgyedikben,
Fényességben, napom derülésben,
Mert fenleni latzik vala szépen.

Régen el hagyatott hazának házait
Kezdem vala nézni pusztá kő falait,
Nagy romlásit es annak fiait
Haza jöni szemlélem lakosít.

Enis fiaimmal ott le telepedém,
Sirástul szemeim kevésé szuntetném,
Mert szemlélnem es környül nézelném
Fiaimat, szivemben örülvén.

Fiaim számaj hát meg szaporodtak,
Mint ékes pálma fák hát környülem álnak,
Virág szálak, gyenge pálma agak
Szépségekkel vigságra indulnak.

Oh szegény nyavalyas, én úgy elmélkedém,
Hogy örömem soká tartó légyen, vélem,
Hogy szemlélném és holtig nézelném
Nagy áldását hát az Urnak vévén.

*Tizen hat esztendők immar folydogálnak,
Hogy kenyeret eszem en a bujdosásnak,
Arvaságnak, özvegy állapotnak,
Tagja voltam nyomoruságodnak.*

Az hetven edgyedik szomorú esztendő
Midőn folydogálna éppen őszi idő,
El jövődö volna teli idő,
Akkor kezdék en lenni e meddő.

*Hideg teli időnn en futasom történt,
De minden kerüllye az illy erős törvent,
Mint en nagy kint szenvedek naponkent,
Ram arattak banatim edgyenként.*

El kellett futnom en edes hazambul,
Ez idegen földön hazam hatarábul,
Melly alnokul és gonosz tanacsbul
Történt rajtam Isten haragjabul.

*Amaz veres sarkany, ki ember öldöklő,
Azt gondollya vala, győzdelmeskedő,
Hogy legyen ő mindenek felett fő,
El nyelhesse, a mit szül a szülő.*

De teremtet Isten sas szárnyakat neki,
Pusztában repülven hogj ne erje senki,
Viz hajjai ne arcsanak neki,
Meg nyílt szájjal kész volt föld el nyelni.

Ezerhatszaz után nyolczvan kettődikben
Kezdetett látni napom derülésben,
Fényességben, homályos felyhökben
Be borula nyolczvan hetedikben.

De jaj, felettéb meg ebben csalattattam,
Ingyen sem ugy esett, a'mint én gondoltam,
Mert jutottam es hamar el multam,
Az előttj gyászban be borultam.

Az ezer és hat száz nyolczvan nyolczadikban
Hirtelen borula napom nagy homályban,
Siralomban, holtig valo gyászban
Helyheztetet, jaj, mindszen havában.

*En mehemnek fia, kit kedven tartottam,
Kettős emlőimnek tejevel taplaltam,
Apolgattam es gyengenn tartottam,
Jaj, mit hasznalt, hogj vele igj bantam!*

Az kitül kell vala jót várnom, ad mérget,
Mindentül meg fosztván, felettéb keserget,
Űz és kerget, mint egy sáska férget,
Sok probakkal engemet keserget.

*Az edes tej helyet ime fizet merget,
Jo dajkasagomert feleteb keserget,
Űz es kerget, mint edgj sas verebet,
Sok probakkal engemet keserget.*

*Pusztában bujdosok, immár mint strucz madár,
Ehen szomjan türök, mint bujdosó Hágár,
Miként az sár tapodtatom én már
Mindenekkül, a'ki fel s-alá jár.*

O, el szellesztetted ekes ifjaimat,
Bujdosásra üzted kedves ifjaimat,
Arvaimat es vnokaimat
Idegen föld varya magyarimat.

Tegye szerencsesse forgolodasidat
Es tegye kedvesse az Ur munkaidat,
Dolgaidat, forgolodasidat,
Szülly az Urnak sok kegjes ifjakat.

Szent Isten, tekints le magas egeidbül,
Mert te vagy tutorom ennékem egyedül,
Szent székedbül, jgaz törvényedbül
Itéletet szolgaltas mennyégbül.
Amen.

*Be zarom beszedem immaron vegkeppen
Veled tehat az Vr, kivanom, el mennyen,
Vezerebben, mindenben segellyen,
Isten hozzád, szerelmesem, Amen!*

Igy sirt a Göncrül ki üzött pataki Col-
legium Klobusiczkitul, mint haladatlan
es hitetlen fiatul üldöztetven.

A két változat új strófái természetesen illeszkednek be a közös versszakok közé, és együttesen mintegy 30 versszakból álló ének rekonstruálását teszik lehetővé. A *Szentsei-dk.* éneke alapján feltételezhető átvételek pedig még növelhetik az „eredeti” vers terjedelmét.

Az első változatot 1687-ben, a pataki iskola másodszori elűzésekor szerezhették. Írója a verselésben gyakorlott, iskolázott ember lehetett; a bibliai utalások, az istenes hang arra is következtetni engednek, hogy talán az iskola valamelyik tanára (Csécsy János?) vagy diákja, esetleg egy prédikátor.

A témájánál fogva történeti ének azért érdekes termék, mert telítve van lírai elemekkel; teljesen a panaszdalok, bujdosó énekek hangnemében szól, azoknak a szólamaival, képeivel, hasonlataival, sablonos topo-

szaival mondja el a megszemélyesített, bujdosásba kényszerített *intézmény* sorsát. A műfaj történetében szinte kivételes jelenséggént nem valamely személy, hanem egy intézmény a bujdosás hőse. Bujdosó énekké teszi a históriát maga a téma és a kifejezési eszközök, a történetből áradó hangulat, melyet a bujdosás terminológiája hoz felszínre. Hogy ezt a konkrét történeti eseményekhez fűződő éneket a kortársak valóban a bujdosó hangulat kifejezőjeként érezték, az a körülmény mutatja legjobban, hogy kiszűrték egyes strófáit, és a leginkább lírai versszakából, szólamaiból egy olyan éneket állítottak össze, mely a bujdosó költészet tiszta képzetét kelti fel bennünk. A *Lugossy-k.* énekének összeállítója a bujdosó sorsról és lelkiállapotról mint egy költemény kizárólagos, azt egészen kitöltő témáról énekel. Teszi ezt úgy, hogy kiválogatja az előtte levő énekből a bujdosás állapotát kifejező versszakokat.

Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a XVII. század végén a költészet jó-részt még közkincs, melyből mindenki tetszése szerint merithet. A szerelmi énekek mellett éppen a bujdosó ének a leginkább variálódó vers-típus. Toldozzák-foldozzák, kontaminálják, alakítják a szövegüket a pil-lanatnyi hangulatnak és helyzetnek megfelelően.

Hogy nemcsak egyes strófák vándorlásáról van szó, hanem egész énekrészek tudatos és a versszakok hosszú során át húzódó alkalmazásá-ról, arra számtalan példát hozhatunk fel. Hogy egy labanc érzelmű főúr epikus művének strófáiból hogyan kompiláltak-komponáltak egy, a kuruc középnemesség nemzeti tudatát ébresztgető lírai éneket, éppen az *Acta* egyik legutóbbi évfolyamában láthattunk rá példát.⁹ Cassai András 1644-ben megjelent *Vigasztalással tellyes prédikatiu*-jában saját szerzeménye-ként közölt négy, csak kis mértékben megváltoztatott Balassi-éneket.¹⁰ Az „Oh keserves gyázban öltözött szép hazam...” kezdetű, valószínűleg a XVII. század 70-es éveiben keletkezett jeremiád 17 versszakából 7 strófa csaknem szóról szóra való átvétel egy század eleji énekből.¹¹ A XVII—XVIII. századfordulón Váradi Szabó György 11 versszak terjedelemben úgy kesergett az ország szomorú állapotán, hogy énekének 1—4 strófáját a *Czeglédi István históriájá*-ból, a többi 7 versszakot pedig az egyik 1674 táján keletkezett énekből válogatta össze.¹²

De ne folytassuk a példák felsorolását. Célunk az egyik szép bujdosó énekünkkel kapcsolatos téves megállapítások korrigálása volt. Egyben pedig figyelemfelhívás az apró filológiai munkák végzésének fontosságára.

Varga Imre

CHANSON DES ERRANTS

L'auteur de l'article s'est proposé pour tâche de corriger l'interprétation contra-dictoire d'un groupe de variantes de poésie de la même origine. Il s'agit du poème qui racontait la triste histoire du collègue protestant de Sárospatak entre les années

⁹ Tarnóc Márton: *Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez*. Acta Historiae Litt. Hung. Tom. X—XI. Szeged 1971. 149—155.

¹⁰ Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. I. OK. XI. 323—4.

¹¹ Varga: i. m. 9.

¹² Csak az ének második felére vonatkozólag vö. R. Kiss István: *Váradi Szabó György két verse*. ItK 1903. 88. (Az „Oh vajha valaki...” kezdetű énekből való át-vételről van szó.)

1670—1695, quand il fut chassé de Sárospatak par les catholiques et du fuir d'abord à Debrecen, puis à Gyulafehérvár (Alba Iulia, aujourd'hui en Roumanie), en 1682 il put rentrer à Sárospatak — grâce au succès de la guerre de l'indépendance —, mais quelques années plus tard fut forcé de se réfugier à Gönc, d'où les jésuites le chassèrent de nouveau en 1695. Deux variantes inédites de cette histoire sont publiées par l'auteur. La poésie en question est un poème épico-lyrique, écrite dans le genre des plaintes, très à la mode à cette époque, se servant en même temps des motifs, images, expressions des chansons des errants non moins répandues. Elle chante donc de la fuite d'une institution, d'une école poursuivie de la contre-réforme. C'est qu'autemps des guerres de l'indépendance de Thököly et de Rákóczi, quand beaucoup de personnes furent obligées — d'une raison ou d'une autre — de quitter leur pays natal et errer, vagabonder dans le pays, s'inspirèrent de cette poésie et exprimèrent leurs tristes sentiments à l'aide des strophes et des vers de celle-là, en complétant les passages empruntés par des strophes originales.

ISMERETLEN PANASZÉNEK A KURUCKORBÓL

Felettébb csudálom mi dolog az legyen,
de meg kőll vallanom, hogy igen nagy szégyen¹
hogy te allopotod alá velett légyen,
melyben vigadoztál régenten nagy kényen.

Rajtad uralkodik Árva Magyar Ország
ki lábod alatt volt az mast torkodra hág
úcz fúcz minden felé valamint az jobbágy,
kire nem mas hozot hanem Német ország.

Az te Nemzetedből még királoed vala,
addig minden dolgod szépen helyen vala,
de mihelyt kiralid el fogytanak vala,
te napod fénye is borulni kezd vala.

Nem is méltatlanul sirs mast te sorsodrul,
midőn gondolkodol regi vigságodról,
mert annyira estél (regi) szép állopotodról,
gondolkodni bus sziv alig hágy azokrul.

Csokkal illetettél de meg csufoltattál
midon ravasz Néptől ugy meg csalattattál,
mondhatom valamint troja ugy te jártál,
ámbátor ugy mint az el nem hanyottattál.

Parancsolt volt eddig nekünk magyar Nemzet
de Forgács vezére majd meg rontya őket,
le tétetvén velek minden féle vegyvert,²
keszületlen vágjuk mint kaszás a füvet.

Oh ha mast törvényben élvén hivattatnál,
bizony te dolgodrul számot nem adhatnál,
mert sok ártatlan vért öntel Koronczonál,
ki mast is földből kiált tegedet átkozván.

Ugyan még ezeket szenvedni lehetne,
hogyha országában maradáso lenne,
de mast (körös) környül minden felé (telve) rakva vagyon véle
Magyarok városa Németekkel telve.

¹ szégyen.

² fegyvert.

Egyedül hát Magyar Istenben remélven
 vet föl még szárnyaid mind addig röpülvén
 miglen a Németseg it föl nem készülven
 országában nem megy néked jót igérvén.

Feltehető csudálom mi dolog az legyen, de
 meg jól vallanom hogy igen nagy kézen
 hogy te allopord alá veszt legyél, mely
 ben vigadoztál régente nagy híven.
 Rajtad uralkodék táva Magyar Király,
 Ki lábod alatt volt az mász tozkozta há-
 uoz, s az minden felé valamint az, is
 bogy, híre nem. Ma hozot hanem Német
 Király.
 Az te szemzedből meg királd vald addig,
 minden dolgod képen helyen vald, de min
 helyt királd el fogytanah vald, te nagy
 kénye is borulni kérd vald.
 Nem j. átkozhatom sőt más te sőt sőt, mi
 lön gondolkodol régi vigadoztál, mestan,
 nyitva eddig sőt. Kép allopordni, gond-
 kodni bus sőt alig hágy átkozhat.
 Jóhát illék sőt de meg csufoltatál midon
 ruvát Népet úgy meg csufoltatál mond
 hatom valamint sőt te úgy j. átkoz-
 hatot úgy mint az el nem hanyagoltat.

Kárász Miklós (1715—1797) szegedi főjegyző és fia, Kárász István (1745—1815) Csongrád megyei alispán feljegyzései között került elő a fentebb közreadott, ez ideig ismeretlen kuruckori vereszet. A főként kései XVIII. századi iratcsomóban — korabeli vagy utólagos rendezői elv

mazó vers másolata. Ez utóbbi azért juthatott ide, mert Forgách koroncói csatavesztését, Magyarország „alávetett” állapotát énekli meg.

Az irodalomtörténeti és különösen hadtudományi szempontból is jelentékeny, 1669—1730 közt élt Forgách Simon alakja és 1704-es koroncói (szömőrei) tragédiája a veszteségeket előszámláló kuruc siralmas versek, „jajos énekek” gyakori témája. A Szcencsey-daloskönyvben fennmaradt versek is igazolják, hogy Forgách szerencsétlen kimenetelű csatája köré jellegzetes hangú énekek csoportja épült, s az itt közzétett vers jól illeszkedik ezek sorába, a *Siralmas ének az szömőrei harcrul* és *A szegénylegény éneke* közé. S talán éppen az a hiányzó láncszem, amit a harcról csupán tudósító *Siralmas ének*... és a Forgáchot már nyíltan árulással vádoló *A szegénylegény éneke* között a kérdés leghivatottabb szakértője, Esze Tamás hiányol: „A szemerei vereséget gróf Forgách Simon tábornok elbizakodott és szerencsétlen csatavesztése okozta, de egyik énekmondónak sem jutott eszébe, hogy felelőssé tegye őt. Két esztendő múltán *A szegénylegény éneke*nek egyik strófája már árulással vádolja a császári tábornokból lett kuruc generálist: sok pénzen adta el a kurucokat a szemerei harcon.”⁴ Ez a vád, ha nem is olyan éles formában, de már előbb is megjelenik — ahogy a *Felettből csudálom*... kezdetű vers tanúsítja, amelyről (a két szöveg összevetése nyomán) nem nehéz kimutatni, hogy korábban készült, mint *A szegénylegény éneke*. A *Felettből csudálom*... magán viseli a siralom-énekek legfőbb sajátosságait. A vereség, az idegen elnyomó, és az ország pusztulása felett kesergő panasz-ének a jeremiádok hangján szólal meg: „A korábbi protestáns jeremiádok új változatai a vereséget sirató énekek” — vallja Esze Tamás.⁵ Hozzáfűzhetjük: a vers úgy őrzi a jeremiád hagyományait, jellemzőit, hogy benne a vallásos elem már csak közvetve, áttételekben van jelen. Felerősödött viszont a vers *nemzeti* jellege, vagy az irodalomtörténeti kézikönyv szavaival fogalmazva: „a hazának távlatából és szemszögéből” íródnak a költemények.⁶ Noha úgy tűnik, hogy a versezet szerzője jól ismerhette a kuruc költészet hagyományait, attól annyiban eltér, hogy nem részletezi epikusan a konkrét eseményt, inkább *állapotot* rajzol. Ugyanakkor viszont kifejezései számos más, hasonló témájú versével is összecsengenek, motívumait a kuruc költészet közhelyeiből meríti. Ilyen a dicső múlt és a dicstelen jelen összevetésére általában használt kép: „te napod fénye is borulni kezd vala”, a nemzeti királyok — különösen Mátyás — ébresztése, a megcsalattatás-motívum. Érdekes, hogy gondolatmenetét, frazeológiáját tekintve rokonságot mutat az egyik legkorábbi kuruc verssel, a *Bónis Ferenc keservével*.

Felmerülhet a kérdés és a lehetőség, hogy a *Felettből csudálom*... szerzője talán maga is résztvevője volt a Győr melletti csatának, vagy legalábbis a *Siralmas ének az szömőrei harcrul* ismeretében írta versét. A Forgáchot említő két szakasz tesz erről halovány bizonyosságot. A *Siralmas ének*...-ben, miután Forgách „Nemest és nemtelent hadban parancsolá”, így kezdődik a harc szemléletes leírása: „Hajszternak tábora hogy felénk indula | Hirünk ké nem lévén, készületlen kapa,”. A *Felettből csudálom*... kezdetűben: „de Forgács vezére majd meg rontya őket, | le té-

⁴ Esze Tamás: *Kuruc költészet*. Bp. 1951. 21.

⁵ Esze Tamás: *i. m.* 20.

⁶ *A magyar irodalom története*. 2. köt. Bp. 1964. 479. (Varga Imre).

tetvén velek minden féle fegyvert, | *Készületlen* vágjuk mint kaszás a füvet.” Az általam kiemelt jelző azonosságán kívül még egy hasonlatbéli megegyezést találhatunk: a kaszás-fű hasonlatot a *Síralmas ének* ... aratási képe is indukálhatta: „Úgy hever az holttest az mezőkön széjjel: | Miként aratáskor sűrű kéve renddel ...”. (Bár ez a kép is gyakori lehetett a kuruc imádsággal rokon költészetben, a simontornyai várbéli nép könyörgéséből való mondat — valószínű bibliai eredetre megy vissza: „Ezentúl el érkezik az idő, melyben az meg köszöriült éles fegyver, mint a sűrű kékvetet a jó termő mezőn, úgy hadgya széjjel a mi testünket is.”⁷ S talán nem botorság a két vers létrejötte közötti időpont-különbséget újabb idézetpárral érzékeltetni.

Síralmas ének ...

Nincs ki szánja,
Vagy földbe takarja,
Még olyan nincs, ki öszvehordassa.

Felettébb csudáalom ...

mert sok ártotlan vért
öntél Koronczonál,
ki mast földből kiált
tégedet átkozván.

Természetesen az utóbbi kép ugyancsak közhely-számba megy ez idő tájt. De a két vers befejezése is rokon, azonos gondolati magból, hasonló fogalmazású „önbiztató”, reménykedő szabadságvágyból indul ki: mindkét vers szerzője az istent kéri, hogy „Adjon szabadulást magyaroknak.”

Azonban hátra van még a vers szerzőségének, keletkezési idejének s a kézirat autográf voltának kérdése.

Mind ez ideig szándékosan nem említettem az 1704-es keletkezésű *Síralmas ének az szömőrei harcrul* szerzőjének nevét; Mislai Andrásét. Mislainak ezen az alkotásán kívül még két verse maradt fenn, ugyancsak 1704-ből, a Szencsey-dalokkönyvben. Két bujdosó ének, a „*Vigságnak töretik gyöngye szép üvege*” remekbe szabott sorral kezdődő vers, és az ugyanennek nótájára írt Mislai András bujdosó éneke.⁸ Ezekben a versekben Mislai már inkább saját sorsára, bujdosó voltára figyelmeztet — tiz esztendeje, hogy „kenyerét eszem az bujdosásnak” —, ami természetesen nem választható el a pusztuló országétól, illetve a Dunántúlon különösen jelentős réteg — az ellenreformáció által üldözött, állástalan, vagabundus prédikátorokétól. A *Síralmas ének* ... és a *Felettébb csudáalom* ... összevetése talán megsejtet valamit a két vers rokonságából, s minden bizonnyal hasznos lesz az utóbbi összehasonlítása a többi Mislai-verssel is.

Már a nagyszerű indító kép, a „*Vigságnak töretik gyöngye szép üvege*” megkezdte azt az egész versen végigvonuló ellentétpárt, ami a víg és a szomorú, a jelen és a múlt, a fényes és a homályos-borús szembeállításával gyakori és kedvenc alakzata a szerzőnek, s megtalálható a most közrebocsátott versben is. (Az első versszakban említett alávetett állapot, s a régi vigadozás, valamint: „te napod fénye is borulni kezd vala”.) Ugyanez a *Vigságnak töretik* ... címűben: „Gyászba öltözött ma, — mint hollónak tolla; | Fényes napja, | Ragyogó csillaga, | Örömem mert gyászszal bé van vonva.” A már említett megcsalattatás-motívum itt is elő-

⁷ Esze Tamás: *Várbéli népnek könyörgése a kuruc Simontornyán 1709-ben és 1710-ben*. Klny. a Református Egyház 1952. márc. 15-i, 6. számából. 5.

⁸ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. 2. köt. Pest, 1872. 64., 69.

kerül: „Im, álnokul megcsalt ez orcátlan világ, | Kinek minden dolga csak merő álnokság”. *Felettből csudáalom*...: „Csokkal illetettél de meg csufoltattál | midőn ravasz Néptől úgy meg csalattattál,”... Ugyanakkor a szerző saját alávetett sorsának megjelenítésére használja a *Felettből csudáalom*...-ban az ország állapotának illusztrálására alkalmazott képet: „ki lábod alatt volt az mast torkodra hág”-gal szemben „Miként az sár | Tapodtatom immár | Mindenektől, az ki föl s alá jár”.

Sorolhatnám még a másik versből is a filológiai megegyezéseket a Miszlai-versek és a *Felettből csudáalom*... között, szerzőjük azonosságát sugallva. De más tények is erre engednek következtetni. Természetesnek tűnik, hogy itt csak állapotot, hangulatot rajzol, hiszen az epikus részletező leírást már megtette a *Síralmas ének*...-ben, egyéni sorsáról pedig majd hosszadalmas bujdosása közben fog énekelni, így a vers 1704 június közepe és augusztus között keletkezhetett. Miszlai sorai között is gyakori a 12 szótagú versindítás, de verselésének árulkodó ismérve, hogy a versszak — 10 szótagú — sorát felbontja, általában 4/6 osztásban. A Kárász-család levéltárában talált kézirat azonban alighanem néhány évvel későbbi — talán emlékezetből — készült másolat, így nem dönthető el, hogy az eredeti tagolás milyen volt.

Látszólag Miszlai szerzősége ellen szól a versfőkből kiolvasható FRANC POUÉ, amelyről nehéz egyelőre megmondani, hogy név-e vagy névtöredék.⁹ Elképzelhető ugyanis, hogy a vers maga is töredék, jöllehet a versindítás reális vershelyzetből, a „felettből csudáalom” szituációjából történik, s a lezárás is befejezettséget sugalmaz. Azonban — a minden valószínűség szerinti — másolatban az új oldalra való átmenetnél, s a 7. versszak után üresen maradt helynél lehetséges, hogy kimaradtak sorok. Valószínűnek látszik, hogy az ugyanezen papírlapon fellelhető, egyéb, nem magyar szöveg: („*Aj komnye nye komnye lepsa kunye nye | Kumnye unye pepro peprovanye, unye | Czukro czukrovanye kumnye nye kumnye, | lepsa unye nye kumnye.*”) eligazíthat a lejegyzés vagy másolás helye, körülményei felől, mivel a Kárász-család levéltára Trencsén, Nyitra és Pozsony megyei vonatkozásokat is tartalmaz, s a szlovák sorok hangállománya is erre a vidékre jellemző. Ha elfogadjuk a versfőkbe rejtett értelmes szöveg — akár épp üzenet — alternatíváját, ez sem zárja ki Miszlai András személyét a vers lehetséges szerzői közül, mert 1720 után a vajtai magyar és szlovák ajkú evangélikus gyülekezet lelkésze volt, s élete vége felé a Komárom megyei Bokodon teljesítette hivatását.¹⁰

Nem célom Forgách Simon árulása kérdését e közlemény keretei között vizsgálni, csupán a Forgách-kép alakulását bemutatni, amennyiben ez egy mozzanattal közelebb visz a szerző azonosításához. Mert minden bizonnyal *felekezeti sérelmek* következtében vált az erdélyi hadak generalisa, sok győztes csata vezére, a „dunántúl labancot hodoltató” Forgách

⁹ Csanda Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai.* (Bp. 1961.) című könyve nem igazít el ebben a kérdésben, azonban az ott közölt Anagramma Slavicum mintájára Käfer István szíves megoldás-javasolata szerint esetleg feltételezhetünk az akrosztichon FRANC POUÉ-jében — egy betű felcserélődésével — a mai szlováknak megfelelő FRANC PUOE (Ferenc jön) jelentésű, Rákóczi-ra vonatkozó rejtett üzenetet.

¹⁰ Payr Sándor: *Miszlai András, a kurucvilág költő-papja.* Protestáns Szemle, 1928. 159—164.

a köztudatban is árulóvá. A *Siralmas ének az szömörei harcrul* még csak tudósít:

Az gróf Forgách Simony mikoron hivatá,
Nemest és nemtelent hadban parancsolá
És meghagyá:
Az ki nem akarná,
Feje el vész és minden jószága.

A *Felettébb csudálom*... már számonkér:

Oh ha mast törvényben élvén hivattnál,
bizony te dolgodrul számot nem adhatnál,
mert sok ártotlan vért öntel Koronczonál,
ki mast is földbül kialt tegedet átkozván.

A *szegénylegény éneke* pénzért való árulással nyíltan vádol:

Győr alatt sok szép hada marada,
Akit Forgács pénzen elada,
Mely pénzt is nagy esküvéssel el is tagada,
Kit Simonnak
Barátjának
Raka vállára.

Mint már volt róla szó, a vallásos elem nem hat közvetlenül a most megismert versben. De Forgách beállítása arra vall, hogy mindenképp a protestánsok között kell keresnünk szerzőjét. Az akkor verselésre leghajlamosabb és legalkalmasabb réteg, a papság — amolyan „közrendű” prédikátorok — vagy a diákság soraiban. Bercsényinek a fejedelemhez írott leveleiben nagyszerűen végig lehet kísérni a Forgách-hír kialakulását és fejlődését, valamint a „*magyar lelket mustráló pap*” kitételrel arra is utal, hogy a hír keltését — és így terjesztését is — a „magyar hitű” luteránus, evangélikus papok soraiban kell keresnünk.

Bercsényi levele, 1704. április 28: „*Forgács öcsémről oly hirem van: sem üzték, sem kergették, szolgálí fogása praetextus; ... kiküldésének okát, hogy az király részére csinálják meg az magyarokat.*”¹¹ 1704. június 13: „*Gyütt ugyan paraszt-hirben olyan bolond hír is ma, hogy az mieink Forgácsot árultatásban tanálták, és fogva vitték Nagyságodhoz.*”¹² Ez a jelentés már a koroncoi harc napjaiban jut el Bercsényihez, s érdemes megfigyelni a józan kommentárt: „*Ez rut dolog, mindgyárst olyan hire van, az kinek valami nem succedál.*” — 1704. június 20: „*Rettenetes hire van Forgácsnak: ilyen áruló, sőt hogy megfogták és Nagyságodhoz vitték; az német közt is nagy az hire, Györött igen nyögték előre ezeket, és az nap, hogy a harc volt, ugyan valami magyar lelket mustráló pap, nevezet szerint azt írja ösmeretlenül nekem: attul fél, mind odaveszti Forgács Uram a magyarságot. Elhíszem, szaporította a nyelveskedést Viarsal való talán kétszeri beszéd is.*”¹³

Valószínű, hogy lesz még a kutatásnak néhány szava a Forgách-kép torzulásai ügyében. Itt csupán az eredetét, a versben való lecsapódás folyamatát kísértem figyelemmel, abban a reményben, hogy sikerült köze-

¹¹ Székesi Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704—1712. I. (1704—1705). Kiadta Thaly Kálmán. Bp. 1875. 26.

¹² Uo. 55.

¹³ Uo. 63.

lebb kerülni a *Felettből csudálom*... kezdetű kuruckori vers indítékaihoz, keletkezésének körülményeihez.

Összegezésül elmondhatjuk tehát, hogy létezik egy verscsoport, amely a koroncói csatavesztés körül alakult ki. A versek legtöbbje 1704-ben íródott, s a Szencsey-dalokkönyv őrizte meg számunkra. Mislai András kétséget kizáróan együtt bujdosott a másik versszerzővel, Szencsey Györggyel; költészetük témában, hangulatban, kifejezési eszközök tekintetében közel áll egymáshoz. Noha nincs abszolút érvényű, primér bizonyíték, hogy az itt nyomtatásban először napvilágot látott *Felettből csudálom*... Mislai András szerzése, szövegösszevetés eredménye alapján azonban — a versek feltűnő színvonalkülönbsége ellenére is — megkockáztatható a feltevés, hogy újabb, ez ideig ismeretlen Mislai-verssel állunk szemben, mely egyúttal fontos adalék a kuruc költészet jellegzetesen dunántúli arculatú alkotásainak jobb megismeréséhez is.

József Jankovics

UNBEKANNTES KLAGELIED AUS DER „KURUTZEN-EPOCHE“

Nicht nur der Text eines bisher unbekannten Klageliedes wird hier mitgeteilt, sondern der Verfasser des Artikels versucht auch den Namen des Autors und den Zeitpunkt bzw. die Umstände der Entstehung aufzudecken. Aufgrund von Motivuntersuchungen und philologischer Vergleiche aber auch an Hand von historischen Beweisen (die Rolle des im Gedicht erwähnten Generals S. Forgách, die Fakten der Schlacht bei Koroncó im Jahre 1704 usw.) lässt sich das Gedicht dem — als Schriftsteller schon bekannten — A. Mislai (oder einem anderen vertriebenen lutherischen Prediger) zuschreiben. Das aufgefundene Manuskript ist nicht das Original, stammt aber fast aus der gleichen Zeit und enthält auch ein kurzes slowakisches Textfragment.

ADALÉK A ZRÍNYI- ÉS GYÖNGYÖSI-HAGYOMÁNY
PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETÉHEZ

— Kónyi János: *Magyar hadi román* (1779) —

(Bevezetés)

„... Mikor a XVIII. század végén az új költők szent szövetségbe tömörülnek, hogy megmentsek a magyar költészet nagy stílusát, szemben találják magukat egy lerombolandó makacs hagyománnyal: a gyöngyösiánizmussal” — fogalmazza meg szellemesen egyik legnagyobb irodalomtörténeti közhelyünket Szerb Antal.¹ S idézhetnénk is mindjárt tovább ennek a közel egy évszázada tudatosított irodalomtörténeti és ízlés-szociológiai felismerésnek a legkülönbözőbb találó körülírásait, a Zrínyi-kultusz feléledésének, a Gyöngyösi-körűli harcoknak ismert és kevésbé ismert tényeit, dokumentumait. Szükség lenne azonban immár a két XVII. századi költő utóéletének, irodalmi és tudatos irodalomtörténeti hagyományának olyan rendszeres felmérésére is, amely — az eddigi, töredékes kísérletekkel szemben — szerves egységben láttatja az ízlés, a művészi világkép és módszer valamint a történelmi-társadalmi fejlődés tényezőit. Mert akkor ki fog derülni — amit egyelőre csak munkahipotézisként jelezhetünk —, hogy az eddiginél sokkal nagyobb jelentőségű ez a kettős hagyomány. Vagyis: Zrínyi „eltűnése” illetve Gyöngyösi csillogó kultusza egészen a XVIII. század végéig, amikortól kezdve fokozatosan megfordulnak s igazi értékükhöz közelednek a hagyománytudat előjelei. A Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány éles tükrözője a XVII. század derekától beköszöntő viszonylagos irodalmi hanyatlásnak, egyenlőtlen fejlődésnek, melynek háttérében végső soron a magyar kései feudalizmus „törés”-jellege, a rendiség újraerősödése áll. Az alábbi tanulmány — mely egy Gyöngyösiről szóló esztétikai szempontú kismonográfia² gondolati folytatásaként született — a párhuzamos hagyománytörténetnek csak egyetlen, bár véleményünk szerint kulcsjelentőségű mozzanatát elemzi, Kónyi János Zrínyi-átdolgozását.

Ez a műkedvelően verselgető és fordítgató derék őrmester, kinek életéről s munkásságáról is oly keveset tudunk,³ korántsem a Zrínyiász átültetésével jelentős figurája a régi magyar kultúrának. Sokkal sikerültebbek s nagyobb hatásúak azok a művei, amelyekkel a *magyar szórakoztató irodalom* megteremtésén fáradozott, főleg franciából fordított mesék, regények, novellák közreadásával. Máig kikutatatlan területe a szó-

¹ Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*. Bp. 1959. 172. l.

² Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum* (Gyöngyösi István költői világképe). Bp. 1972. Tanulmányom elemző-elvi részeiben sokszor támaszkodom utalásszerűen (főleg a Zrínyi—Gyöngyösi-párhuzam értelmezésekor) e munkámra, anélkül, hogy ezentúl újra hivatkoznék rá.

³ Lásd: Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. kötet (1774—1788). Bp. 1887. 106—131. l.

rakoztató irodalom a magyar múltnak, de annyi kétségtelen, hogy a reneszánszból elszármazott verses ponyva-históriák után művelődéstörténeti előrelépés volt az önállósuló szórakoztató próza, melynek meghonosításában a népszerű barokk kispróza (pl. Hermányi Dienes József) után Kónyi Jánosnak is jelentős érdemei vannak. Szórakozás és művészet funkcióbeli elválása (s ennek később az „elitkultúra” és giccses „tömegkultúra” szembenállásában való eltorzulása) a polgári fejlődés velejárója, a kapitalista kulturális felépítmény sajátossága. De már a XVIII. század végén elkülöníthető valamelyest a népszerű szórakoztató irodalom valamint a korszerű művészet szándékával fellépő, de esztétikailag erősen problematikus román-divat, verses és prózai epika, noha a két kulturális szféra ekkor még szorosan összekapcsolódik. Az elvi szétválasztás azért fontos, hogy megértsük többek között Kónyi tevékenységének ellentmondásosságát is: pozitív előrelépés az önállósuló szórakoztató irodalom terén, de problematikus, negatív funkció a magyar „művészi” irodalomban, konzervatív világkép és művészi módszer Hadi románjában. Mert bármennyire nyilvánvaló is, hogy Kónyinak eleve már a tehetsége sem volt elég értékes irodalmi alkotásra: Zrínyiász-átdolgozása mégis egy korszak és szemlélet (a „gyöngyösiánizmus”) lényegét gyűjti fókuszba. Akkor, amikor pedig már a bécsi testőrség között, de itthon is megindultak az első rohamozók a konzervatív magyar rendi kultúra ellen. Nem értékes műalkotásként, hanem *kordokumentumként, szemléleti-irodalmi modellként* fontos számunkra az 1779-ben megjelent „Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Szigetvárbán tett vitéz dolgai”.⁴ A XVIII. század második fele társadalmi tudatának, pontosabban: e társadalmi tudat konzervatív rétegének jellegzetes tükréeként.

Minden valamilyen szempontból figyelemre méltó irodalmi átdolgozásban (önálló értékén kívül, ha egyáltalán van ilyen) az az izgalmas: miként idomította az átdolgozó saját korához a klasszikust. Kónyi Hadi románja is lényegében csak ebből a szempontból érdekel bennünket: milyen alapvető szemléleti, művészi-módszerbeli tendenciák érvényesültek a Zrínyiász átírása során. Az sem döntő most, hogy Kónyi meg sem nevezi ama „régí eredetbéli írás”-t, aminél „nem maradt ... mivel a mostani mód szerint mind a versek, mind pedig a történet is izetlen lett volna...”.⁵ S nem is az ügyetlen-esetlen átírás, valamint a terjedelmi rövidítés, egyes epizódok elhagyása, a cselekmény befejezésének Istvánffy és más munkák szerinti átírása a döntő elsősorban (15 helyett 13 ének, a 8. és 9. egybevonása, történelmileg hitelesebb zárás stb.). Sokkal inkább annak a változtatásnak a részletesebb kibontása, amelyet már Toldy Ferenc kitűnő füllel vett észre: „De ami Zrínyi művét epospeiává magasítja, a költemény eszméjét s a csodálatost gondosan kiszedi belőle. Ez volt kétségkívül az, mi neki úgy, mint korának, izetlennek tetszett, mely az eposzt rég a regénnyel azonosította, sőt felcserélte. Mi lett tehát Kónyi kezében a Zrínyiász? Egy kora kívánságaihoz alkalmazott — nem regény ugyan, de — szerelemmel s költői képekkel fűszerezett, lényegében igen józan, különben eléggé olvasható (négyes) versekben írt történeti eposz!

⁴ Pest 1779. Royer Ferenc nyomdája.

⁵ Kónyi János: *Magyar hadi román* (a továbbiakban: HR) Pest, 1779. Rövid tudósítás. (Az idézeteket korszerűsített helyesírásban adjuk.)

S így is, kifosztva bár fő szépségeiből, mennyi szépség maradt még rajta! Mennyivel több, mint van ez időszak minden eposzaiban együtt.”⁶

(A költemény alapkoncepciója)

„Mint egy vén termékeny tölgyfa a térségen,
Mely magasan felnőtt s áll a régiségen,
Keménységet mutat az hideg térségen,
Meg nem indul minden dib-dáb ledérségen.

Mely bár nem kérkedik is zöld levelekkel,
Állhatatos mégis ellentételekkel,
Küszködnek ágai haragos szelekkel,
Bátran tartózkodik kopott gyökerekkel.

Ha ellene rohan a sebes víz árja,
Meg nem ijedt szívvel még azt is elvárja,
Noha nincsen néki védelmező párja,
De mégis nem léssen tökéletes kárja.

Egynéhány helyt ugyan béeste a féreg,
De minthogy nagy testű s vastag rajt a kéreg,
El nem futhatta mind egészen a méreg;
Ontották már érte sok nemzetek vérek.

Igy Magyarország is akkor mintegy árván
Láttatott, számtalan ellensége járván,
Mindenfelől szíves segedelmét várván,
Domború mellyében bátor szívet zárván.

Nagy Szulimán császár kövér zsírját szedte
Országunknak, s népét adó alá vette,
Kincses városinkat birtokába tette,
Melyekben basáit belé helyeztette.

Ősönktől maradt arany szabadsága
Hazánknek, megrekedt ebbéli vigsága,
Anyavárosinknak saját gazdagsága
Pogány kézben hevert majd fél urasága”⁷

Felesleges felidézni az eredeti Zrínyiász intonációját s általában részletesen ismertetni az alapkoncepció kiindulását.⁸ A Kónyi-szöveg bevezető részeiben, azoknak Zrínyi eposzától való gyökeres eltérésében fókuszszerűen összpontosulnak az átdolgozás alapszempontjai. Nem az eposzi kélelékek, a propozíció és invokáció eltűnése önmagában a döntő különbség. Már sokkal inkább a személyes hangütés, a lírai hitelesítés hiánya. Zrínyinél emellett a cselekmény mitologikus-isteni motivációja nem egyszerűen kellék, hiszen szorosan összefügg a reformáció korából „elszármazott” etikai alapkoncepcióval, a magyarság bűnhődésének élesen társadalomkritikus motívumával.

Kónyinál pontosan visszájára fordul mindez. Leveti a mitologikus köntöst, de azért, hogy egy (Zrínyinél hiányzó) erős középnemesei-rendi

⁶ Toldy Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1867². 385–386. l.

⁷ Kónyi: HR 1–2. l.

⁸ A Szigeti veszedelem (továbbiakban: SzV) szövegét a Magyar Helikon 1966-os kiadásából idézem. A mű értelmezésében alapvetően Klaniczay Tibor monográfiájára támaszkodtam (minden további hivatkozást is mellőzve): K. T.: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964.²

nacionalista intonációt adhasson: a magabiztos tölgyhasonlat, a nemesi haza ismert költői képe nem a bűnösségre, a „*bennünk* van a hiba” Zrínyi-féle koncepciójára, hanem a megtámadottságra, a nemesi tölgy *külső* fenyegetettségére helyezi a súlypontot. Nem beszélve a képzavarral teli, önellentmondásos nyelvi és képi építkezésről, a szemléleti torzulás művészi következményeiből csak annyit emelünk ki, hogy esztétikailag ez a „*világi*” motiváció sokkal hiteltelenebb, mint Zrínyi *mitologikus* kerete. Annak a jelenségnek mikropéldája ez, hogy egy alapvetően realista, haladó gondolatvilágú, emberi-társadalmi bensőségben gazdag műalkotásban szervessé, evilágivá válhatnak a transzcendens elemek; míg egy elvont nemesi-rendi etika által ihletett, a fentieket nélkülöző költeményben tulajdonképpen „transzcendálódik”, üressé válik a mégoly földi motíváció is.

A Gyöngyösi-módszer egyik kulcsjellemzőjénél vagyunk. S Gyöngyösi neve nemcsak általában, hanem konkrétan felidéződik már a Hadi román első verseit olvasva is: a *Palinódia* költői alapszerkezetét látjuk megelevenedni — de ellenkező jelentésre fordítva. Míg Gyöngyösinél a panaszkodó nimfa allegóriája legalább egy „elégikus”, *indirekt apologetikus* nemesi nemzetszemlélet kifejezője, addig ez az itteni szilárd tölgyfa egy gőgös-öntelt *direkt apológiáé*. S ez annál ellenszenvesebb és megalapozatlanabb, hiszen a 6. versszaktól kezdődő — az országot sújtó bajokat bemutató — rész amúgy is indokolatlanná s ezért akaratlanul tragikumikussá teszi ezt a magabiztos hangvételt. Kónyinál is van szó egyenletlenségről, erkölcstelenségről, miként Zrínyinél, csak hogy ez ebben a röviden elemzett alapkoncepcióban mellékessé, szinte török rágalommá válik. Ez a mű tehát semmiképpen sem a török hódítás leküzdésének feltételét jelentő felelős magyar nemesi-nemzeti önismeret művészi dokumentuma, mint a költő-hadvezérnél.

(Néhány művészi sajátosság)

Nem követjük fejezetről fejezetre s még kevésbé soronként — a mikrofilológiai összehasonlítás igényével — Zrínyi és Kónyi költeményét, bár ez sem lenne tanulság nélkül való, a nyelvt statisztikai módszer segítségével pedig valószínűleg még árnyaltabban bizonyíthatnánk álláspontunkat. A továbbiakban a művészi megformálásnak csak egyes vonásaira figyelve haladunk tovább a Hadi román olvasásában.

Mindenekelőtt — s rögtön alapvető esztétikai tendenciaként — a leíró részek dekoratív felduzzadása a szembetűnő Kónyi átdolgozásában. Ami Zrínyinél kedves (s egyúttal tartalmi funkciót, legtöbbször a kiélezés egyik pólusának funkcióját betöltő) tájhangulat, tehát szerves *műalkotás-elem*, az Kónyinál önállósuló, elmélázó s egyúttal öngerjesztő betét, funkcióját veszítő dekoratív *mikro-műalkotás*. A II. ének 19. versszakában Arszlán bég negatív erkölcsi példát sugárzó történetének centrumán, a drámai feszültség ellenpontoszó fokozásaként szólal meg Zrínyi egy versszaknyi lírája:

„Az szép piros hajnal azomban eljöve,
Harmattal s világgal földet ékesíté,
Szép gazdagságával mindent örvendite;
Csak tégedet, Arszlán, megkedvetlenite.” (SzV 38. l.).

Kónyi — tipikusan Gyöngyösi módján — alaposan kihasználja az alkalmat terjedős betét képzésére; bár kétségtelen, hogy kiragadva a költemény szövetéből, egyik legszebb, „önálló” részét költi meg. Igaz: legtöbbször Gyöngyösi más helyeit is idézve. De most aligha ez a fontos, sokkal inkább az egyetlen Zrínyi-versszak felduzzasztásának mikéntje:

„Már a piros hajnal magát övedzette,
Ezüst színü feje vala öltözete,
Szép arany hajait rósával fűzette,
Tüzes sugarait fejében tűzette.

Derülvén fejeült az ég és napkelet,
Mosolygván fénylett a setétség felett,
Az álomból költ szem óhajt kedves szelet,
Szunnyadást kerülvén sétál dolga mellett.

A pásztor füttyölve legelteti nyáját,
A harmatos fűre kihajtja marháját,
Juhász igazgatja telefujt dudáját,
Pacsirta is kezdi tegnapi nótáját.

A természet minden felül örül s vidúl,
Még az oktalan is vigasságra indul,
Csak Arszlán fővezér morog, forog, dül s fül,
Haragjában tépi szakállát és jajdúl...” (HR 10. l.)

Lelassul, eltompul a szituáció drámaisága ezzel (még ha nyertünk is egy szép képsort), Arszlán kétsornyi cselekvése pedig komikussá válik ebben a kontextusban, a költői szándék ellenére. A Kónyi-módszer másik sajátossága az alakok egyénítésének megfakulása. Vessük össze Szulimán szultán jellemzését (SzV 43—44. l. és HR 15. l.). Zrínyi — a II. énekben — személyes-meseszerű hangvétellel vezeti be a többversszakos portrét, s „oszilláló” szerkesztéssel fogadtatja el velünk magas értékítéletét s egyúttal negatív minősítését. A 44. versszak 4. sorában az ügyes, hangulatos előkészítés után már kimondja: „Soha nem volt ily úr törökök közt talán” — de a továbbiakban elvont ismétlés helyett árnyalja ezt, hogy azután a 46. versszak második felében már finoman áthajlítsa az értékelést, megmutatva e nagyság zsarnoki, fiúgyilkos visszáját. Reflexív és konkrét eseményekkel „megrakott” versszakok váltogatják egymást, nemhogy nem unalmassá, sőt: mozgalmassá téve a portrét. De mindez elsősorban azért sikerül ilyen jól a költő Zrínyinek, mert a jellemzésen, a közvetlen portréfestésen túl mélyebb, eszmei-kompozíciós mondanivalója van: egyrészt a zsarnokság később kibontandó társadalmi-politikai értékelését előlegezi szubjektív családi szálon, másrészt — ellentétetve — előkészíti a II. ének Zrínyi-portrétját is.

Ez az érzelmi-gondolati feszültség, belső hullámmászás, jelentésbeli árnyalás hiányzik Kónyinál: elvont, nemesi közhelyekkel, moralizáló általánosságokkal képes csak jellemezni a szultánt. Már a szubjektív hangú kezdés is keservesen eltorzul. Ami Zrínyinél kemény, határozott, személyes és egyúttal tárgyilagos „világtörténelmi” hitellel hangzik („Igazat kell írnom, halljátok meg mastan, / Noha ellenségünk volt szultán Szulimán...”), az komikus, feltételes-bizonytalan fontoskodássá lesz Kónyinál, hogy aztán egy elvont erkölcsi minősítés „üsse helyre” mindezt:

„Hogy ha az igazat valóban írnom kell,
Élt szultán Szulimán jámbor erkölcsökkel,
Törökben ennyi jót ritkán találunk fel,
Kivéven vallását, kit pogányság ront el.

Emellett még ezt is hozzája tehetem,
Hogy még ily törökről nem emlékezhetem,
Mert őt mind vitéznek, mind bölcsnek lelhetem,
Győzedelmesnek is méltán becsülhetem.”

Természetes, hogy ezek után az átdolgozásban szintén megfakul a Zrínyiász híres imádság-jelenete, Zrínyi első bemutatásának ez a mesterien megoldott lírai alkalma (SzV 47—52. l.). Csökken a vallásos, de egyúttal a személyes bensőség hőfoka is, a terjengősség révén hivalkodó nemesi ön-apológiává korcsosul Zrínyi társadalmi érdekű reális önismerete, önértékelése. Kónyinál (HR 19—22. l.) az istenre orientáltság, a keresztényi motívum radikális gyengülése egyúttal az elvont nemesi etika üres normává merevedését is jelenti, a dagályos magabiztosság feltűnését (miként a Hadi román intonációjában is):

„Megáldál erővel és jó bátor szívvel,
Mert én szemben merek szállni akárkivel,
Eszem, kezem, szemem valamit csak mivel,
Szerencsére fordul, nincs héjam semmivel.

Kincsem és jószágom minden elég vagyok,
Egész világ előtt becsültetem nagyon,
Ellenségem győzöm mind melegen s fagyon,
Ki ellenem támad, aztat verem agyon.

Noha az érdemem nálad annyit téssen,
Mint amennyi vizet fecske szájban vészen,
Avagy a kis hangya napjában mit téssen,
Az én jótétem is ilyen pontban léssen.”

Hazug álszerénykedéssé lesz a Zrínyitől vett fecske-hasonlat ilyen öndicsérő két versszak után. Aligha véletlen tehát, hogy ebben a világképi-művészi eltolódásban a konkrét erkölcsi értékhangsúly is áttevődik: míg a *Szigeti veszedelem*-beli Zrínyinek vallásos formájú áhítatában is evilági, közösségre tekintő vitézsége miatt van becsülete isten előtt, addig a *Hadi román*-ban a kincs és jószág birtoklásának érdeme kerül centrális helyre. Az az apró nyelvi mozzanat is koncepcionális jelentőséget nyer ebben az összefüggésben, hogy míg az előbbiben Zrínyi a keresztény magyarság megmentéséért *többes szám első személyben*, egy közösség tagjaként fohászkodik; addig az utóbbiban a vezér így szól: „Ne engedd, hogy essem a pogány markában...”. S amikor a költő Zrínyinél is egyes szám első személyre vált át az ima, akkor sem — mint Kónyinál — az „eséstől való óvakodás”, hanem az „ellenség törésének vágya” a szubjektívizáló indulat.

A Zrínyinél is gyakori szerencse-filozófia, mint ez köztudott, bevett toposszá, poétikai közhellyé lett a XVII. századtól kezdve. Már Gyöngyösinél megfigyelhető, hogy *elvontabbá* s egyúttal *önálló elméletieskedő betétte* formálódik ez a Zrínyinél művészileg jól funkcionáló, *reflexió-szerű* motívum. Még élesebben tükröződik ez a folyamat akkor, ha Kónyi átdolgozását elemezzük (lásd HR 43—44. l. vö. SzV 81—82. l.). Részletes összevetés nélkül is jelezhető a látszólag teljesen azonos szövegek eltérése: Zrínyinél élénk, emberies hasonlat (juhász és kőszikla), a cselek-

ményre való utalás (Mehmet basa) érezteti a szerencse-komplexum hangulati-tartalmi funkcióját, reflexió-jellegét: Kónyinál viszont ez sajnos üres elvontsággá stilizálódik. Ugyanez jellemző a csatajelenetekre is, ahol a konkrét emberi szituációhoz kötöttségen belül is fakó leírás jellemzi Kónyi szövegét. A VI. énekben Zrínyi lélektani realizmussal, számos portréval, az emberi értékek pusztulását elsírató lírai sóhajjal teszi viszonylag bensőséggé a csatajelenetet. Kónyinál pont ez hiányzik, a harc-leírás vérengzéssel teli pusztá eseménysorozattá degradálódik.

Farkasics Péter megkapó jelenete a VII. énekben, az „ágyban kell meghalnom” lírai önostorozása az eposz egyik gondolati-művészi csúcspontját, Zrínyi döbbenetes erejű elégiáját (SzV 160—162. l.) készíti elő, funkcionálja. Kónyi ezt a 11 versszakos, jól motivált részt egyszerűen nem érti, nincs füle hozzá s most ő rövidít: az eposz tragikus alapihletétől fosztva meg verses románját egy ilyen gyöngyösies etikai közhely érdekében:

„Mindazáltal aki életét nemesen
Töltötte s viselte magát erkölcsesen,
Holta után is az él nevezetesen,
Emlegetik nevét nagy dicséretesen.” (HR 92—93. l.)

Zrínyi „töltelék-képei” nem betétek: lírailag hitelesítik, nyomatékositják az emberhalál tragikumát. Farkasits mostani és a szigeti Zrínyi anticipált, előre tudatosodott halála valamint a költő Zrínyi közéleti magatartásának komor tudatossága mesterien egymásra rétegeződik itt. A természet megújulása és az emberalkotta tárgyak hosszú élete: a megharcolt szép emberi élet elmúlásának, az értékpusztulás feletti fájdalomnak ellenpontozó erősítői. A tragikum az ember világuralma tudatának fényében döbbenetes csak igazán: reneszánsz humanista gondolat ez, mélyen ellentmondva minden bigott ellenreformációs tendenciának:

„Viz, tűz, föld és nagy ég tartanak sokáig:
Ember, ezek ura, egy szempillantásig;
Küfalok, nagy tornyok sok száz esztendeig:
Ember, ki csinálta ezeket, óráig” (SzV 161. l.)

Ez a barokk költészetben oly elcsépeelt toposz Zrínyinél személyes forrósággal és haladó emberi mondanivalóval telítődik. Kónyinál mindebből alig marad valami: egy közhelyes moralizálás, az „erkölcsös viselkedés” az „élet nemes eltöltése” verbális frázisai, a „halhatatlanság”, a „bér” tipikusan nemesi ideológiájának megfelelően.

A VIII. részig Kónyi nem hajt végre komolyabb szerkezeti változtatást a Zrínyiáson. A VIII. részben viszont fontos eltérés ötlük szemünkbe: a *Szigeti veszedelem* IX. énekéből ide hozza előre — mintegy felére rövidítve — Radivoj és Juranics híres epizódját. Ismét csak arról tanúskodva, hogy nem érezte, nem hallotta meg ennek az epizódnak a szerkezeti értékét, csengését, eltüntet belőle minden érzelmi gazdagságot s újra csak elvont moralizálásához használja fel alkalomként. A két hős pusztulását szenvedélyes lírai kitörés követi Zrínyinél, amely a mű nemzeti-világtörténelmi távlatú koncepciójában gyökerezik:

„Ó, áldott, ó, boldog, ó, erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

Mig az nap meg nem áll, mig az magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet,
Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.” (SzV 214. l.)

Könyinál elszemélytelenedett, teoretikus szerzői kommentár felel meg ennek — ismét csak a nemesi-vitézi erkölcsi közhelykészlet példatárába rekedve:

„A vitéz mind addig fog élni hírében,
Mig az ékes nap jár fényes szekérében,
Mig viz találtaik Ocean tengerében,
Vagy mig az had fetreng kiontott vérében.

Mert a vitéz becse nő és gyarapodik,
Mely világ végéig meg nem állapodik:
Főképpen az hitért aki hadakozik,
Még maradékink is azért imádkozik” (HR 116. l.)

A Radivoj és Juranics-epizód Könyinál a véres csatajelenetek egyikévé, dekoratív betétté fokozódik le, elvesztve messze világító humanista fényességét, kompozíciós jelentőségét.

(A szerelmi epizód: *Kumilla és Delimán históriája*)

Az eddigiekben néhány mozzanatot ragadtunk ki (legtöbbször önkényesen) avégett, hogy Könyi átdolgozásának művészi módszerét, formai-technikai megoldásait jellemezzük. Most egyetlen részt, Kumilla és Delimán epizódját vetjük részletesebb vizsgálat alá.

Felületes összevetéssel alig van valami eltérés az eredeti Zrínyiász (XII. ének) és Könyi átdolgozása (XI. rész) között. De menjünk csak közelebb a szöveghez. Zrínyi első énekében három szép versszak anticipálja a később kibomló epizódot, az első török enumeráció „emberiesítésé”-nek fontos elemeként, szinte széphistóriai kedvességgel:

„Azt mondják, Delimán, mikor országokat
Járt volna látásért hires városokat,
Galatában meglátá az szép Cumillát,
Cumillát az szépet, Szulimán leányát.

Cumilla szép haja megköttöze szüvét
Ifiu Delimánnak, és minden kedvét,
Egy tekintet vévé el minden erejét,
Ugy hogy nála nélkül nem kívánja éltét.

Akkor haza ment volt, mast szép haddal jött meg,
Törődvén szép leányt miként nyerhetné meg.
Véletlenül szegény de családkozott meg,
Mert addig elvévé Cumillát Rustán bég.” (SzV 25. l.)

Könyinál a 3 versszak egyre rövidül:

„Amidőn Delimán országokat nézett,
A szép Kumilláért majd csak meg nem vészett,
De amég másodszor utána fürkészett
Akkor már Rusztán bég nevette a készet” (HR 6. l.)

Nem a terjedelmi rövidülés a döntő, hanem a motívum expozíciójának durva elszegényítése, funkcióvesztése. Jellemző, hogy ami Zrínyinél — befejezett, egyszeri múltként — forrón *dinamikus*: 'egy pillanatra meg-

látni és megszeretni'-élmény; az Kónyinál — folyamatos múltként — *statikus*, elbizonytalanított általánosság. Nem festi meg a szerelem keletkezését és lelki tartalmát, szellemeskedő közhellyé soványodik tollán a szép lírai motívum, eleve „kiűzve” magából azokat a társadalmi-gondolati tartalmakat, amelyek Zrínyinél a XII. énekben bomlanak ki igazán, a „szubjektív” és „közéleti” szféra teljes összeolvadásaként. A XI. rész intonációja Kónyinál gyökeresen más hangulatot sugall, mint Zrínyi Kumilla-epizódjáé. A *Szigeti veszedelem* XII. éneke a megrázó tragikum hangján szólal meg — szinte Kecskeméti Vég Mihály híres LV. zsoltárára rájátszva —, döbbsen előrejelezve a majdani boldogságot és pusztulást, gító szerepét Delimán érzelmi világában. Zrínyi határozott, „kemény” igékkel közvetlenül Delimánt láttatja:

„Bujdosik nagy Delimán másod magával,
Nagy gondokat hordoz mindenütt magával,
Küszködik busulásinak nagy habjával,
Idegen földön jár rakva bátorsággal.” (SzV 269. 1.)

Kónyi éppen ellenkezőleg: a drámai feszültséget gyöngyösies módon, narratív légysággal, elméletieskedve, irodalmiasan szétoldja:

„Szünjünk meg már egyszer a hadi dolgokról,
Szóljunk egy keveset is a bujdosókról,
Megfordult Delimán már sok határokról,
Elméje nem szakad sűrű gondokról.” (HR 142. 1.)

Képtelen arra a tömörségre, amellyel Zrínyi a bujdosás vershelyzetét a gondolkodás-szituáció vonalán átvezeti Cupidó megjelenítésébe:

„Úl vala egykoron harmatos hajnalban
Egy igen szép dombon és szellős árnyékban,
Eleiben tűnék Cupido haragban,
S ily haragos szókat beszéle magában” (SzV 269. 1.)

Kónyinak alkalom ez a mesélésre, s így lágy szellők, óhajtás, sétálás, álom, feltételeesség, nyelvileg is erős légység-képzet uralkodnak el az átírással keletkezett két versszakon:

„Egyszer hogy az hajnal látszott feltetszeni,
Delimán is kívánt híves szellőt venni,
Egyszer s mind óhajtá buját felejteni,
Azért szolgáljával sétálni kezd menni.

Azonban amidőn igen meghevüle,
Egy kis dombocskára szellőzni leüle,
Történetből osztán álomban merüle,
Hol csalárd Cupidó forgóda körül.” (HR 142. 1.)

Aligha szükséges részletesen kommentálni a változás lényegét, amelynek gyöngyiesítés-tendenciájában nem is a *Csalárd Cupidó* verbális követése a döntő. Sokkal inkább a jelenet kiszakítása az eposz drámai építkezéséből, Delimán belekényszerítése egy tipikusan gyöngyösies: „intellektuális”, elmélkedő helyzetbe, amelybe „buját felejteni óhajtván”, sétálás-szellőzködés-elalvás nyomán jut. Rokokós finomkodás, pásztori álidill ez már, s aligha van köze a Zrínyiáshoz, amelynek alapkoncepcióját pedig

Kónyi átvenni vélte, csak nyelvi-stilisztikai korszerűsítést akart végezni rajta. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a továbbiakban is képtelen igazi szenvedéllyel megrajzolni Delimán és Kumilla tragikus szerelmét.

Igen: Kónyi eleve kiiktatja a tragikus felhangot ebből az epizódból, példázatos históriává fokozza le a történetet. Jól tükrözi a tragikum eltűnését már olyan apróság is, hogy más asszociációt kapcsol Cupidó hatalmának (nyílveszőjének) motívumához. Zrínyinél — az egész eposz és az epizód szerves funkcionáltsága miatt — a *tragikusan szép* szerelem hangsúlyozódik, a *halált hozó* nyíl:

„Ez jár meg szívét Vénus királynénak,
Rontá el vig kedvét az istenasszonynak,
Mikor nézte halálát szép Adonisnak,
S kezével törölte sebéit ifiúnak.” (SzV 270. l.)

Kónyinál az *elvonatb*, histórikusabb s egyúttal *könnyedebb, várfoglaló szerelem hatalma* jelenik meg, semlegesítve, elszemélytelenítve a kiélezett — tragikus — hangütést, nem is beszélve a nyelvi-stílusbeli megformálás ügyetlenségeiről, kerekségéről stb.:

„Ezáltal veszett el híres Trója vára,
Ezáltal lett soknak mondhatatlan kára,
Ezáltal számtalan ember rosszul jára,
Ezáltal is nyílt fel sok várnak a zára” (HR 143. l.)

A grammatikai, szókészletteni megmerevedés, leszűkülés, az önismétlő képszerkesztés stb. a külső forma szintjén is jól tükrözi a belső gondolati-művészi gyengeséget. Megfagyását s ezzel a kompozícióból való kiszakadását egy ismert szerelmi metaforának. Vértelen, hitel nélküli közhelydagasztássá lesz Delimán szerelmi vallomása is. Ami Zrínyinél Kumillát megszólító személyes-közvetlen líraiság, (SzV 271—272. l.), az Kónyinál átváltódik harmadik személyű alanná (HR 144—145. l.). Zrínyinél:

„Maga ez fényes nap és ez az derült ég
Nálad nélkül énnékem sűrű sötétség;
Ez a kikeleti mezei különbség
Énnékem unalom és nagy keserűség.”

Az *én* helyébe Kónyinál a *szív* kerül, a természeti spontanitást, viszonyítást pedig „*-odalom*”-os elvont főnevek váltják fel:

„Nálad nélkül nincsen nyugodalma
Szívemnek, sőt többül bajos aggodalma,
Nem is vesz addiglan búmnak sokadalma,
Mig szívemnek nem lesz szíveden hatalma.”

S amikor egy következő versszakban Delimán szinte a virágénekek hangján szólítja meg kedvesét, felrúgva a négyes rímelés kötöttségét is, mintegy ezzel is példázva a lírai hév kiáradását:

„Hej csak szép szemeid vigasztalnak engem!
Minden bosszúságot enyhítenek bennem.
De talán megcsalom magamat én ebben,
Talán gyűlölsz Cumilla, édes szép gyöngyöm!”

— akkor ezt az indulatot Kónyi tolla visszafogja, s egy dekoratív, Balassit Gyöngyösi módján utánzó-eltorzító, „-ás”-végű, rosszul hangzó, testrészi konkrétságában is üres, elvont képet ír le:

„Kedves szemeidnek kegyes pillantási
Gyenge karjaidnak az ápolgatási,
Piros ajakidnak szíves biztatási,
Lehetnek szívemnek egy vigasztalási”

Hogy mennyire üres, álerotika ez (miként a Gyöngyösié is sokszor), azt jól bizonyítja az, hogy a szerelmi aktus képsora hiányzik Kónyinál. Míg a „szemérmes” Zrínyi igazán nem szerelmi témájú eposzában a régi magyar irodalom talán leg-szebb, Vörösmartyig utól nem ért erotikus jelenetét olvashatjuk (SzV 278—279. l.), addig a szerelmi dekorációban, elméletesdiben bizony otthonosan mozgó Gyöngyösi-nél és Kónyinál ez elmarad. Amennyire letompítja a szerelmi epizód mély *társadalmi-gondolati* felhangját Kónyi Zrínyihez képest, annyira veszít üdeségéből, személys frissességéből, eleven művészi *erotikus színezetéből* is az átdolgozás.

Jól bizonyítja továbbá mindezt — s egyben közvetlenül a tragikum már említett eltűnését — Kumilla halálának átdolgozása is. Mivel Kónyinál hiányzik az erotikus aktus jelenete, erőtleneek Kumilla tartóztató szavai is a török táborba induló Delimánhoz, s valóban véletlen okozza halálát:

„Delimán Szigethez immár nem messze volt
Midőn nagy öröme egyszerre megbomolt,
Mert szép Kumillája véletlenül megholt
A kit ő felette igen nagyon fájdollt” (HR 155. l.)

Nyilvánvaló: Kónyi elhagyta a végsőkig feszített búcsújelenetet tragikusan feloldó, Delimán katarziszt előkészítő sárkányvér-motívumot, s így Delimán őrvongása üres ágálásként, illő-közhelyes sajnálkozásként hat. Históriavá fokozódik le a tragikus líra. A Zrínyinél meglevő *epikai véletlen* (sárkányvér a szomakban) egy gondolati-művészi szükségszerűség mesteri, szimbolikus erejű kifejezője. Kónyi *verbális véletlen*e viszont a művészi koncepció gyengeségének, a motívumok, epizódok funkciót-lanságának, külsődleges, nyelvi-dekoratív összefűzésének szükségszerű megnyilvánu-lása. Zrínyi kompozíciójában, a *Szigeti veszedelemben* Kumilla házassága az ellen-szenves Rusztán béggel és a Rusztán—Delimán-rivalizálás a török tábor fokozatos elzúllásának a tükröződése, Delimán emberi értékeinek (hibái ellenére is) a török-ség egészével való művészi konfrontálása stb. fokozatosan készítik elő a XII. ének-beli epizódot. Az emberileg rokonszenves tatár vitéz gyilkossága és szökése zendü-lést vált ki a táborban; de ez nem pusztán „sztóri”, hiszen az epizód funkcionális szerepe csúcsonyul ki itt is. A magyar végváriak erkölcsi felmagasztosulásával pár-huzamosan teljes dekadenciába jutó törökség ellenpontja Delimán és Kumilla idillje, azt sugallva, hogy milyen nagy emberi értékeknek kell veszendőbe menni egy (az eposz alapkonceptiója szerint a törökökön keresztül a magyar realitásokra is értett) szétzúlló közösségben. Szerelmük tragikusan szép lírája ekként — indirekt módon — tulajdonképpen a magyar sereg morális magasrendűségét hitelesíti: világító fény-ként a velejéig romlott, igazságtalan ügyért harcoló, s nagyrészt a zsarnokság miatt teljesen széteső török tábor sötéttségével szemben.

Szerelmük tragikus fordulatát Delimán közösségi-társadalmi hűsége idézte elő, ismét egy rokonszenves tette (visszatérése a táborba); hogy azután az *epikai véletlen* (kígyóméreg) a drámai kiéleződés törvényei szerint *művészi*-emberi értelemben na-gyon is *szükségszerűen* következze be. Azután, hogy Kumilla — keserves, Deli-mánt tartóztató könyörgésében — világosan megfogalmazza: a szubjektíve tisztés-séges hazafiúi tett meg nem érdemelt gesztus a veszésre álló zsarnok szultán iránt; a várható önfeláldozást értelmetlenné teszi hamis célja. S Kumilla e „közéleti” indokai eltéphetetlenül összeforrnak döbbenetes erejű szerelmi fájdalomával, szemé-lyes sorsának, egész életének önkínzó, létösszegző felvillantásával.

Zrínyinél a szerelmi történet szélsőséges — erotikus — *individualitásában* az eposz egész társadalmi-etikai mondanivalóját reveláló drámaian kiélezett „közös-ségi” vallomás is tükröződik. Azt a humanisztikus értékmegőrzést érvényesítve mű-vészileg, amelyet — szintén a fizikai pusztuláson keresztül — Zrínyi csapatának sorsa is sugall. A költő Zrínyi vallotta társadalmi üzenet és a szerelmi jelenet egy gazdag bensőségű, egységes művészi világkép erőterében bontakozik ki.

Nem így Kónyinál: a Hadi románban művésziellenül válik szét a „közéleti” és „magánéleti” sík, egymás önálló érvényességét, belső gazdagságát is erősen megkérdő-jelezve. Hogy ennek a művészi-esztétikai problémának, az eltorzuló megformálási mód-szernek a mélyén végső soron mennyire a Zrínyitől gyökeresen eltérő közép-nemesi-rendi világkép motivál, azt ezúttal közvetlenül kitapinthatjuk egy ponton a szerelmi epizódon belül is (és nemcsak az egész műalkotás általános síkján). Deli-mán önérzetes-keserű választ ad Kumilla szenvedélyes tartóztatására. A költő Zrí-nyinél a válasz kulcsgondolata a török elhivatottság, a szigetváriak elleni harc iránti elkötelezettség, amely a törökök erkölcsi rendszerén belül a legtisztábban, a

legrokonszenvesebb módon Delimánnál realizálódik, éppen a dekadenciába zúlló katonai tömegekkel és a kegyetlen-zsarnok szultánnal szemben. Delimán tudja, hogy szembe kell kerülnie Zrínyivel:

„Nem visz engem, higyed el, az kegyetlenség
Az ilyen próbára, bolond vakmerőség,
Hanem erővel huz az drága tisztesség,
Légyen, ha kell lenni, az én éltemben vég.” (SzV 287. l.)

Ahogy a „*drága tisztesség*”-ben a költő Zrínyi etikája villan fel, úgy Kónyi átdolgozása is a világkép centrumába vág, nála már a *nemesi hiúság, hírnév* a döntő Delimán indokai között:

„Ha most elmaradnék mely nagy szégyen lenne,
Többé még a császár is nem kedvellene,
Félékénységemmel a világ tellene,
Felőlem senki is jót nem ítélene” (HR 154. l.)

Előszavában ezt írja Kónyi: „A történetet az originális szerint egy kevés megengedhető szerelmes állapottal is megsóztam; mert talán a haragos kardoknak mindenkor szikrázó balhái némelyeket meguntatna’ s kedvetleníthetne. Azért erről bocsánatot kérek.” Valóban — talán megengedhető ennyi XX. századi élcélődés — „megsózásról” van szó, s nem arról, hogy — mint Zrínyi — egy egységes világkép szerves tényezőjeként tárgyalja a szerelmet.

Zrínyi az eposz 1651-es előszavában mentegetődzve jegyzi meg: „Irtam szerelemről is, de csendesem; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem a vitézséggel...” (SzV 8. l.). Hogy mennyire nem, hogy a *társadalmi* konvulziók mély átélése mennyire szükségszerűen összefügg az *individuális* sorsok bensőségének megfestésével, hogy „közélet” és „magánélet” még a XVII. század feudális viszonyai között is mennyire eltérhetetlen a társadalmi-nemzeti haladás távlatára tekintő poititikus-költő világképében, azt Zrínyi eposza bizonyítja. És — negatív értelemben — Kónyi átdolgozása is: itt már ugyanis a korszerű világkép szétesésének illetve a nemesi szemlélet merev konsztituálódásának esztétikai következményei érvényesülnek.

(A költemény zárórészei: a rendi-nemesi koncepció nyílttá válik)

Miként a Hadi román eszmeileg hangsúlyos elején, úgy a végén is megerősödik a nemesi ideológia hangvétele. Ez egyrészt eszmeileg is élesen eltér a Zrínyiász alapkoncepciójától, másrészt — s ez még döntőbb — azt az író *világképet* tükrözi vissza a tézisköltészet közvetlenségével, mely a — fentebb már elemzett — problematikus, dekoratív allegorizáló *művészi módszernek*, az epikai kompozíció szétesésének is legfőbb mozgatója. Tartalom és forma szétérhetetlen egységét dokumentálva.

A XII. rész a Zrínyiász XIII. énekét követi nagy vonalakban. Ám a Zrínyiászból hiányzik az a motívum, amelyben a szultán újfent leveleket dözget a vár urának, hogy adja fel a harcot, s erre Zrínyi hosszan, vezékküldzget a vár urának, hogy adja fel a harcot, s erre Zrínyi hosszan, vezéreit biztatva válaszol. (HR 163—164. l.). Ez a válaszrész az eredeti kétversszakos, tömör és jóval hatásosabb, szerkezetileg jól motivált biztatásnak (SzV 332. l.) a felduzzasztása. Nem véletlen a terjedelmi bővítés: Kónyinak új koncepciót kell itt megverselnie, a nemesi apológiát, a múltbanéző rendi nacionalizmust, jó adag elvont, közhelyes antikizáló moralizálással:

„Királyunknak úgymond, letett esküvésünk,
És hazánkhoz való állandó hűségünk,
Kötelez bennünket, hogy semmi inségünk
Tőlök ne szakasszon, se más ellenségünk.

Ha pedig balsorsom szívből fájdalomjátok,
Kedvemet másképpen fel nem találjátok,
Hanem hogy kardotok jól megmarkoljátok,
S vélem együtt a rossz pogányt koncoljátok.

A várnak romlása senkit se rémítsen,
Mert még veszedelmünk teljességgel nincsen,
Kit kit a jó hír s név bátorságra intsen,
Senkit a félelem köztünk ne kerítsen.

Mert aki a Marsnak hive akar lenni,
És a dicsőségben érdemes részt venni,
Sok veszedelmeken kell annak ált' menni,
Jót, rosszat, hideget s meleget szenvedni.

Tekintsük eleink érdemes tetteket,
Akik vitézséggel nyerték mindeneket,
Nem, hogy a szerencse segíté benneket,
Hanem szívvel s kézzel szerzék jó neveket.

A győzdelemért tudtak ők próbálni,
Akármely nemzettel szemben mertek szállni,
És ha arra kellett éltektől is válni,
Amelyért jó hírek örökkön fog állni.

Arra nézve mi is azon igyekezzünk,
Vitéz őseinktől hogy megemlékezzünk,
A pogány kutyákkal bátran ellenkezzünk,
Hazánkunk nyugalmat vérünkkel szerezzünk.

Ha pediglen tőlünk ez ki nem telhetne,
Legalább mindenik csak annyit tehetne,
Keresztény nevet hogy megérdemelhetne,
Melynél kívánatosb most nem is lehetne.”

Ha Kónyinál a török levélmotívum *plusza* a hazafias válasz önálló betét-jét biztosította, akkor a Zrínyinél meglevő postagalamb-elfogás motívumának itteni *hiánya* a költemény belső erkölcsi motivációs szövetét, a heroikus-távlatos elkötelezettség hitelét gyengíti. S látható: a verbális nemesi-hazafias ideológikum Kónyinál taszítja azt a keresztény frazeológiájában is evilági, önkritikus nemzet-szemléleten alapuló bensőséges küzdésüket, amely Zrínyi eposzát jellemzi. Természetes tehát, hogy Kónyi elhagyja az égi és földi erők titáni kavargását, pokoli dinamikáját küzdelmét is, amely a Zrínyiasz alkoncepciójának szintén döntő lánca-szeme: itt teljesedik ki a szigetvári kis csapatnak az a heroikus magatartása, amellyel mintegy megharcolják, előlegezik az isteni büntetés visszavonását, visszaperlését. Azt, amit Hazret Ali is kimond a XIV. énekben: „De ezek már más üdők és más emberek, / Látom, az Istennél is igen kedvesebbek, / Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek...” (SzV 329. l.). A szigeti csapat erkölcsi győzelmével anticipálja s egyúttal aktualizálja a költő Zrínyi politikai-erkölcsi mondanivalóját: a török kiűzésének elérkezett az ideje, de ez csak olyan magatartással, harcossággal, egységre tekintő, korszerűbb berendezkedésű társadalommal érhető el, amilyenre a dédapák mutattak példát.

Azzal, hogy ez az egész motívum kimaradt Kónyi átdolgozásából,

nem egyszerűen a XVIII. század végén már persze anakronisztikus politikai célzatosság tűnt el, hanem egyúttal az eposz — továbbra is „aktuális” — gondolati-világképi totalitása, harmónikus ívelése is. Bizonyítva, hogy a politikai ihlet és üzenet mennyire szervesen épült be a művészi formarendszerbe, hogy — mai kifejezéssel élve — mennyire nem tendenciózusságról, hanem pártosságról⁹ van szó a költő Zrínyi „közéleti” művészetében.

A XIII. részben még szembetűnőbbek a koncepcionális eltérés motívumai. Zrínyi kitörésének leírását egy a *Szigeti veszedelemből* hiányzó mozzanat előzi meg, a zászlóé, „Amely egyik felől a királyt mutatja, / Másfelől az ország címerét láttatja”, valamint az, hogy a hadvezér visszatartja a páncélt: „Én most a hazámért tészek áldozatot / Éltemmel, nem szükség tehát a páncér ott” (HR 174. l.). Zrínyi szózata követi ezt, amelynek viszont megvan a forrása a Zrínyiászban, a híres „Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk...” (SzV 343—344. l.). Csakhogy Kónyi itt is alapvető változtatást hajtott végre. Bár a „bűneinkért az Isten sanyargat”-megfogalmazás jelen van — mintegy a Zrínyiász alapkoncepciójának töredékes maradványaként —, a hangsúly mégis a Hadi román elején is megpendített nemesi virtuson, a rendi-nacionalista s egyúttal Habsburg-királypárti orientáció nyílt hangoztatásán van, átitatva természetesen a nemesi erkölcsfilozófia — Gyöngyösinél állandósult — elvont „állhatatosság-küzdés”-frazeológiájával:

„Teljes reménységünk csak fegyverünkben áll,
Ha férfit szívünk félénkségre nem vál,
Kárunk mind hazánknak s királyunknak használ,
Világ dicsósége s jó hire reánk száll.

Azért immár nincsen semmi egyéb hátra,
Rohanjunk vitézül a dühödt tatárra,
Tegyük fel éltünket a dicsó halálra,
Hogy vitézségünknek legyen örök ára.

Állhatatosságát minden megmutassa,
A pogány kezére magát ne juttassa,
Meg ne fertőztessék vitézség virtusa
Mely drága vérünknek egyetlen egy jussa.

El ne adjuk olcsón győztetésünket,
Vérekben usztassuk meg ellenségünket,
Mutassuk hazánkhoz való hűségünket,
Emeljük örökre szép dicsőségünket.

Hogy maradékink is jó példát vegyenek
Tőlünk, s mindenkben mint mi úgy tegyenek,
A kereszténységnek hívei legyenek,
A jó hírrel s névvel meglegedjenek.” (HR 175—176. l.)

A láthatóan elszietett, egész alacsony színvonalú befejezésből, melyben már pusztá rímes krónikává degradálódik a Zrínyiász, még egyetlen mozzanatot említünk, ami a cselekményváltoztatás síkján nyomatékositja az elemzett nemesi-rendi ideológikumot: Kónyi Zrínyi fejét a Habsburg császárhoz küldeti (ott nagy tisztességgel bánnak vele) — tehát a királyhűség, Habsburg-pártiság motívuma kíséretében temeteti el Csáktornyan.

Nem térhetünk ki a nemesi nacionalizmus és Habsburg-pártiság irodalmi jelentkezésének problémáira, arra, hogy részletesen bizonyítsuk: a

⁹ Lásd elméletileg: Lukács György: *Tendencia vagy pártosság?* L. Gy.: Művészet és társadalom. Bp. 1968. 86—95. l.

Zrínyiasztól való eszmei eltérést korántsem egy korszerűbb nemzetszemlélet, hanem az újraerősödő (s éppen a költő Zrínyitől ostorozott) rendi-nemesi nacionalizmus motiválja. Lényegében az *előszőr markánsan* Gyöngyösinél megfogalmazott későfeudális rendi világkép él tovább s degradálódik Kőnyinál, a frazeológia, a gondolatiság — éppen Zrínyi ellenében — onnét vétetik. Jól tükrözi ezt a Gyöngyösi szellemében és modorában fogant előszó, a Rövid tudósítás is, amely az idő-dimenzió másik oldaláról Batsányi fiatalkori művével, az 1785-ben kiadott *A magyaroknak vitézsége* c. könyvével tart rokonságot. (Aligha véletlen, hogy ez a nemesi nacionalista rendiség szellemében fogant mű oly erősen idézi Gyöngyösi szellemét, sőt, hogy az igen ellentmondásos pályájú Batsányi élete végéig megmaradt „Gyöngyösi-pártinak”).

Kőnyi előszavának egy részlete tisztán mutatja e szemléletet:

„A kiterjesztett ég alatt nem volt egy oly ország, amely annyi keserves hadi ütközetnek tárgyára lett volna kitétetve, mint hajdan Magyarország; melyet valósággal az haragos Mars vérengző áldozópiacának lehetett nevezni. Mert ha az írók úgy fáradoztak volna történeteinek leírásában, mint más országoknak históriájában, bizonyára Magyarország a győzdelmi dicsőségnek felsőbb polcain ülökkel együtt fényeskednék érdemivel; de minthogy az akkori háború-időben hazafiaink inkább forgatták a fegyvert, mint a tollat, a békességben pedig elidőzött élelményeknek takarításokban fáradoztak. Ilyenképpen nemzetünknek vitéz virtusi a homállyal borítottak és mostanság csak helyközben pillog elő al'székony fényével. Másképpen sem a rómaiak, sem a görögök, sem más nemzetségek a diadalmasszágnak dicsőségével jobban nem dicsekedhetnének, mint a magyarok.”

Valóban: ehhez a „nemzeti” dicsőségfelfogáshoz át kellett írni a Zrínyiaszt. Hiszen amaz éppen az illúziós nemesi hazafiság legendafoszlatoja, egy önismeretre lázító, haladó távlatokban gondolkodó egyéniség világképének a költői tükre. Egyúttal tehát egy korszerűbb hazafiságé is.

(*Summa és kitekintés*)

Nem feladatunk itt befejezésképpen a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány mikrotörténetét és értelmezését adni, ez későbbi feladat lesz. Ideológiatörténetileg, valamint nyelvi és stílus szempontból ugyanúgy meg kell vizsgálni ezt a tradíciót, mint műfaj- és verseléstörténetileg. Hiszen *a nemesi-rendi szemlélet determinálta dekoratív-allegorizáló művészi módszernek* szükségszerű velejárója volt már Gyöngyösinél a négysarkú vers megmerevedése, az eposzi forma verses elbeszéléssé bomlása s regény illetve a líra felé veendő irány megkerüléseként. Nem mintha az eposz valamiféle norma lenne, s valóban: történelmi szükségszerűség is volt „bukása”. De az is kétségtelen, hogy a XVII. századi magyar viszonyok között művészi tetőpontot jelentett Zrínyi eposzműfaja, amely — szemben a nyugat-európai barokk eposzokkal — éppen irodalmunk viszonylagos fejletlensége miatt még nem volt anakronisztikus. A társadalmi fejlődés haladó vonalának megtörése tükröződött viszont már abban, hogy a prózai műfajok a XVIII. században is erőtlenekek maradtak: míg Nyugat-Európában az eposz anakronisztikusságát a polgári regény tette explicitté, addig nálunk a verses epika formai-eszmei dekadenciája egy kétségtelen hullámvölgyet reprezentált. Persze — hiszen hullámvölgyről van szó — nem egyszer s mindenkorra. Amikor a magyar fejlődés újra nagy lépést tett előre, az irodalmi szférában ismét az (immár nemzeti) eposz igénye fogalmazódott meg, s e romantikus periódus eposza már töretlenül fejlődött át a reformkori népi-plebejus irányzatú verses műfajba, művészi és

társadalmi mozgás együteműségét bizonyítva Petőfi és Arany demokratikus epikájában.

Kónyi átdolgozása tehát egy időleges hullámvölgy dokumentuma, amiként a Zrínyi verselésén eszközölt javításai is a dekoratív-formalizált gyöngyösiád egyre problematikusabbá válását tükrözték.¹⁰ A magasan fénylő Gyöngyösi-kultusz és mélypontján levő Zrínyi-hagyomány kifejezője a *Magyar hadi román*: e párhuzamos hagyományok centrális tényezőjét, a művészi világkép és módszer jellegét tekintve.

Nem arról van tehát szó, hogy mintegy 130 év elteltével is Zrinyit kérjük számon Kónyin. Hanem arról, hogy a magyar verses epika fejlődésében bekövetkezett — s éppen a rendi-Habsburg „kiegyezés” ideológiai-művészi következményét jelentő — időleges visszaesést esztétikailag minősítjük. „Zrínyi eposzában a rend, az egység és a szervezettség nemcsak a centralizáció társadalmi-politikai eszménye, hanem esztétikai tényező is” — írja Klaniczay Tibor.¹¹ Ugyanez a szoros összefüggés állapítható meg nemcsak a Gyöngyösi-életmű dekoratív, üresen moralizáló esztétikuma és a rendi-nemesi világkép között, hanem egyúttal a másfél évszázados élénk Gyöngyösi-hagyomány s a magyar társadalmi-történelmi alap viszonylatában. Jól jelzi a gyöngyösiesítés tendenciáját Szauder József: „Egy deákos (a barokkal mindig vegyülő) klasszicizmus’ Zrínyi művét a XVIII. század folyamán elgyöngyösítette, ... Zrínyi eposzát — mikor pl. az ő nyomán írtak kegyes vagy világias verses elbeszélést — Gyöngyösi stílusnormájára fordították le, vagy pl. a búcsúztató versektől az elmélkedő és a történeti művekig Gyöngyösi stílusát, verselését alkalmazták. (Magát Zrinyit is, másolatban, gyöngyösiesítették.) Gyöngyösít nemcsak önmagában kedvelték: maga a „gyöngyösiesítés” változott módszerré.”¹²

A fentiekkel talán két dologban konkretizálhatók s árnyalhatók Szauder József e megállapításai. Egyrészt kiderült, hogy a gyöngyösiesítés legmarkánsabb példajaként az eddig jószerivel figyelmen kívül hagyott Kónyi János Zrínyiasz-átdolgozása hozható fel. (S ennek bizonyítására még nem is éltünk Kónyi szövegszerű Gyöngyösi-átvételeinek analízisével!) Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy itt nem egyszerűen ízlés- és stíluskérdésről van szó: a rendi-nemesi világkép *szükségsszerű* művészi módszeréről, formarendszeréről inkább, a magyar kései feudalizmus, megtört társadalmi fejlődésünk — persze nem automatikus — irodalmi vetületeként. A Gyöngyösi-hagyomány eddig fő vonásaként megjelölt sekélyes nemesi ízlés vagy a deákos klasszicizmusba átnövő *ízlésszociológiai* jelenségtömb áll. Alapvető tényezőjeként — ha nem is egyetlen vagy fő jellemzőjeként — XVIII. századi irodalmunknak is.

¹⁰ A műfaj történeti problémákhoz lásd: Beöthy i. m.: *György Lajos: A magyar regény előzményei*. Bp. 1941.; Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959.; Fenyő István: *Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről*. ItK 1957. 404–407. l.; Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. Bp. 1968.; Szauder József több tanulmánya *Az estve és az álom* c. kötetben. Bp. 1970. stb. — A verstörténeti problémákhoz lásd: Horváth János: *Vitás verstani kérdések*. Bp. 1955.; Rónay György: *A felező tizenkettes Gyöngyösitől Csokonaiig*. It 1957. 140–162. l.; Bíró Ferenc: *Földi János: A versírásról*. ItK 1963. 534–635. l.; Szuromi Lajos: *Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában*. „Mesterség és alkotás”. Bp. 1972. stb.

¹¹ Klaniczay i. m. 240. l.

¹² Szauder József: *A XVII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. ItK 1969. 152. l. (és Sz. J.: *Az Estve és az Álom*. Bp. 1970. 52. l.)

Aminthogy minden korszak stílus- és ízlésjelenségeinek meg kell találunk az esztétikum totalitására utaló társadalmi-világszemléleti funkcióját; anélkül persze, hogy ezzel kétségbevonnánk a művészi szféra viszonylagos önállóságát.

Senki sem érezte jobban a „társadalmi” és „művészi” szféra szerves összetartozását a Gyöngyösi-hagyományban, mint a polgári eszmények felé tájékozódó nemesi liberalizmus azon irodalmi értelmisége, amely a XVIII. század végén Zrínyit tűzve lobogójára, megindította a Gyöngyösi „elleni” harcot. Nem a Habsburg-ellenes nemesi-nemzeti érzület, hanem a történelmi távlatokra figyelő s így a felvilágosodásnak és a reformkornak valóban példát nyújtó korszerű hazafiság, az önkritikus nemzet-szemlélet és küzdeletük, a haladás formálta koherens világkép és harmónikus műalkotás volt az, ami Kazinczyék rokonszenvét felkeltette Zrínyi iránt. S amely az ismert (s csak Ráday által tompítani igyekezett) Kónyi-ellenes kirohanásokat is ihlette. Ez a felismerés rajzoltatja meg Földi Jánossal is már 1790-ben, de szinte máig szóló érvénnyel a magyar verses epika, a „vitézi vers” fejlődéstörténetét.¹³ Kitűnő éleslátással tapintja ki Zrínyi eposzáinak esztétikai kulcsjelentőségét a régi magyar irodalomban, majd az őt követő időszak „dekadenciáját”: a „vitézi vers” (epopeia) lealacsonyodását — éppen Gyöngyösivel, Lisztivel — „históriai verssé”. S egy a *Szigeti veszedelem* elemzéséhez csatolt jegyzetében így szól:

„Jegyz. Meg ne csalattassanak az olvasók! Zríninek ezen igen megritkult fel-séges munkáját kiadta nemrégen Kónyi János, a versmetszéseket és a versvégek kopogásait igaz megjobbítva, de a munkát sok poétai és epopeiai élességtől s egész könyvtől is megfosztva, azonban a végét Zríni halálával, eltemetetésével s több dolgokkal megtoldva. Szinte mint a Virgil Aeneisét XII. könyvvel megtoldotta Maffei. Egyszóval az epopeiából csinált históriát. Ilyet okoz az epopeiának nem esmerése és a jó ízlésnek nem léte.”

De eme új periódus, a felvilágosodás és nyelvújítás kora Zrínyi-, illetve Gyöngyösi-hagyományának s e költői hagyomány értékelésének, az éles vitáknak, a rendkívül ellentmondásos frontmegoszlásnak (pl. Kazinczy—Batsányi) az elemzése már egy következő tanulmány feladata kell legyen. Előmunkálatként a párhuzamos hagyománytörténet esetleges szintéziséhez.

Péter Agárdi

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE PARALLÈLE DE LA TRADITION ZRINYI—GYÖNGYÖSI

— János Kónyi: *ROMAN MILITAIRE HONGROIS* (1779) —

L'étude présente est la continuation du travail commencé par l'auteur dans ses écrits antérieurs avec l'analyse moderne de la poésie des deux grandes figures de la littérature baroque hongroise du XVIIe siècle, *Miklós Zrínyi* et *István Gyöngyösi*. István Gyöngyösi est le premier représentant important parmi les poètes de la rupture arrivée dans l'évolution sociale hongroise, celui de la stabilisation politique — sociologique et idéologique du corporatisme de la noblesse moyenne. Sa méthode artistique, l'allégorisation décorative sort nécessairement du *nationalisme du système des Ordres de la noblesse moyenne* dont l'image du monde s'est préoccupé des problèmes moraux. C'est justement le point déterminant où l'homme avancé se

¹³ Földi János: *A versírásról*. Bp. 1962. 85—87. l.

trouve opposé à la vision cosmique de Miklós Zrínyi, personnalité d'un moralisme dynamique, qui est harmonique même dans son obsession. La survie des oeuvres de ces deux grands personnages est aussi la preuve de la triomphe de la tendance représentée par Gyöngyösi sur l'image du monde du type de Miklós Zrínyi.

János Kónyi, rimeur d'un bas niveau du XVIIIe siècle, mais caractéristique de l'époque aussi dans sa médiocrité, retravaillât l'épopée de Miklós Zrínyi, le *Szigeti Veszedelem* datée de 1664. L'auteur de l'étude démontre par une analyse esthétique-formelle et en fonction du contenu que ce remaniement de l'épopée ne signifie que — au point de vue de la conception du monde — la tendance d'évanescence du nationalisme des Ordres et — artistiquement — la même de la décomposition moralisante-décorative et de l'aplatissement de la totalité tendue-tragique de l'épopée et aussi la tendance de disparition simultanée de la conception progressiste et de la personnalité intime. C'est-à-dire: la mise en vedette des méthodes et des conceptions d'István Gyöngyösi sur tous les niveaux structuraux de la création artistique.

LADÁNYI SÁNDOR

ARANKA GYÖRGY LEVELEI RÁDAY GEDEONHOZ

(1789—1791)

Ráday Gedeon (1713—1792) egyike a XVIII. századi kultúrtörténünk legjelentősebb alakjainak. Híres könyvgyűjtő, nagyhatású irodalmár és szenvedélyes éremgyűjtő. Irodalmi és irodalomszervező tevékenységét a század harmadik harmadában fejtette ki (bár költészettel egész életében foglalkozott; külföldi tanulmányútjainak az ad — irodalomtörténeti szempontból — különös jelentőséget, hogy onnan hozta magával a Nyugat-európai versformákat. A „Tavaszi estve” című költeménye első rimes-időmértékes versünk. Ez a fajta verselés hosszú ideig az ő nevét viselte: Ráday-versnek nevezték.)

Ráday Gedeon tanulmányait apja, Ráday Pál határozta meg. Hosszas tájékozódás után úgy döntött, hogy Poroszországba, Berlinbe, majd az Odera-menti Frankfurtba küldi fiát, ahol részben régi barátja, Daniel Ernest Jablonskira, részben pedig a Magyarországból elűzött Gyöngyössi Pál kezeire bízhatja fiát. Az előbbi nemcsak támasza volt a fiatal fiúnak, hanem mint befolyásos udvari ember, sokfelé be is mutathatta, és az apjára, II. Rákóczi Ferenc egykori kancellárjára és diplomatájára emlékező ismerősökkel összehozhatta. Ez az elhatározás Ráday Pál politikai és kulturális beállítottságára is rávilágít, hiszen nem volt mindegy, hogy az aulikus, udvarhoz húzó nemesség fiaival együtt Bécsbe, vagy pedig a protestáns és az udvar előtt ellenszenves Poroszországba küldi-e fiát, a Habsburg-ellenes politika egyik fő reprezentánsának keze alá.

Pozsonyi (Bél Mátyás keze alatt) — berlini (Jablonski irányítása mellett) és Odera-Frankfurt-i (Gyöngyössi Pál professzor hatása alatt) tanulása a családnak nagy áldozatokat jelentett, de Ráday Gedeon műveltsége, könyvgyűjtése és későbbi irodalmi szerepe szempontjából döntő jelentőségű volt. Tanulmányútja 1733 nyarának elején hirtelen félbeszakad, apja május 2-án bekövetkezett halála miatt. Ez alatt széles körű műveltséget szerzett, melyben a teológiai és jogi alapszíneződés mellett komolyan jelentkezik a felvilágosodás hatása, a nemzet életének alapos ismerete. Külön figyelemre méltó francia nyelvtudása, s az Odera-Frankfurtban uralkodó légkör által inspirált francia műveltsége.

Bár könyvtára, széles látóköre, nagy műveltsége, kifinomult ízlése korán nagy tekintélyt szerez neki, mégis életének utolsó 5 esztendeje — 1787—1792 — jelenti a nemzeti irodalom szempontjából Ráday Gedeon legjelentősebb munkásságát, aktív irodalmi tevékenységét.

Kései fellépésének oka talán II. József 1784. május 6-án megjelent Nyelvrendeletével hozható kapcsolatba. A Rádayak a felvilágosult abszolutizmust ugyanis azért fogadták el, mert a jozefinizmus politikáját a

protestánsok javára tett rendelkezéseiből ítelték meg — azonban II. József erőszakos germanizáló törekvéseitől tartottak. A visszahúzódó, zárkózott „Szent Öreg” — ahogyan Kazinczy nevezte —, akiben számtalan terv, elgondolás élt, szerénysége azonban minduntalan megakadályozta az önálló kezdeményezésben, de ha az övéhez hasonló elgondolással találkozott, készséggel támogatta azt, és saját terveit is rendelkezésre bocsátva — talán éppen a radikális németesítéssel szemben lép a nyilvánosság elé. Ezen vélekedés bizonyítása azonban további kutatásokat igényel.

Ráday irodalmi működését nem a költeményei teszik fontossá irodalmunk történetében, hanem az a munkássága, amit Orczy Lőrinc úgy jellemzett, hogy Ráday a „magyar litteratusok attya”. A péceli Ráday-kastély, urával és annak könyvtárával valóságos irodalmi és művelődési központ; Ráday egészen összeforrott a magyar irodalom és művelődés egyik jelentős korszakával, a XVIII. század végén újjáéledő magyar irodalommal, melyben kiemelkedő, mondhatjuk irányító szerepet töltött be. A nagytekintélyű irodalmárt és mecénást az egész országból értesítik az írók munkásságukról Pozsonytól Marosvásárhelyig. Már a 60-as évek elejétől kezdve a fiatal írók elküldik műveiket, hogy Ráday mondjon véleményét azokról. Ezt a gyakorlatot folytatja a 80-as években Kazinczy, Batsányi, Pálóczi Horváth Ádám, Édes Gergely, Aranka György és mások is. Ráday tanácsaival segíti őket, de támogatja Révait Pozsonyban a *Magyar költeményes gyűjtemény* kiadásában, s figyelemmel kísérte a Révai által szerkesztett pozsonyi *Magyar Hírmondó* sorsát is.

Ráday irodalmi tekintélyét legjobban az mutatja, hogy egyes művek kiadása felől ő rendelkezik. Főleg Zrínyi és Gyöngyösi új kiadásának terve foglalkoztatja. Ő bizza meg Szerentsi Nagy István győri református lelkészt Gyöngyösi összes munkáinak jegyzetes kiadásával, sőt életrajzi bevezetést is ígér hozzá, de a Gyöngyösi-rajongó erdélyi professzorok, Zilai és Kovásznai könyörgésére később nekik adja át. Ezt a szuverén módon való rendelkezést nemcsak az magyarázza, hogy a régi nyomtatott, vagy kéziratanyagot ő bocsátja rendelkezésükre (bár ez is nagyon jellemző, hiszen azok némelyikéről még csak nem is hallottak) — hanem inkább az, hogy Ráday megbízása szellemi támogatását is jelentette, nélkülözhetetlen irodalomtörténeti jegyzeteivel együtt. A kiadók nyelvészeti kérdéseire is állandóan válaszol, amit azok nem győznek eléggé megköszönni neki. Nyelvtani „szó-fel-hasogatás” tárgyában írt részletekkel Arankával folytatott levelezésében is találkozunk.

Könyvtáranak és kéziratgyűjteményének híre eljutott Erdélybe is. Innen főleg régi magyar könyveket kap. Ezekkel további célja is van: már 1754-ben értesülünk Szilágyi Sámueltól Rádaynak arról a tervéről, hogy magyar antológiát ad ki. Mikor azonban Bod Péter egy évvel később hozzá fordul a Magyar Athénas tervével, Ráday készséggel lemond a kezdeményezésről, s könyvtára anyagával lelkesen támogatja Bod Pétert célja elérésében.

Irodalmi tevékenységének új tere nyílt 1788-ban, a kassai *Tudós Társaság* megalakulásával és a *Magyar Museum* megindulásával. Korábban neki is volt egy hasonló terve, de most is örömmel mond le a kezdeményezésről — mint Bod Péter esetében —, sőt saját tervét is elküldi a Társaságnak. A Museum két fő irányítója, Batsányi és Kazinczy nagyon hálásak neki, hogy elvállalta a gyámkodást lapjuk felett. Ráday nagy

tapasztalata és tudása óriási hasznot jelent a Museumnak: minden szám az ő kezén megy keresztül. Ő gondoskodik korrektorról Földi János személyében, de ígérete szerint maga is átjavít minden számot; kihagy, vagy egészen átír egyes részeket, gyakran megfelelőbb idézetet tesz be és némelyik számot szinte egészen ő állítja össze. Batsányi be is vallja, hogy a Museum Bevezetését ki sem eresztette volna kezei közül, ha nem tudta volna, hogy munkái a nyomtatás előtt Rádayhoz kerülnek. Ha a szerkesztők nem tudnak megegyezni, Rádayt kéri fel döntőbírónak. A Museum adminisztrációját is ő intézi, sőt jelentős összeggel (200 Ft-tal) anyagilag is támogatja a „jólelkű Gróf” a vállalkozást. — Amikor Kazinczy új lapot indít, az *Orpheust*, Batsányi — aki egyáltalán nem örül ennek a fordulatnak — Rádaynak panaszolja: „maholnap több író lesz, mintsem olvasó”. Ráday azonban pártatlan marad, s mindkét folyóiratot támogatja írásaival és tanácsaival egyaránt.

Ráday nemcsak saját munkáival támogatta Batsányi és Kazinczy lapjait, hanem más írók beszerzésére is törekedett. Így kapcsolódnak be az erdélyi írók — Aranka György, Kovásznai Sándor, Zilahi Sámuel — a Museum táborába. Kézirataikat Ráday továbbítja a szerkesztőknek, ha pedig nem Rádayhoz küldik azokat, a szerkesztőktől akkor is hozzá kerülnek kritikára.

Ráday a Museum és az Orpheus leglelkesebb terjesztője: Erdélybe már előre elküldte a Museum Bevezetését, az egyes számok árával pedig neki számol el Zilahi, s ő nem egyet ajándékba is küld erdélyi ismerőseinek, akik kérésére részletes kritikát írnak azokról. Ráday terjesztette Aranka *Júlia levelei* című művét is.

Ráday Aránaknak beszámol terveiről, többek között arról is, hogy egy több kötetes gyűjteményt számít összeállítani és kiadni, melyben eredeti és fordított drámákat adna közre a magyar színjátszás elősegítésére. Ez azonban nem valósult meg.

Aranka felkéri Rádayt, lépjen az *erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* tagjai sorába. Ráday kész támogatni Aranka nemes vállalkozását kéziratgyűjteményével is.

Ráday Gedeon személyével, irodalmi működésével több irodalomtörténészünk foglalkozott. Egységes kép rajzolását legutóbb Zsindely Endre kísérelte meg, belehelyezve Rádayt kora társadalmi és kulturális viszonyaiba. (Református Egyház VII. (1955.) évf. 16. sz. 366—369. l., valamint A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955. 36—45. l.) Aranka és Ráday kapcsolatáról azonban mindössze Závodszy Károly írt a Hon 1873. évfolyamának 168. és 169. számában, ismertetve ott Ráday Gedeonnak Aranka Györgyhez írott leveleit. E levelezés „másik oldalát” szeretnénk itt bemutatni, beleágyazva Ráday szélesebb körű tevékenységébe. A nagytekintélyű öreg és a voltaképpen irodalmi pályáján kezdőnek számító Aranka levelezésében nemcsak kettőjük személyi kapcsolatát kell látnunk. E levelezésben a XVIII. századvégi magyar irodalmi kordokumentumot is kell értékelnünk.

Magyarországon — tudomásunk szerint — Aranka-kutatás nem folyik. A közelmúltban elhunyt Jancsó Elemér kolozsvári professzornak jelentős Aranka-gyűjteményéről, s ennek alapján néhány publikációról tudunk, melyek között elsőnek említjük meg Rohonyi Zoltán dolgozatát. Jelen forrásközzeménnyel az Aranka-kutatást is szeretnénk segíteni.

Az alább közreadott levelek a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, a Ráday család levéltára VI. Ráday I. Gedeon iratai, a) Levelezés, 8—19. szám alatt találhatók. A levelek levéltári rendje nem egyezik meg az itteni közlés sorrendjével. A dátátlan leveleket ugyanis azok összefüggésének alapján magunk állítottuk az alábbi rendbe; ezt véljük ugyanis a keletkezés sorrendjének. A Ráday Levéltárban őrzött Aranka levelek között van Arankának egy nem Ráday Gedeonhoz, hanem valószínűleg Kovásznai Sándorhoz írott levele is, melyet itt nem közlünk.

Az átírásnál igyekeztünk betűhíven visszaadni Aranka György kézírását. Ezzel nemcsak a levélíró stílusát és a korabeli nyelvallapotot, hanem az attól elválaszthatatlan helyesírást is pontosan megtartottuk. Aranka helyesírása nem következetes. A legillogikusabbnak látszó egybeírásokat is meghagytuk. Betűhívásunk ellenére a XVIII. század végén még használatban volt ő és ű jeleket nem őriztük meg, hanem mindeütt következetesen ö-re, illetve ü-re írtuk át. Az Aranka által használt nagy kezdőbetűket azonban akkor is megtartottuk, ha azok használata jelenlegi helyesírásunktól eltér. Az egyes rövidítéseket — a könnyebb olvashatóság kedvéért — szögletes zárójelben [] többnyire feloldottuk.

*

1. Hely és dátum nélkül

Méltóságos Kegyes Báro Ur!

Erzéketlen volnék, ha Nacsád hozzám eszméretlenhez való Kegyessége meg nem illetett volna. Mert előbb vettem annak Gyümölcsét mint ajánlását. Igen alázatoson köszönöm azért azon Gráciáját Nacsádnak. *A' Magyar Musaeum Uri gondolat, szép kezdet, és a' jövődre kellemetes reménsséggel biztattyá édes Hazánkot. Az Egek segíllék erejét, igyekezetit a' Nemes Társaság érdemes Tagjainak, és tarcsa meg drága Elteket nagy érdemü Gyámolainak! En az első darabot kaptam Nacsád Gráciájából, és nagy örömmel 's meg elégedessel el olvastam mindjárt; a' mi nekem ebbenn a' többi felett tettik, a' Bé vezetés és a' Gesner Ejtszakája; de a' több érdemes darabocskákatis becsülöm. Gondolkodtam hogy mivel tudnám Nacsád hozzám mutatott érdemem felett való Kegyességit megköszönni. Jutot eszemben hogy lévén némelly aproság munkácskáim, többnyire fordítások, azokkal udvarolnyak Nacsádnak: de a' Nacsád M[é]l[le]t[s]á[g]o[s] Szemellyéhez való igen nagy Tiszteletem megtiltott. Kivántam azért elsőbe Nacsád eleibe terjeszteni őket, és parancsolattyától várni.*

1. Versek. 3. darabba. Az első darab gyűjtemény, mellyben igen válogatott szép darabocskák vadnak N. Baro Szilágyi Uré, N. Groff Lázár János Uré, Volt Jesuita Pater Biro igen szép Poétáé, 's más aproságok, nevezetesen a' Profeszszor Kovásznai Uramé Gyöngyösiről 100. vers, mind négy soruversek, igen gyönyörük. Ez a' darab igen ritkás irással 8. árkusra van írva, és van benne 21 darab vers.

A' második darab áll az én időtöltéseimből, 10 arkus; vanbenne 80 darab aproság vers.

Az harmadik darab negyedfél árkus és csak 19 darabvers igen kicsiny, ezis az én időtöltésecskéim közül való. Ha Nacsád meg engedi, meg irom az alkalmatosságát hogy lettem előbbször Poétává.

Néhai Aszszonyunk b. e. Maria Therésia Halálával, látván egy néhány igen gyonge verset azon igen érdemes célra; mindjárt akkor igen megbusultam és mérgelődtem, hogy szegény Nemzetünk türedelmével ugy viszsza élnének némellyek, és a' Nemzet gyalázattyára olyan jó és Nagy Felségről, olyan semmiségeket világ eleibe mernék bocsátani; és bosszankodásomba meg próbálván magam, irtam volt ezen három verseket:

Bé méne Dicsősség fényes Kebelébe
 Ülvén Győzedelem arany Szekerébe
 A' Nagy Theresia; Kisírvén pompával
 Angyalok Serege, a' Szentek Karjával.
 Soha Anya Ennél Aszszont jobbat nem szült,
 Sem Kegyesb 's jobb Király Kormány mellé nem ült.

Mellyeket az után a' Diaeta alkalmatosságával meg bővítettem. Ugyan akkor olvas-
 gatván az Anglus Nézőt Francziául, találtam ott egy igen megdicsért verset, és azt
 fordítottam próbára a' melly ez:

Szerelem Változó Tüzei Szivembenn
 Gyuladtak hajdonis, lángoltak vérembenn
 Valahány Szépséget a' szemem meg látott,
 Allhatatlan szivem mind annyit imádott.
 Mint könnyü Méh egyről másra, szebből szebbre
 Repdestem, csináltam ujj sebet ó sebre.
 Meg csalt egy tekintés, jó izü viselet,
 Egy pár szem, 's ifiu tavaszi ki kelet.
 Egy piross orcának lettem mindgyárt rabja
 De olyan változó mint hig tenger habja,
 Allandos tüzeket soha nem tartottam,
 Szerelem lánczait egymásra szaggattam.
 Mert sokszép érdemed, nyájas kegyesség
 Nyughatatlan Téged várlak és Sohajtlok
 Nyilad édes mérgit szivembe bé vettem,
 Örökös raboddá és szolgáddá lettem.
 Mert sokszép érdemed, nyájas kegyesség
 Erez mejjet lágyító anygali szépség
 Az a' jó Egektől rajzolt szép remekkép
 Lón nékem fogságot szerző ragadá [ragados?] lép.
 'S Midőn Kedvességid mindennap ezerszer
 Ujjitod, ujj lánczal kött meg mind ennyiszer.

Ezek a próbáim, és ezek[ne]k a' nyomokon gyűlögettenek a' többi, a' mint ujjab-
 bak, ugy erkölcsösebbekis.

II. Vadnak a' Prosák. Ezeket mindeniket irtam próbául, vagy inkább forditot-
 tam. Elsőben egyet a' tiszta folyo közönséges beszéd példájára. Ez az Ujjmodi Go-
 nosztévó, egy Erzékeny Játék Francziából fordítatott, mellyet még eddig senki sem
 nem olvasott magyarul sem olvastatni nem hallott, hogy könyveit megtartoztatta
 volna. Más egyet a' Magoss és felséges beszéd példájára. Ez a' Napnak négy részei
 a' Városba egy Olasz Abbé Parini munkája, nem a' Duseké. Németből fordítatott,
 a' Német büz nem érzik rajta. Harmadikat az elmés írás és Leveledzés példájára.
 Kötöt beszéddel (periodusokba) közönséges nem magos beszéddel, de igen elmével
 vagy inkább elmésséggel teli. Ez az Julia Ovidiushoz írott levelei. A' materia kényes
 lévén, tettem az homlokára egy olyan előljáró Beszédet, és a' végire toldottam még
 egy olyan Levelet, mellyek az olvasót reménlem a' botránkozástól megőrzik. Vagyon
 még egy magam írásotskája, a' Magyar Német és Déák nyelvekről, és a' mellett egy
 érzékeny gondolatotska az Horja Támadásáról.

A' M[é]l[é]t[ö]s[á]l[g]o[s] Gubernátornénk Ex[cellen]t[iá]jának lévén igen nagy
 kedve a' Magyar nyelvhez szándekoznál valami ollyast fordítani, melly illendős
 lenne Szemellyéhez, és az Olvasástis meg érdemlené. Reménlem az érdemes Magyar
 Musaeum irois majdon megfogják Nemzetünket ollyanokkal örvendeztetni. Az én
 csekélly itéletem szerint, egy elme játéka[n]k érdeme abból esmérszik meg elsőbe,
 ha a' ki kezébe veszi nemhogy meg unná, hanem le nem teheti kezéből. Én illyene-
 ket szeretnék mind adni, mind venni. A' ki alázatos Tisztelettel vagyok Nacsád[n]ak

alázatos szolgálja
 Aranka György mp.

Méltóságos Kegyes L[iber] Báro Ur!

Nacsád Pestről ezen Holnapnak 9dikén hozzám eresztett Uri Levelét alázatoson tisztelem. Elébbeni Levelembenn Nacsád eleibe terjesztett írásocskáimból és szedegetéseimből most az ide való Kereskedő Örmény Csiki által udvarlok Nacsádnak alázatoson, a' Magyar Parnassus első és harmadik darabocskájával. Az első érdemes Uraké, megfogja Nacsád látni, nem szükség dicsernem; az én vers szerzésnek sengéje és nagyobb 's elevenebb része vagyon a' második darabba, de a val mostnem udvarolhattam Nacsádnak. Nacsádnak kívántam véle kedvezni, hogy vagy a' válogatatlan darabocskákon, vagy a' rossz kéz íráson meg ne ütközzék Nacsád. Valójában én nem győzőm őket jobbitani; már nyolczadik esztendeje miolta a' legelső versemet irom rész szerént Kilenczedik; de valamikor kezemben veszem őket; okot találok a' véleek való egybe veszésre. Az után a' fő bajom vagyon az irokkal; mert kívált miolta a' föld mérés bé jött, valamire való író nem lehet kapni, mind a' munka, mind a' papiros, mind a' rájuk tett költség elvesznek. Azért az harmadik részivel udvarlok Nacsádnak, mely csak toldalék; Ha módgyát találhatom és szépen le irathatom, udvarlok Nacsádnak a' második darabbal, mely a' mondott okokra nézve most Nacsád eleibe nem bátorzkodott menni, 's rész szerént nemis mehetett. A' Kereskedő kezibe már által adtam őket, mivel holnap akar indulni; a' mint mondgya fog szállani Pestenn a' Fejér hajóhoz, és érkezni Juliusnak a' legelső valamellyik napján.

Nacsád keze alatt szinte a' Játékok lévén, az *Ujjsmodi Gonosztévő* nevezeti francziából fordított Érzékeny Játékkal is udvarlok Nacsádnak. Nem akarom megcsalni Nacsádat. Ez a' Játék Németre fordítván Gálya Rab Nevezet alatt, ugyan azon nevezet alatt Németből meg vagyon még fordítva, a' Nehai érdemes Grofné, Gr. Teleki Ádámné Ő Nacsága által; én abbann nem tudtam semmit, mikor megfordítottam; azután akadt kezembe a' N. Grofné fordítása. De nembántam meg. Szégyenleném a' magam munkáscskámat a val tenni érdemesebbé, hogy a' másét gyalázam, azért nemis kívánok semmi egybe hasonlítást tétetni reszenként vagy rendenként; csak azt mondom, hogy ha kinek ideje lenne, olvassa meg mindeniket egészen; és kövesse maga érzékenységit. A' mely deákkal le irattam volt, ugyan írta elsőben le a' *Nap négy részeit* melyet most küldök Kazinczi Urnak; mikor el végezte kérdettem tőle, Hogy tettzik, — értié? Vállat vonított, nem érti azt mondgya. Mikor azután eztaz Ujjsmodi Gonosztévőt le írta, arrólis meg kérdettem, és azt felelte; hogy két három levél után, félbe kellett az írását szakasztani, és egészzen által olvasta.

Ezekenn fellyül bátorkodom Nacsádnak udvarolni egy Erdélyi Titulárévalis, mivel Nacsád engem Tabulae Consiliariusnak és Méltóságos Urnak titulálni méltóztatott, holott én csak az ide való Distr. Táblánn vagyok, és Collegáimmal együtt csak az érdemes Tekintetes nevezettel élünk. Talám a' Nacsád széles esmerettségére és Leveledzésére nevezé használni fog Nacsádnak.

Bátorkodom még Nacsádat terhelni egy egybe kötött Pákétácskával; két könyv vagyon benne, az edgyik ugyan Titul. M. B. Pronai Sándor Urnak küldöm, megírtam azon Erdemes Urnak, és elfogja vitetni. A' másik szoll Kazinczi Urnak Kaszára. Most írtam azon Urnak hogy szerezzen Debreczenbe egy esmérőt a' kihez utasithassam a' mit küldök, most más uttyát nem kaptam, hanem a' Nacsád Gra-cziáját; bátorságomrol alázatoson engedelmet kérek. Ez egy a' fojo Beszédén lett fordításaimból, a' fenn nevezett *Napnak négy részei* bé sem pecsételtem, hogy ha Nacsádnak belé nézni tettenék, semmi akadály ne legyen. Ha Nacsád[na]k érdemesebb foglalatosságai között ideje nem volna egészen által nézni, a' magyarság és fordítás probája kedvéért, méltóztassék Nacsád legalább az hátulso részit, mely a' Téli éjtszaka meg nézni. Hátul vagyon Indexe vagy Lajstroma, abból a' melyik részit fogja Nacsád választani meg találhattya könnyenn.

Nagy örömmel értem hogy Nacsád a' Magyar Játéknéző Helly fel álitásánn, és a' Játékok[na]k egybe szedésénn dolgozik. Az Egek álgyak meg a' Nacsád munkás fáradozását, és adgyanak érzeny Szivet Hazánk fiainak hozzájuk. En ezt a' legelső gondolatnak tartom, a' Nyelv meg álitására nézve. Ha más kezénn volnának azok az egybe szedett Játékok darabjai, tartanék attolis, hogy a' Magyarországba ne hibázzanak: de jó kézbenn akadtanak.

Midőn a' Nacsád kegyességét hozzám eresztett Uri Leveléből tapasztalom, én ugy gondolkodom Nacsás Uram, hogy Semmi egyéb okbol Nacsád Nemes foglala-

tosságokra szentelt ideit, midőn nekem írni méltoztatott, meg nem csonkitotta, hanem hogy a' Kedves B. Pronai Ur ajánlásából a' Magyar deákság rendibe rolam egy kis jó vélekedést vett. Hogy azért Nacsádat meg ne csallyam, bátorkodom Nacsád eleibe igen alázatosan egy kérdést tenni. A' Nacsád Uri Levelében azt olvasom: Azon akadályokat fogom *elől* adni. Vallyon nem *elő*? p. o. Ally *elő*. Ally *elől*. *Correspondens* Ally hátra. Ally hátul. Vallyon nem annyit teszené *Elő*, mint *előre*? *Contracté*. *Elő* mozdítom, *elől* mozdítom. *Elő* kérek, *Elől* kérek, *Elő* adok, *elől* adok. Vallyon nem különbözneké. A' Nacsád igen széles Ertelmére bízom; én pedig Magamat Nacsád Kegyességében ajánlván ezutánis alázatos Tisztelettel vagyok Nacsádnak

alázatos Szolgája Aranka György

*

3. Marosvásárhely, 1789. augusztus 26.

MVásárhelly 26 Aug 1789

Kegyes Méltóságos L[iber] Báro Ur!

Nacsád Pestről 22dik Juliusba hozzám eresztieni méltoztatott Uri Levelét, nagy örömmel tiszteltem. Szebenben járván, csak onnan lőtt viszsza téresemmel vehettem: méltoztassék Nacsád későségemet nem restségemnek tulajdonítani. Meg érkezésemmel legfőbb gondom volt Nacsádat tisztelni Válaszom által.

Nacsád helyes és bölts Itéletén mind a' Titulátusára, mind az *Elől*, *elő* és *előre* fenn fargo Szoknak kölömbségére nézve meg nyugszom. Azon kölömbsegről való elmélkedésem alkalmatosságával, tettem egy *Probát*, melyet nemis tudok megkezesztelni; bátorkodtam ezen Levelem mellé zárni, a' párját magamnál megtartván; hogyha Nacsád valami Jegyzésére méltoztatná; azt meg értvén, melléje tegyem. Méltoztatik Nacsád meg látni belőle mind azt; hogy Nacsád Kegyes Intésének hasznát kívántam venni: mind pedig azt, hogy midőn a kérdésben forgott szó iránt Nacsádat megszolitani bátorkodtam, nem valami viszketeges és vetélkedésre kész hajlandóságból kívántam cselekedni; hanem csupán édes anyai nyelvembenn való erősödésért, melynek mívelésébe azt tartom még mind a' két Nemes Hazába igen hátra vagyunk. Köszönöm igen alázatosonn, hogy Nacsád azon részbeis, mely némelyek előtt talám kicsinségnek tettett volna, kegyes Válaszszára méltoztatott. En meg vallom, hogy a' Magyar Deákságnak (Litteratusának) még csak az Elein vagyok, és utmutatok, vezérek nélkül szűkölködöm.

A' Magyar Parnassus első Darabjából el maradt darabotskákkal első jó alkalmatossággal udvarlok Nacsádnak. Igen örvendem hogy a' többivel Kedvet találtam Nacsád előtt. A' második darabjátis talám eddig Kazintzi Ur által küldötte; mivel mosta' Debreczeni Vásár alkalmatosságával annak az Urnak küldtettem volt Kézébe, hogy Nacsádnak el küldgye. Kéttzeris le irattam volt, de a' rosszsz irok miatt soha szépen nem tudám iratni; azért csak az eredeti irást küldém ki. Mely még meg sintsen egészszenn, a szabadabb tréfáktól tisztítva. Azok iránt nem engedelmet, hanem vas pennát kérek Nacsádtól; méltoztassék minden botránkoztatót, vagy az ékes Vers Lelke nélkül valót közölök irgalom nélkül kerestül húzni.

Az *új modí Gonosztévőt* méltoztassék Nacsád megtartani. Örvendem hogy tettzik.

A' *Nap négy részeinek* az hátulso része talám még inkább fog Nacsádnak teltteni, mint az eleje.

A' Magyar Szomoru és Vig Játékok egybe szerkesztésében való igyekezete Nacsádnak nagyobb és nemesebb igyekezet; mintsem egy érzékeny Hazafia részt ne venne benne. Az Egek tarcsák meg a' Nacsád drága, Haza közjavára szentelt Életét, és igyekezetét álgyak meg szerencsés előmenetellel.

Méltóságos Groff Teleki Josef Ur, és utánna a' Grofnéja 's Báro Pronai Urék bé jövőének, mindnyájokat volt szerencsém tisztelni mind itt, mind Gernyeszegen és részszerént Szebenbeis; az hová most B. Pronai Uris, az én jó Leveledző Barátom, bé ment Gr. Teleki László Urral. Majdon utánnok fognak menni a' Grofnékis.*

* Gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter Ráday Gedeon testvére. L. S.

Nem tudom hogy tettzik Nacsádnak, hogy a' Posta kölcséget kiméltem. Másszor némelly jegyzésekkel fogok Nacsád engedelmével udvarolni. Most csakazt tészem ide: Hogy a' Rájnis Ur Virgiliussába tapasztaltam

1. *Egyem* szokott szava. Nem tudom mit teszen.
2. Gállus, Krássus *pro* Gallus, Krassus, vonás nélkül.
3. Többi-igék *pro* Több ebbe kételkedem, T. Kovásznai Uram azt mondgya épen nem jó.
4. Hallode *pro* hallodé. Nálunk a' született igaz Pápistákis meg vonnyák az ét. En pedig igen alázatos Tisztelettel maradok Nacsádnak

alázatos Szolgája
Aranka György

Proba

MVásárhely 26 Aug 789

Eredeti Szok: Elej. *szokatlan*. Elő. *szokott*.

1. *Elej*. A' kötetlen (absoluta) formába szokatlan a' kötött *constructa* formába pedig szokott: Elejem, elejed, eleje

Élése közönségesenn: Beszéd — esztendő — Rend eleje. Ház eleje 1. Farade. 2. az eszterhánn kívül lévő hely a' ház előtt. Meg nőtt a' *Ház eleje*. Hasonlatosság szerént mondatik a' terhes aszszonyokrol. Elei a' Tudományok[na]k Principia, elementa; Eleink Praedecessores. és

Hasonlatosság szerént való értelembe. A Buzának eleje, az az a' szépe. A' Városnak eleje, az az Első, érdemessei. Külömbözik a' *Kezdetől* Ellenébe tétetik. Hátulya. Fara.

Származási

Elein *adverb*. Diminut. Eleinetske, eleinetskén; *Ismét* Eleinkorán, Eleinten vagy -tén, eleinténi. Ettől külömbözik az: Hamar, idején korán.

Elé *praeposit*. *Eléje*: Jelent tulajdonképen helyből helybe, arra való mozdulást, merre arczal állunk; mint *Hátra* arra a' mellyre háttal vagyunk.

Es elé vétetik a' testi dolgokról 's cselekedetekről. p. o. Elé veszem v. hozom a' mit el tettem volt. — maga helyéről

Elé adom — a' mit el dugtam volt — a' rejtékből

Elé keresem a' mi el tévett volt. A' Fejedből is teremcsd elé, *Köz szolás formája*: — Akár honnan keresd, szeresd elé.

Változási Elé, elébb, legelébb, igen elé.

Elése A' ki hátra van, a' jó elé, és a' ki kellestinél hátrább van azt elébb hívják; mint ellenben: a' ki Elé vagy elől van az hátra megyen vagy áll; és a' ki igen elé, az hátrább. Inen Elébbi, Elébbeni.

2. Elő *szokott* szó *Subst*. *Kötetlen* Ennek felel meg, Hát, hátuly, utoly, far.

Elése Előm Előd Elője. Előim, Előid, Elői. Csak őss Szüleinkről 's Előljáróinkrol szokott mondatni.

Származások: Előmbe, elődbe, eleibe.

Elő *adj*. ennek ellenébe tétetik az Hátulso v. végső

élése Elő álom, az első mély álom. Elő v. Sánta arasz, mellyet a' mutató és a nagy ujj mér. — Ennek sem németnél sem francziánál nem látom nyomát. — Elő hasu. — Csak az oktalán állatokrol szokott mondatni tulajdonképen. Hasonlatosság szerént pedig: Elő hasu Poéta, s. a. t. az az ujj, a' ki mestersegit mostkezdi.

Ismét Elő bőr, a' mesteremberek Schurtza. Elő ruha; Elő kötő; Elő köszöntő; Elő posta; Elő Sereg avantgarde; Elő pénz, az az tromf pénz, Sz[ent] János pénze. Elő kelő ember — a' kinek elő meneteliről jó reménség van.

Származási 1. Előbb, előbbi, előbbeni. felel meg neki: utóbb, utobbi.

2. Előre, vétetik az időről. felel meg neki: utollyára, végre.

3. Előbszer, előbszeri, előbszerte *adverb*. ezis időről vétetik.

4. Első, elsőbbi, elsőbszer, elsőbszeri. A' Rendről, számról.

Elő *praeposit.* annyit tészzen mint Elé, csak hogy inkább az erkölcsi dolgokrol vétetik, 's mintegy helyből helybe való menetelt tészzen.

p. o. Elő menetel; Elő adás, Vortrag. Az ellenkezője: Hátra, viszzá.

Elől *praepos.* jelent helybe lételt, p. o. Elől állók; Elől megyek.

mondatik Előljáró beszéd, praefatio. Az ellenkezője: Hátul, a' hátánn, a' faránn.

Változási Elöllem, előlled, előlle etc.

Előtt *praepos.* Ez is helybe lételt jelent, és vétetik mind a helyről és rendről, mind az időről.

Változási Előttem, előtted, előtte, s. a. t.

Származási Előtti. p. o. az előtti időkben.

Előzőm Verb[um]

Származási Előzés subst. Előző part.

Eleje és Kezdete

Külömbségek 1. Az *Eleje* értetik tulajdon képen azokrol a' dolgokrol, mellyek[ne]k Hátulyok, utolyok, farok vagyon. — p. o. Sereg eleje, Sereg utollya. Szekér, Ház, Hajó eleje és fara; Köntös eleje, köntös hatulya.

A' *Kezdete* ellenben azokrol, mellyek[ne]k végek vagyon. — p. o. Idő kezdete és vége, fonál kezdete 's vége, beszéd kezdete 's vége s. a. t.

2. *Elej.* Evel élünk olyan dolgokrol mellyek egészszek vagy a' mennyiben egészszek[ne]k gondoltatnak.

Kezdet. Evel pedig olyanokrol a' mellyek egy más után folynak; vagy a' mennyiben folyni és egy más után gondoltatnak elő jóni: p. o. A' Sereg ha egy helybe áll, vagy egy testbe gondoltatik, azt mondjuk rola: Az eleje. — Az Eleibe sok kár esett; és az hátulya ellenséget sem látott. — Ha pedig egy más után megyen, azt mondjuk. Itt végződik a' Magyar Regiment, már kezdődik a' Német s. a. t.

Igy mondjuk. Eső Kezdete, idő Kezdete 's vége s. a. t.

Hátra, viszzá

Külömbség. *Hátra;* tészzen közönségesenn hát megé, akár erre, akár amarra, *post*

Viszzá pedig, azon a' nyomon vagy leg alább abba az helybe a' honnan jött; *retro.*

p. o. A' rendbe egyiket elé, a' másikat hátra teszem, nem viszzá. A' követet viszzá küldöm. A' vizis viszzá foly nem hátra és A' Tükör viszzá veri a' Nap Sugárát nem hátra.

Hátra ettől származik: Hátrólol, Hátrálás. *Zurukkolás.* — Hátráltatom -tatás. Azt tselekszem h. hátrébb marad.

Viszzá ettől származik: megviszzálni.

Intertextere.

Viszzájá, viszzáján veszi a dolgot — a' fonákján

Viszzás ember

Viszzáalkodom, viszzáalkodás

A' Varrásban, a' *Viszzájá* teszi a' színinek a' másik felit.

Kérdés Viszzáé vagy Viszzá?

*

4. Marosvásárhely, 1789. szeptember 26.

MVásárhelly 26. Sept. 789

Igen Kegyes Meltóságos L[iber] Báro Ur!

Nacsád ezen esős, Sáros Hónak 13dikán Pestről irni méltoztatott Uri Levelét a' közelebb mult postával, igen alázatos Tisztelettel vettem. Nem csak meg elégedett hanem épen kevély vagyok a' Nacsád Kegyességével; minden Érdemet mindaz-

által — midőn magamat környül nézem — csak abbann találom; hogy a' Nacsád Itélete engem arra a' Kegyeségre méltová téssen.

Igen örömdem hogy csekély elmélkedésem vagy inkább Szofel hasogatásom Nacsád előtt kedvet talált; egy kicsiny ürességet lesek magam[na]lk, és — ha Nacsád[na]lk terhére nemlések — mind olyanokkal, mind más Nemes Nyelvünkét illető jegyzésekkel fogok bátorzkodni Nacsádnak alázatosonn udvarolni.

A' mi azt a' Szót *elébe* illeti: gondolom hogy a' csak Solecismus, vagy romlott szó, az köz beszéd nyomorékja, mely ettől jó *eleibe*.

Kazinczi Urnak ujra irtam hogy nála lévő Verseimet Nacsádnak minél hamarabb küldgye által, és reménlem nemfogsádni. Azzal az Urral már ki szállottunk egymás ellen táborba; de nem á la Rájnis. A' Julia leveleitis ki küldvén nekíe, azokra a' magyarság iránt megtette elmés és fundamentomos jegyzéseit; ezen a' postán válaszoltam reájok. Ki akarja őket nyomtattatni, 's kér hogy Engedgyem meg hogy nevemet tégye alája. En ugyan a' mint a' fordítást szabad fordításnak neveztem, úgy minden igen ébresztő. 's Ifjuságot gerjesztő dolgokat, kívántam benne lágyítani; Sőt hozzájuk toldottam egy olyan Levelétis Ovidiusnak, mely az Ifiakat a' szerelem veszedelmes tüzeitől eléggé eljesheti: mindazáltal mégis igen félek a' Világ itéletétől. Azért nem akarom Nevemet homlokára függeszteni a' könyvecskének.

A' Magyar Museum harmadik darabjának ki jövetelét igen örömdem. Nekem a' második negyede melyet Nacsád Gráciájából vettem — sokkalta inkább tettzik mint az első, és Sajnálom, hogy több Exemplárok nem jöttek, hogy a' kik az első Negyedet meg vették volt, evel kedveket nevelhették volna. A' Rájnis írásait megszerezvén, az ő Itéletétis a' Museumrol 's nevezetesen annak némely részéről láttam. Azt tartom nemleszen igen nehéz azt az Urat le ültetni, ha természete különben olyan volna, mely le tudgyon ültettetni. De az az Ur egy Fenomenon úgy látom. Igen ragadá; a' leg nagyobb és világosabb igassággal is bajos leszsz véle ki jőni. Egyszóval győzhetetlennek tartom. Mert annyi és olyan Mocokra én sem Szabó, sem Bacsáni Urakat elégségesek[ne]k nem gondolom. A' mit irt a' fordításrol az olyan semmi, hogy azt a' Világ eleibe mérni bocsátani felette nagy bátorság volt. En nekem volt még egy nehezebb perem a' N. Fogarasi Uram halálával egy Fogarasi nevű Pappal; egyszer ha dolgaimtól annyira szabadulok, fogok bátorzkodni Nacsád[na]lk azon részben tett Írásotkáimmal udvarolni. Az indignitás részemről felette nagy volt; és megfogja Nacsád látni, hogy tudtam aztaz embert le tácsoltatni.

Igen nagy örömömre vagyon hogy találtam egy olyan személlyre, a' ki előtt az én Néhai Nagy jó Uram B. Szilágyi Ur emlékezete még meg maradt. Minden Írásai 's munkáskái közül szegénnek, semmit egyebet megszabadítani a' tudatlanság örömitől nem tudtam ennél az egy versetskénél; alig vártam hogy világ eleibe adhassam; örömdem hogy Nacsádba azok gyámolokat találtak; Szabadon élhet, Nacsád vélek miattam a' mint tettzik, és annál inkább a' Museumba. A' Miska és Susikáról való versekis a' Nacsád kegyes kezei között vadnak, és mind ezekkel mind a' többivel — csak éppen ha mi csin volna benne, azt meg igazítván — élyen Nacsád tettzése szerint. A' Neveket Miska és Susika változtassa, igazítsa a' mint tettzik.

Az az *egyem* előttem igen jeles szó, pro *Inquam*: mindenkor nevethegn rajta.

A' Kazinczi Urnak küldött verseim közé csuszotvoltb é egy csonka, észre vevén Kazinczi Ur viszsza küldette, megigazitottam, és küldömviszsza máj postával annakaz Ur[na]lk, Nacsádnakis ide Zárom. A' nyári Délről.*

Gr. Teleki Josef Urék mind nyájan itt vadnak Gernyeszegen. Holnap után a' Collegám Gr. Teleki Mihály Ur tisztességére ott fogjuk Mihály Innepét meg illeni. Olyan véghetetlen esős roszz időnk vagyon hogy a' jó Zilahi Uramot 's más érdemes Uraimot is miolta a' Nacsád Levelét tiszteltem, és multpostától fogva, nem láthattam. A' mi hátra vagyon, azt nemszükség talám Nacsádnak ujjon irtom, hogy mostis vagyok Nacsádnak

alázatos Szolgája
Aranka György mp.

*

* Nincs a levél kézírata mellett. L. S.

5. Marosvásárhely, 1789. december 29.

MVásárhelly 29 Xbr[is] 1789

Méltóságos Kegyes L[iber] Báro Ur!

A' közelítő ujj 1790-dik Esztendőnek közelítése emlékeztet és a' szokás szerint kötelez Jó Urainkra, Barátinkra való emlékezésre, és Tiszteletünk[ne]k 's ajánlásinknak ujjitására. En ugyan olyan szerencsés vagyok, hogy mostani környülálláshoz képest, Senkihez azon Kötelességet csak szokásból nem tellyesítem: de a' többi között kivált a' Nacsád M[é]l[ito]s[á]g[o]s Uri Személyéhez ugyan valójában nem. Nagy örömmel fogadom eztaz alkalmatosságot, mellyel Nacsádhoz való igen méjj és alázatos Tiszteletemet jelenthetem. Viraszsa az Isten Nacsádat az ujj Esztendőre örömmel és egésségbe; tégye annakegessz folyását békességessé és örvendetessé és tarcsa meg Nacsád drága, 's Hazája boldogságára szentelt Eletét hoszszu időkre kívánom! En pedig Kegyes Gratiájában ajánlott, igen alázatos álhatatos Tisztelettel vagyok Nacsádnak

alazatos legkissebb Szolgája
Aranka György mp.

*

6. Marosvásárhely, 1790. február 28.

MVásárhelly 28dik Febr. 1790

Méltóságos L[iber] Báro Ur,

Kegyes Méltóságos Uram!

Ezen Honapnak 16-dikáról hozzám eresztett Uri Levelét Nacsádnak a' máj Postával alázatosan volt szerencsém tisztelni. Alázatosan köszönöm Nacsád tudositását a' Parnassus II darabja iránt; mihelyt alkalmatosság fogja magát elő adni melly elhozza; fogok bátorzkodni Nacsádat iránta tudositani. Szegény Elme szüleményei azok Nacsád Uram; nem méltok a' leiratásra: de én tellyes Szabadságot engedek Nacsád[na]k; azt méltóztassék vélek cselekedni, a' mit tettzik. Elme játéka, ifiu emberek mulattságokra való inkább mint példára vagy bé láto tanult Szemek látására. Semmi dicséretemet benne vagy vélek nem keresem. Kazinczi Ur egyet közülük már az Orfeusba bé tett — az Hess Madár hess-set; mint ifiu ember a' csintalanabbat; nem tehetek rola.

Méltóztatik Nacsád emlékezni egy Leveléről és az Museum harmadik negyede meg küldéséről T. Incze Uram által. Még egyiket sem volt szerencsém venni, nem küldette el Incze Uram. Addigis Nacsád Gracziáját alázatosan köszönöm Ugy T. Kovásznai Uram sem vette az 1654 dik beli Murányi Venust, igen erőssen várja és Nacsádat alázatosan tiszteli. Nálunk omlik minden öszve; a' mi Táblánkis eloszlik, azokközött énis megyek a' merre az én szerencsém vetni fog; de mindenkor lézsek igen megkülönböztetett alázatos Tisztelettel Nacsádnak

igen alázatos Szolgája
Aranka György mp

*

7. Marosvásárhely, 1790. április 7.

MVásárhelly 7 Ápr. 1790

Méltóságos Kegyes Báro Ur!

Már régen Semmit nem volt szerencsém érteni Nacsádról, és a' Nemes Magyar Országi Kedves Magyar Munkákrol. Tiszteletes Zilahi Uramis nem válaszolhat Nacsádnak mind várván Tiszteletes Akademikus Incze Uram érkezését, a' ki Kolozsvárt meg akadott. Innen most megyen ki a' Bécsi Vásárra az ide valo orás Vajda Samuel több ide való 's Ebesfalvi Kereskedőkkel; Bécsből viszsza tértebbe 3dik,

4dik és 5dik Majus táján fognak Pestre érkezeni 's a Fejér Hajonál megszállani. Ha Nacsádnál az én írásaim közül vadnak mellyeket visszá küldeni méltoztatik, ez alkalmatosság lesz. Nemis tudom Kazinczi Ur, miket adott által Nacsád[na]k. Groff Teleki Josef Ur ma indul Magyar Országra a' Vármegyéje felé. Még nálunk semmi ujjságok nincsenek. Alázatosan ajánlom magam Nacsád Kegyességébe és vagyok alázatos tisztelettel Nacsád[na]k

alázatos Szolgája
Aranka György mp

*

8. Marosvásárhely, 1790. április 28.

MVásárhely 28 Ápr. 1790.

Méltóságos Kegyes L[iber] Báro Ur!

Ezen folyo Honap[na]k 22dikén hozzám ereszteni méltoztatott Uri Levelét Nacsádnak épen ezen pillanatba vettem, és posta indulásáig még egy kevés időm lévén nem késem alázatosan felelni. Igaz hogy a' Nacsádnál lévő Parnassus darabja iránt irattam volt 's azután magamis irtam Praefektus Uramnak; de méltoztassék Nacsád ugy venni, hogy csak minden szorgalmatosságom[na]k czéllya csak a' volt; hogy most jövőn le az ide való Kereskedők Bécsből és Pesten a' Fejér Hajonál szálván meg, a' bizonyos alkalmatosságot Nacsád[na]k tudtára adgyam, ha Nacsád[na]k vagy a' Parnassust, vagy más valami Írást bé küldeni tettzenék. Mert látom hogy ezek a' becsületes Academiákrol jövő Személyyek igen késők, mint Incze Uramis ki a' Museum IIIdarabját csak most hozta meg; és Veres Josef Uram, ki a' IVdiket még meg nem hozta. A' még azért Nacsád[na]k azt a' darabját a' M. Parnassusnak meg tartani tettzeni fog, mind addig méltoztassék megtartani, ha szinte Praefectus Uram, vagy a' Bécsből jövők közül valaki magát ujra jelentené is. Azonkülis a' Diaeta közel lévén, akkor esmét leszén alkalmatosságunk, ugy a' más Bécsi Vásárkoris innét esmét fognak fel menni.

Csak mostjövén Szebenből haza, szinte a' jövő Postán akarék Nacsádnak írni, és az T. Incze Uram által hozott Museum IIIdarabját alázatosan meg köszönni; Azértis halasztottam hogy akkor némelly mind Hazabeli mind Déáksági ujjságocskával udvarollyak; mellytől most az idő rövidsége miatt elzáratom, és hogy bővebben írhassek második, harmadik postára tartom. Az én sorsom bizonyos; épen most veszem a' T. K. Guberniumnak azta' K[egye]lmes mostoha Jelentését, hogy azon Statoria mellyen 1780-ba voltam u. m. a' M. K. Táblán Supernumerariusi Assessor-ságra visszá tétettem, az akkori 300 Rfbol álló fizetéssel. A' többiről ezután bővebb tudositással kívánok Nacsád[na]k alázatosan udvarolni. Addigis magamat alázatosan ajánlván Nacsád Kegyességébe, alázatos Tisztelettel vagyok Nacsádnak

alázatos Szolgája
Aranka György

*

9. Kolozsvár, 1791. március 22.

Kolozsvár 22dik Mart. 1791.

Máltóságos L[iber] Báro Ur,
Igen Kegyes Méltóságos Jó Uram!

Hazánk boldogsága és igasságai mellett valo csekélyly igyekezetemnek három darab igen gyenye példátskáit zárom ezen alázatos Levelem mellé Nacsádnak: méltoztassék Nacsád kegyesen fogadni, mint Nacsádhoz valo méjj Tiszteletemnek próbáit. Mozgásba vagyon mindenik; de még kívánt végére edgyik sem ment. Ha az Erdélyi Kéz Írásba lévő eredeti Irok ki adására fel állandó Társág érdemes Tagjai közé számlálatni Nacsád Betsületének tartya; méltoztassék íranta parancsolni. Legalább szép Gyűjteményeinek Lajstromát olly moddal le iratván, hogy az Írásnak Titulussa irassék le, 's az Iro mitsoda idő szakaszt, mellyik esztendőttől fogva meddig irt meg, nekem minél hamarább meg küldeni.

Könyörgök alázatosan Nacsádnak, ha ezen alkalmatossággal M. Grof Rhédei Ur Nacsádnál maga vagy embere által magát jelenti, két darabba kéz írásba lévő Verseimet méltóztassék kezében adni, hadd hozza el, és engemet ezutánis Kegyes Gráziájában megtartani. A' ki igen alázatos Tisztelettel vagyok Nacsádnak

igen alázatos Szolgája
Aranka György mp

*

10. Kolozsvár, 1791. július 10.

Kegyes Méltóságos Grof Ur!

Kolozsvár 10 July 1791.

Szerentsém lón Nacsád Méltóságos Levelét és a' küldött kötetet a' belé zártókkal békességbe és épen venni; melly e' béli Kegyességét Nacsádnak igen alázatosan köszönöm. Gyönyörűséges szép Darabotskák! Nemes Magyar Ország mindenkor termékeny volt a' szép Elmékbe; de kivált most meg elégedéssel szemléli minden Hazáját 's Nemzetét szerető Ember melly szépen és csoportosan kezdenek virágozni. Az Isten Segélye Nacságnak Nemes Igyekezetét, és engedjen erőt 's életet nevezetesen Nacsádnak az el kezdett dicsőséges munkának szép folytatására! Mán semmit nem ohajtok úgy, mint a' Nacsádtól egybe szedett szép Játékoknak ki adatásokat.

En az Ujmodi Gonosztévőt és Budai Basát nyomtattatom igen szépen az Alberty Betüivel Hollandus Papirusra Bétsbe; meg hagytam a' Leveledzömnek hogy Nacsádat részeltesse belőle. Szebenbe pedig nyomtattatom a' Bela Notarius fordítását. Itt közelebről dolgozom a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság meg indításán; és a' másik[na]k u. m. a' Kéz Írásokba való Erdélyi Történetek ki adatása Társaságának, melly már egybe állott, jó moddal való meg indításán; ezen utolsorol ezennel fogja Nacsád a' Társaság jelentő Levelét venni. Az Ország dolgai felette szorgosok lévén, és a' Rendek[ne]k minden idejeiket, foglalatosságokat, 's Személyeit elfoglalván, csak lassan lassan lehet a' jó igyekezetbe haladni. Ajánlom magamat igen alázatosan Nacsád Kegyes Uri Gráziájában és igen nagy álhatatos Tisztelettel vagyok Nacsádnak

alázatos Szolgája
Aranka György mp

Sándor Ladányi

BRIEFE VON GYÖRGY ARANKA AN GEDEON RÁDAY (1789—1791)

G. Ráday (1713—1792) ist eine der bedeutendsten Gestalten der ungarischen Kulturgeschichte im XVIII. Jahrhundert, ein eifriger Sammler von Büchern und Münzen, und ein Literaturfreund von grosser Wirkung. Er übte seine literarische und literatur-organisatorische Tätigkeit hauptsächlich in den Jahren 1787—1792 aus, obwohl er sich während seines ganzen Lebens mit der Dichtung befasst hatte. Die von ihm gebrauchte westeuropäische Versform wurde eine lange Zeit nach ihm Ráday-versform genannt.

Ráday war ein geachteter Organisator des literarischen Lebens, dem die jungen Dichter ihre Werke zusanden, um sie beurteilen zu lassen. So kam auch Gy. Aranka (1737—1817) in den (achtziger) Jahren mit ihm in Verbindung.

Ráday empfahl ihn Kazinczy und Batsányi, und bot so eine bedeutende Hilfe nicht nur dem jungen Dichter, sondern auch den periodischen Schriften „Orpheus“ und „Magyar Museum“. Ráday teilt Aranka seine literarischen Pläne mit, der dann ihn bittet in die Reihe der Mitglieder der in Siebenbürgen tätigen „Magyar Nyelv-művelő Társaság“ (Gesellschaft der Freunde der Ungarischen Sprache) beizutreten. Ráday ist bereit das edle Unternehmen von Aranka auch mit seiner grossen Handschriftensammlung zu unterstützen. Der hier veröffentlichte Briefwechsel des ehrbaren „Heiligen Alten“ und des am Anfange seiner literarischen Laufbahn stehenden jungen Gy. Aranka wird von uns nicht nur wegen der persönlichen Beziehungen der Beiden geschätzt, er ist auch als ein literaturgeschichtliches Dokument vom Ende des XVIII. Jahrhunderts zu werten. Mit dieser Veröffentlichung soll auch den Forschern der Tätigkeit von Aranka eine Hilfe geleistet werden. Die Briefe sind im Ráday-Archiv von Budapest zu finden.

DOKTORI DISSZERTÁCIÓK A SZEGEDI EGYETEMEN MAGYAR IRODALOMBÓL

(1945—1972)

A felszabadulás után a Kolozsvárról Szegedre visszaköltöztetett egyetemen az 1945/46-os tanévben került sor az első doktori szigorlatokra. A lebonyolítás az 55129/1892. számú VKM rendelet előírásai szerint történt egészen 1949-ig, amikor a 600/1949. számú VKM rendelet a bölcsész-doktorátust az addigi formában megszüntette.

A szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karának intézeteiben (tanszékein) az 1945/46—1948/49 közötti tanévekben magyar irodalomból az alábbi doktori disszertációkat fogadták el (zárójelben a szigorlat tanéve):¹

Almás Gyula: Piarista latin költők és költészet a XVIII. században (1947/48)

Csizmadia Irén: Márai Sándor (1947/48)

Dr. Edelényi Béláné Deme Irén: A tatárjárás újabb regényirodalmunkban (1945/46)

Endrey Irén: A dekadens életérzés századeleji prózairodalmunkban (1947/48)

Fehér Zsuzsanna: Radnóti Miklós költészete (1948/49)

Ladó Erzsébet: A parasztábrázolás fejlődése regényirodalmunkban Jókaitól Szabó Pálig (1947/48)

Nemerey Éva: A lírikus Kosztolányi (1947/48)

Rónay György: A regény és az élet (1948/49)

Schütz Ödön: Kosztolányi, a műfordító (1947/48)

Szabolcsi Gábor: A korabeli társadalom rajza Fáy András regényeiben (1948/49)

Szabó Margit: A szegedi színházi kultúra és drámairodalom fejlődéstörténete (1945/46)

Viskovits Erzsébet: A magyar népszínmű és dalbetétei (1947/48)

Witz Magdolna: Népiesség problémája az újabb magyar irodalomban (1948/49)

*

Az 1956-ban kiadott 26. sz. törvényerejű rendelet tette ismét lehetővé a bölcsészdoktori cím megszerzését. Új rendszerű doktori szigorlatra a szegedi egyetemen először — a fenti rendelet végrehajtási utasításának (8/1957 OK 2) megjelenése után — 1958-ban került sor.

Magyar irodalomból a következő szakterületeken készültek disszertációk:

I. Régi magyar irodalom	III. A XX. századi magyar irodalom
II. A XIX. századi magyar irodalom	IV. Dráma- és színháztörténet
V. Irodalomelmélet	

Az alábbiakban szakterületenként közöljük az 1972. december 31-ig elfogadott magyar irodalom tárgyú disszertációkat (zárójelben a szigorlat éve):

Bíró Ferenc: Péczeli József írói fejlődésének főbb vonásai (1960)

Kaposi Márton: Machiavellizmus és Machiavelli a Zrínyi előtti magyar irodalomban (1960)

Kordé Imre: Dugonics András (1960)

Kovács Sándor Iván: Magyar példa és európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton íróvá fejlődésében (1960)

¹ Mivel az 1945—1949 közötti időszakból a Dékáni Hivatal irattári anyaga (kari ülések jegyzőkönyvei, doktori szigorlatok dokumentumai) hiányos, és a szegedi Egyetemi Könyvtárban, illetve az intézeti (tanszéki) könyvtárakban sem található meg valamennyi disszertáció, az összeállításnak ez a része nem teljes.

I.

- Krupa András*: Szilágyi és Hagymási története a magyar és a szlovák irodalomban (1962)
Nemes Gábor: A Psalterium Ungaricum forrásai (1965)
Nikolényi István: Virágénekeink a XVI. században (1968)

II.

- Fehér Géza*: A drámaíró Vörösmarty (1969)
Nacsády József: Mikszáth szegedi évei (1958)
Osváth Béla: Szigligeti Ede (1959)
Sári József: Arany János folyóiratai és a „népnemzeti” irányzat (1971)
Tompa Pál Ferenc: Jókai történelem- és nemzetszemlélete (1968)

III.

- Bárdos Pál*: Gábor Andor pályaképe 1918—19-ig (1966)
Bistey András: Bányai Kornél (1971)
Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (1964)
Farkas István: Németh László esszéírói munkásságában (1972)
Dr. Gaál Mihályné Sin Edit: Gyóni Géza (1965)
Greza Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei (1902—107) — (1959)
Ilia Mihály: A Holnap története (1960)
Kardos József: Bíró Lajos magyarországi írói és újságírói tevékenységéhez (1963)
Keresztes Andor: Ilyés elbeszélő költeményei (1971)
Krajkó András: Móra Ferenc és Juhász Gyula a háború ellen (1960)
Laczó Katalin: Bródy Sándor munkássága 1905-től haláláig (1972)
Mgr. Jan Sobolewski: A magyar proletárköltő útja a kommunista költészetig — József Attila (1905—1937) — (1962)
Monostori Imre: Németh László hősei ideáinak tükrében (1972)
Szabó Ernő: Kosztolányi Dezső pályakezdése (1964)
Vadon Irma: Ady és Móricz (1963)
Virág László: Barta Lajos munkássága 1919-ig (1972)
Vörös László: Juhász Gyula és a vallás (1963)

IV.

- Dr. Csermák Gézáné Lehóczky Lidia*: A francia dráma Budapest színpadain a fel-szabadulás után (1959)
Kanyó Zoltán: Bertolt Brecht művei magyar színpadon 1945-ig (1964)
Mucsi József: A XVII. századi francia klasszikus tragédia Magyarországon (Cor-neille) — (1961)
Papp János: A békéscsabai színészet története (1879—1912) — (1962)
Sebe János: A naturalizmus hatása a magyar dráma és dramaturgia fejlődésére a századfordulótól a proletár-forradalomig (1970)
Török László János: A felvilágosodás eszmei hatása a korabeli francia és magyar drámairodalomra (1959)

V.

- Bécsy Tamás*: A dráma modellek és a mai dráma (1969)
Csetri Lajos: Az irodalom fejlődésének stílustörténeti koncepciója (1966)

Összesítve: 1945—1949 közötti időszakból 13 magyar irodalom disszertációt sikerült bizonyíthatóan felkutatnunk, 1958—1972 között pedig 37-en doktoráltak magyar irodalomból a szegedi egyetemen. A doktori disszertációknak mintegy fele megtalálható a szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, néhány pedig az egyes tan-székek könyvtárában.

Papp János

TARTALOM

Vörös László: Az esztétikai valóságfogalom néhány vitás kérdése	3
Csetri Lajos: Egy Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (<i>A reményhez</i>)	21

Vita a reneszánsz kérdéseiről

Horváth Iván: Balassi poétikája (Kérdések)	33
Olasz Sándor: A kálvini művészetfölfogásról és magyarországi kisugárzásáról ...	43
Reneszánsz ülésszak Szegeden (Vita Balassiról, Kálvin hatásáról, Szegedi Kis Istvánról és Szeged XVI. századi művelődéséről)	53

Kisebb közlemények

Balázs Mihály: Andrzej Frycz-Modrzewski. (Halálának négyszázadik évfordulójára)	63
Németh S. Katalin: A Pécsi disputa szövegeiről	75
Benda Kálmán: Filiczki János levele 1605-ből	83
Somi Éva: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai Borsos Tamás naplóiban	91
Merényi Varga László: Thordai János Epiktetosz-fordításának stíluskérdéséhez	99
Zentai Mária: Rimay-hatás Thordai János zsoltáraiban	111
Varga Imre: Egy bujdosó énekünk történetéhez	123
Jankovics József: Ismeretlen panaszének a kuruckorból	133
Agárdi Péter: Adalék a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. (Kónyi János: <i>Magyar hadi román</i> , 1779)	141
Ladányi Sándor: Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789—1791)	159
Doktori disszertációk magyar irodalomból a szegedi egyetemen (1945—1972)	173

SOMMAIRE

<i>J. Běpěš:</i> Некоторые спорные вопросы эстетического понятия действительности	3
<i>L. Csetri:</i> De la genèse d'un poème de Csokonai (A reményhez — À l'espérance) ..	21

Debatte du renaissance

<i>I. Horváth:</i> La poétique de Balassi	33
<i>S. Olasz:</i> De la conception calviniste de l'art et de sa diffusion en Hongrie ...	43

Discussion de la Renaissance

<i>M. Balázs:</i> Andrzej Frycz-Modrzewski (1503?—1572)	63
<i>S. K. Németh:</i> Über die Texte der Pécsér Disputation	75
<i>K. Benda:</i> Ein Brief des János Filiczky aus dem Jahre 1605	83
<i>É. Somi:</i> The Traces of the Effects of Neostoicism in Tamás Borsos's Diaries ...	91
<i>L. Merényi V.:</i> The Problem of Style in the Epictetos-translation by János Thordai	99
<i>M. Zentai:</i> Rimay's Influence on the Psalms of J. Thordai	111
<i>I. Varga:</i> Chanson des errants	123
<i>J. Jankovics:</i> Unbekanntes Glagelied aus der „Kurutzen-epoche“	133
<i>P. Agárdi:</i> Contribution à l'histoire parallèle de la tradition Zrínyi—Gyöngyösi ..	141
<i>S. Ladányi:</i> Briefe von György Aranka an Gedeon Ráday (1789—1791)	159

B203543

Felelős kiadó: Dr. Csukás István

Megjelent 500 példányban 15,5 A5 ív terjedelemben

A kézirat nyomdába érkezett 1973. IX. 20. — Készült linószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5603—55 és az MSZ 5601—59 szabványok szerint

73-4156 — Szegedi Nyomda

JAVÍTÁSOK ÉS PÓTLÁSOK
AZ ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM
XIII. KÖTETÉHEZ (SZEGED, 1973.)

Csetri Lajos cikkében

- 29. lap alulról 5—6. sor: átkomponált *h.* bonyolult
- 32. lap 3. sor: átkomponált *h.* bonyolult strófikus
- 32. lap rezümé 6. sor: Bien sue *h.* Bien que
- 32. lap alulról 2. sor: durchkomponierte Lieder *h.* komplizierte strophische Lieder

Merényi Varga László cikkében

- 101. lap utolsó bekezdése éléről egy sor lemaradt: „A második, dőlt betűs, teljes mondatnyi bővítés az előzőleg felállított...”
- 101. lap 17. jegyzet: szöutsegünk *h.* szöuetsegünk

Zentai Mária cikkében

- 113. lap alulról 5. sor: Meg nem fogta *h.* Meg sem fogta
- 114. lap 15. jegyzet: világhangulatáról *h.* válsághangulatáról

Agárdi Péter cikkében

- 149. lap 10. sor után egy sor lemaradt: „... a Kumilla-élmény egyszerre menekülő és önkiteljesítő, személyiség-gazdagító...”
- 156. lap főszövegében alulról 2. és 3. sor közé: „barokk mögött valójában egy komplex történelmi-világnézeti-művészi...”

Ladányi Sándor cikkében a 161. lapon Zilahi Sámuel *h.* Zilai Sámuel